

בן המקום

זכרונות ילדות ונעורים מארץ-ישראל דאז

דן עמיר

הרצליה 2016

מבוא קצרצר וקצת מהעבר הרחוק

רשימות אוטוביוגרפיות אלו נכתבו ביוזמתה ובעידודה של רעייתי עדינה, ולהן הן מוקדשות בתודה. עדינה עלתה לישראל ב-1950, השנה בה הסתיימו 17 שנותי הראשונות – אותה תקופה של חיי ושל היישוב בארץ-ישראל המתועדת בכרך זה. אני מקווה שהיכרותה עם תקופה זו תקל עליה, ולא כל שכן – על ילדינו ונכדינו, ללמוד על אותה תקופה ולהכיר ולהבין את הגורמים שעיצבו את אישיותי.

ניסיתי גם להסתמך על החומר הכתוב המצוי ולאשש את זכרוני ככל האפשר (לציטוטים ממסמכים, מכתבים ומאמרים השתמשתי בגופן 'דויד', גם בגלל נוחיות הניקוד בגופן זה). למרות זאת, רוב הדברים נכתבו מהזיכרון וברור שהצגת העובדות והאירועים אינה אובייקטיבית, ועלולה להכיל גם אי-דיוקים היסטוריים – אני מתנצל מראש על אי-דיוקים כאלה.

כמו כל סיפור חיים, גם סיפורי מתחיל בפגישה בין בחור לבחורה – אבא ואמא נפגשו בתל-אביב לפני קרוב ל-90 שנה. על משפחתו, ילדותו, נעוריו ובחרותו, כולל תלאותיהם במלחמת העולם הראשונה, כתב אבא קצת בספרו "בדרך לא סלולה", ולא אוסיף לכך הרבה. על משפחת אמי, רבקה עמיר לבית זבודניק, כמעט ולא ידעתי כלום. היכרנו רק את סבא חיים וסבתא סוניה זבודניק ואת הדודה בתיה זבודניק. הכתובת החרוטה על המצבה של סבא, בבית העלמין קרית שאול היא: חיים בן דוד אשר זבודניק, נפטר כ"ט חשוון תשכ"ג, בן ע"ח שנה. על המצבה הסמוכה חרוט: שרה בת פנחס זבודניק, נפטרה ג' אדר א' תש"ל, בת פ"ג שנה.

בתעודת הלידה של אבא, שהוצאה ע"י הרב דעדת וילנה, כתוב כי הוא נולד ב-19 באוקטובר 1903, שהוא י"א חשוון תרס"ג, בוילנה, שהוריו הם יהושע בן יעקב לייב זאבלודאווסקי ואמו חנה-סטאסיה בת קדיש, מהעיירה דרוסקיניקי פלך גראדנא, ושהמוהל היה אשר ספוקויני. בתעודת הלידה של אמא, שהוצאה ע"י הרב של הרובע הראשון של קייב ב-23 ביוני 1913. כתוב בה שהיא נולדה ב-5 ביוני בשנת 1909, שהוא כ"ט בסיון, בג'רמנובקה, שאביה הוא חיים דוידוב זבודניק, גרמנובקה, אזרח (בן המעמד בינוני), ושאמה היא שוֹרָה רוֹחִיל פינחסובה.

לאחר שבגיל 17 סיים את הגימנסיה העברית בוילנה בהצטיינות, ולאחר שנתיים של לימודים בטכניקום (משהו הדומה לטכניון), החליט אבא שכדי להיות חלוץ עליו ללמוד עבודת כפיים. לפני עלייתו ארצה, קיבל את האישור (באידיש): מאושר בזאת כי ישראל זבלודובסקי, בן 19, למד קורס הכנה בנגרות בביה"ס המקצועי "עזרה ע"י עבודה" בוילנה במשך 9 חודשים. במשך הזמן ביצע זבלודובסקי את כל עבודות הנגרות בהצלחה טובה. הוא הפגין הבנה, טעם טוב ואהבה לעבודה).

תעודות נוספות שנשתמרו אצלו מאותה שנה הן האישור מטעם הסתדרות "החלוץ" בוילנה, והפספורט שבו אבא עלה ארצה, עם כל החותמות. לאבא לא היה סרטיפיקאט (אישור כניסה לפלסטינה), והוא היה אמור לעלות כבן למשפחת שמידט שהיה לה אישור. לבסוף הם לא עלו, והוא עלה עם עוד "אח" ושני צעירים אחרים, בפספורט מזוייף בשם ישראל שמידט, יליד 1907. בפספורט זה, שהוצא ב-10.4.23, אנחנו מוצאים אישור של המיופה הבריטי בורשה, יציאה מפולין ב-15.4, מעבר בצ'כוסלובקיה ואוסטריה ב-16.4, כניסה לטרייסטה (איטליה) ב-18.4. לפי סיפורו של אבא, הם הפליגו באוניית משא שתחנתה הראשונה הייתה נמל פיראוס, שם הייתה אמורה לעגון כמה שעות. הם ירדו לחוף וקפצו לראות את האקרופוליס, אבל כיוון ששכחו לקחת בחשבון את הקדמת השעון ביוון לעומת איטליה, אחרו לחזור והאונייה הפליגה בלעדיהם, ורק אחרי שבוע יכלו להמשיך בדרכם. לא מצאתי חותמות יווניות בפספורט. החותמת הבאה היא מנמל אלכסנדריה של מצרים, לשם הגיעו באוניה "קרינתיה" ב-28.4, ורק שבועיים לאחר מזה, ב-14.5.23, חותמת הכניסה לפלסטינה ביפו.

אל סיפורה של משפחתה של אמא עד עלייתם ארצה הגעתי כאשר אחד הבנים התקרב לגיל בר-מצווה, וכחלק ממטלת בר המצווה שהוטלה עליו בבית הספר נדרש להכין אלבום שורשים משפחתי. וזה מה שנרשם אז מפיה:

רבקה עמיר מספרת על הוריה - סבא וסבתא זבודניק

סבא חיים זבודניק היה הבן השביעי להוריו בכפר גריגורובקה ליד הדנייפר, כארבעים ורסטאות מקייב. ארבעה (או חמישה) מאחיו מתו בשחפת, בה נדבקו כאשר למדו בקבוצה (לא היה שם בית ספר תיכון). הוא עבד אצל בעל מפעל לסוכר, יהודי בשם זייצב, שהיה מגדל סלק סוכר וגם קונה את הסלק מאיכרים (מלבד האריסים של בית החרושת, שגידלו את הסלק ישירות עבור בית החרושת). רוב העובדים הבכירים של המפעל היו יהודים, ואילו האיכרים היו אוקראינים, מה שגרם, כמובן, להרבה רגשות אנטישמיים. אבל את סבא חיים חיבבו רבים.

שמה של סבתא סוניה לא היה, בעצם, שרה אלא כנראה רחל, אבל היא החליפה את שמה כדי שלא יהיה שמה כשם אם הבעל. שם משפחת אביה היה כגן. אותו כגן היה סופר סת"ם בן סופר סת"ם, אבל היה משכיל גדול, וקרא וידע הרבה שפות – רוסית, אוקראינית, גרמנית, צרפתית, עברית ויידיש. מכיוון שעסק הרבה בלימוד ובקריאה, לא הקדיש זמן רב לעבודה ולבסוף נסמך על שולחן חותנו, ולאחר שזה העמיד בפניו אולטימטום – להתחיל לעבוד ברצינות או לעזוב, התגרש מאמה של סבתא ולימים התגלגל לאנגליה. משם היה עוד כותב לאשתו גלויות (70 שורות בגלויה!) בעברית, דרך אשה אחת. כשנודע הדבר לאביה, הכריח אותה לענות, והיא ענתה לו שאינה מוכנה לשמוע ממנו יותר. לימים, כשעלתה משפחת סבתא ארצה והיו זקוקים לסעד מוראלי, יותר מאשר כספי, הפצירו בה בנותיה לכתוב לסבן שבאנגליה, אך היא סירבה. אמה של סבתא נישאה שנית, הפעם למישהו בשם טשרניחובסקי, ונולד להם בן שהיה אחר כך קצין [...].¹

לסבתא היו שבעה הריונות, אבל אמא רבקה הייתה הראשונה שנולדה. בתיה, השנייה, הייתה חלשה ולא דיברה עד גיל שלוש. היא זוכרת איך סבתא לקחה אותה לרופא בקייב – קודם נסעו אל הנהר, ואחר כך באונייה-אוטובוס העירה. הרופא אמר שכדי להתחזק עליה לאכול הרבה חלמוני ביצה. זה הצליח... האח הצעיר יוסי מת בארץ בגיל שש, כחצי שנה לאחר העלייה ארצה.

¹ בחיפושיו אחרי זהותו של אותו קצין, שתמונה שלו היתה אמורה להימצא אצלנו - מסע מרתק אל העבר שעסקתי בו לאחרונה מספר שנים - העליתי חרס בידי, ואני מקווה לכתוב גם סיפור זה.

היחסים עם האיכרים עצמם היו בסדר, אולם הצעירים שגויסו למלחמת העולם נתפסו לאנטישמיות חזקה, ובמכתבים הביתה כתבו שכשיחזרו יהרגו את כל היהודים. כמה מהאיכרים הזהירו את סבא חיים, והוא החליט לעבור עם משפחתו העירה לקייב, ב-1917. בקייב גרו לא ליד הנהר, אלא במקום היותר יוקרתי – הגבעות הקרובות ליער - ברחוב טורגנייב, לא רחוק מהכיכר הגדולה של התיאטרון הגדול (בולשוי). בקרבת מקום גרו גם הטשרניחובסקים. הוא פתח חנות לממכר מזונות-יסוד: מלח, סוכר, קמח ותה. במהומות שנלוו למלחמת האזרחים התפרעו חילות שונים וכנופיות שונות, כל אחד בתורו – הלבנים והאדומים, ובייחוד ההאידמאקים האוקראינים שהיו אנטישמיים ביותר, והתושבים המקומיים היו מלשינים להם – כאן וכאן גרים יהודים. זכורים במשפחה שני סיפורים על מקרים שבהם סבא כמעט נרצח. במקרה האחד פרצה כנופיית האידמאקים לבית. הם התפרעו ושדדו, ולבסוף הורידו את הנברשת שהייתה מעל לשולחן האוכל ותלו את סבא שם ואיימו להרגו בתלייה. היה לבית חלון גדול מזכוכית עבה אל מסעדה קלה (כמו 'תנובה'). סבתא הגיעה משם, ולמרות שלא הייתה אשה חזקה, שברה במו ידיה את הזכוכית. השודדים נבהלו מהרעש וברחו וכך ניצל סבא. במקרה השני פרצו האידמאקים לחנות והעמיסו את כל הסחורות על עגלות. הם אמרו ליהודים שיבואו לקנות מהם בחזרה את הסחורה, ביוקר, במקום מסוים ביער. היהודים, ביניהם סבא שהגיע לשם, נקשרו לעצים וההאידמאקים הצליפו עליהם במגלבים כמעט עד מוות. סימנים מפצעי ההצלפות נותרו בגופו של סבא עד מותו.

הוא ברח מן העיר והגיע לקישינייב. שם הכיר שני אחים שייבאו תפוזים. סבא היה קונה מהם ארגז ומוכר תפוזים. הוא עשה זאת בהצלחה וזכה לאמונם. אחר כך החליט לחזור לקייב ולהעביר את משפחתו לקישינייב. סבתא, שבינתיים נשארה עם הילדים בעיר בתקופת מלחמת האזרחים. הסתירה בשלב מסוים בביתה שני יהודים חברי המפלגה הקומוניסטית. הם עשו איתה עסק [...] ומזה התפרנסה. כשסבא חזר יצאו כולם יחד לקישינייב, בערך ב-1921, ושם שהו שנתיים. היהודים בעיר חיכו בתור לקבל סיוע של הגוינט כדי לנסוע לאמריקה. סבא התעקש לעלות לארץ ישראל. הם עלו ארצה באונייה "בוקרסט" ועלו בחוף יפו ב-18.3.1923.

בירושלים התגורר, מאז 1919, הפרופסור יוסף קלאוזנר – בן-דודה של אמו של אבא, שלסיפוריו על גבורות המכבים היה מרותק כילד כשהמשפחה היתה נאספת בטרוקי בחגי החנוכה, וישראל עלה אליו לירושלים, שם עבד עם הסוללים והסתתים בהר הצופים. שם גם הצטרף לארגון ה'הגנה'. אך שאיפתו היתה להיות עובד אדמה, וב-1924 התקבל כפועל מתמחה בבית-הספר החקלאי מקוה ישראל. גם בזאת, כבכל מעשה ידיו, התבלט והצטיין. ב-1927 נטל חופשה כדי לסייע בקליטתה של אחותו הצעירה אסתר שעלתה ארצה, ועבד בתל-אביב כמגיש טיט לקבוצת טייחים.

תעודה

אני החתום מטה, מנהל ביה"ס החקלאי מקוה-ישראל, מאשר בזה שמר זבלדובסקי ישראל עבד בחותנו במשך שלוש שנים בתור פועל חקלאי: שנה אחת בפלחה ושנתיים במטעי הציטרוסים. מר זבלדובסקי הראה כשרון רב בכל עבודה מרכבת ואחראית והשביע את רצוננו בעבודתו ובמסירותו. הוא עוזב את החוה ברצונו הטוב. א.קראוזה

אבא (מאחור במרכז) בקורס נגרות של "החלוץ" בוילנה

סבא יהושע וסבתא סטסיה, טרוקי 1928 ישראל, מולה, אסתר ונחמה והאם סטסיה

26/5/23

לאחותי היקרה אסתר למזכרת נצח
להתראות שם בקרוב, ישראל 9/9/1923

בתיה,רבקה וסוניה, גרמנובקה

חיים, רבקה, יוסי, בתיה ושרה זבודניק לפני העלייה ארצה

תמונות הסרטיפיקאטים של משפחת זבודניק

במקווה ישראל, 1925

בהר הצופים, 1924 (ישראל שני מימין)

בקבוצת הטייחים, 1926 (ישראל יושב למעלה)

דודה אסתר במשק הפועלות, 1927

במקווה ישראל, 1926

עם חבר מפקדים, מקוה-ישראל 1928 (אבא ברובאשקה)

ההתחלה: הרצליה, עד 1933

כשאני מנסה לדלות את זיכרונות ילדותי אני מרגיש כילד שמשחק בחוף הים. הזיכרונות שצצים ועולים בנויים ממצבור פרטים קטנים, ערימות חול וזיפזיף, תמונות מטושטשות הבנויות ממצבורים אמורפיים של גרגירים שקשה לשייך אותם לנקודות זמן מסוימות. בתוכם אתה דולה כמה עצמים מוגדרים יותר – סלעים שהם עדויות מוצקות, חלוקי אבן שהם יחידות מידע – כמו שמות, נתונים או אירועים מיוחדים, מאובנים – כמו סיפורים ובדיחות, וצדפים – אלו הם שירי הילדות שאנחנו מיטיבים לזכור אותם גם בזקנתנו, ומבטאים היטב את רוח הזמנים ההם.

אני רואה את עצמי כיליד הרצליה, אבל למען הדיוק נולדתי בבית חולים בתל-אביב. בילדותי הייתי בטוח שנולדתי בבית החולים "אסותא", אבל מאוחר יותר הסתבר לי שבית חולים זה הוקם רק ב-1934. ואכן, בתעודת הלידה שלי מצויין שבית החולים בו נולדתי היה זה של ד"ר יצחק פריד, שהיה קיים בשנים 1928-1955 ברח' יהודה הלוי 9 (כיום נמצא שם בנק לאומי). הורי הגיעו להרצליה זמן קצר לאחר חתונתם. על נסיבות הגעתם לשם מסופר בספרו האוטוביוגרפי של אבא: 'בדרך לא סלולה'. גם דודתי בתיה סיפרה על השנים הראשונות ההן:

דברי הדודה בתיה במלאת לישראל שמונים (אוקטובר 1983)

בימים אלה שישראל הגיע לגבורות, רצוני להעלות כמה זיכרונות מהשנים הראשונות שלנו בארץ, אשר באופן בלתי אמצעי קשורים בישראל. אדלג על התקופה שבין מרץ 1923 – עלייתנו ארצה – ועד אשר הגענו למנוחה ונחלה ברחוב אליעזר בן-יהודה, היא אדמת ברסקי מספר 37 דאז.

בימים ההם, מרחוב בוגרשוב צפונה השתרעו חולות; דיונות וגבעות כורכר. הגבעות היו מקבילות לאורך חוף הים. על גבעת כורכר היה מגרשנו, וממזרח נראו כרמים שהגיעו עד המושבה הגרמנית שרונה. כאן הקימו הורי צריף גדול, עם גג עשוי עץ וטול (נייר זפת) שהיה מעופף בימות החורף. היינו בודדים בסביבה. השכן הקרוב, הים, היה נשמע יומם ולילה; ובעיקר בחורף. הרגשנו אותו היטב. רוח הים השתוללה וקרעה כל מה שפגשה בדרכה, העיפה חולות אשר נדדו מזרחה וכיסו כל פיסת ירק. אחד האובייקטים שהרוח זעפה

עליו ביותר היה גגנו, שהיה נישא ועף ברוח למרחקים, ולפעמים עד משק הפועלות הגיע. ליל חורף כזה היה ליל שימורים. באין גג, המטר היה נשפך עלינו. בתוך הצריף הכל רטוב ובחוץ חושך. מקלט ומפלט יחידי היה מתחת השולחן הגדול. הורי היו מחוסרי אונים: לאן לפנות? מה לעשות באפלה? היכן הגג? ומי יעזור לשאתו ולהחזירו? יושבים הורי מכווצים, רטובים, מכוסים מכל הבא ליד ומתלחשים – "זהו המצב כשאין בניס. לכן לא קבלונו למושב מרחביה, כאשר רצינו להיות חקלאים בעמק". עם שחר יצא אבי לתור אחר הגג, ומה הוא רואה? פועלים הגרים בקרבת משק הפועלות נושאים את הגג המפורסם וצוחקים. הם החזירו אותו למקומו והוסיפו כמה מסמרים לחזקו, עד לסופה הבאה. למרות זאת החליטה אמי כי כאן נקים משק, לפי כוחנו. כך נוספו לצריף רפת ופרה, אורווה וסוס, לול עופות ושובך יונים. רוב המבנים הקטנים היו צמודים, וגם חדרון לבנות הוסיפו. את המשק הזה הכיר ישראל בבואו אלינו.

לרבקה היו ידידים רבים, ביניהם משפחת פּוֹרֶר על בניה ומכריהם שהיו בין באי ביתם. כן משפחת שוורץ ובניה וחוג באי ביתם. האחרונים דוברי רוסית היו. היו קוראים ספרות רוסית לרוב בצוותא... והנה לפנות ערב אחד חוזרת רבקה מהעיר ומטפסת על הגבעה עם בחור לא מוכר ועימו זוג אופניים. היא מציגה אותו לפני הורי כחבר ממקווה ישראל, והבחור דובר עברית רהוטה ולו מבטא שונה ממבטא הבחורים הרוסים. רושם טוב השאיר הבחור על הורי. מאותו ערב הירבה המקוואי לבקרנו על אופניו, אחר העבודה. באחד הביקורים סיפר ישראל כי כאשר חזר על רכבו למקווה הייתה הדרך ריקה והוא עצם עיניו מרוב עייפות וכנראה נרדם והתעורר בתעלה בצד הדרך. התרבו הביקורים ועימם הדאגה לישראל. לכן הוחלט שהזוג יישא לאחר שימלאו לרבקה תשע עשרה שנה, כפי שנישאה אמי. כך נוסף להורי בן ולי אח גדול. בינתיים נודע לנו כי רבקה היא בין שלוש הבנות הראשונות שהצטרפו לארגון ההגנה וישראל הוא מפקד בו, ומשם ההיכרות. ועוד פרטים נודעו – שישראל עובד בחקלאות במקווה ומאמן את תלמידי המוסד להחזיק בנשק ופרקים בהגנה עצמית. כאשר רבקה וישראל נישאו, העמידו להם חופה על גג ועד הקהילה ברחוב יבנה, והפסגה והשמחה הגדולה הייתה אצלנו בחצר. כל חברי ההגנה היו שם.

חלו שינויים אצלנו: הזוג הצעיר גר בחדרון ואני חזרתי אל חדרי לצריף. תיכף ניכר כוחו של ישראל כחקלאי, כבנאי ויודע כל מלאכה. עצים ושיחים ניטעו, בצלים ופקעות נשתלו וגן יָרֵק צמח בחצר. ובצד בנה ישראל סוכה לתפארת: בפנים יצק ריצפת בטון ובריכה עם מזרקה יצק בפינה. בבריכה השקיע צמחי מים והכניס בה דגי זהב. הסוכה שמשה לנוי, למנוחה, לקריאה ולקבלת אורחים. היא בלטה למרחקים והייתה לסימן ואות לעוברים ושבים בסביבה, כי כביש לא היה עדיין ובכדי להתמצא חשובים היו סימני דרך. סוכה זו הייתה אחד מהם.

לא עבר זמן רב וישראל נשלח לארגן את סניפי ההגנה ביישובים במרחב השרון הדרומי, מהירקון עד ואדי פֶּאֶלְק, הוא נחל פולג. רבקה וישראל עברו לגור בפרדס בהרצליה, מרוחקים ממרכז המושבה. שם השתלבו עבודה ומגורים – הם עבדו בפרדס, השקוהו ושמרו, ושאר הזמן היה קודש להגנה. רבקה ארגנה את הבנות וישראל את הבנים והיה מפקד כללי של המרחב. כאשר ישראל נסע ליישובים במרחב שפיקד עליו, הייתה רבקה נשארת לבדה, ללא נפש חיה מסביב. הקרובים ביותר היו הבדוים שהקימו מאהל לא רחוק מהפרדס. רבקה הייתה מפעילה את המשאבה להשקות את הפרדס. קולות המשאבה הגיעו עד למאהל והבדוים היו באים בכליהם לקחת מים. מהם היא למדה לפטפט בערבית ועם הבדוית קשרה יחסי ידידות. שתי הנשים דיברו והבינו זו את זו. את אשר לא ידעו להסביר בפה השלימו בידיים ובצחוק. ערב אחד, כאשר שהיתי שם, באה הבדוית עם כדה ורבקה לקחה פנס רוח והלכה למבנה המשאבה להפעילה למען כד מים אחד, למרות הכוח הפיזי הדרוש לכך והשעה המאוחרת. התפלאתי על גבורת רבקה, כי אני רעדתי מפחד ולא רציתי להישאר לבדי בצריף והצטרפתי אליהן, ובימים ההם אין בטחון בארץ.

כמובן לרבקה וישראל לא היה פנאי להורים ולאחות. אבל אמי דאגה לילדים, שהיו רחוקים ועסוקים, והייתה שולחת שליחים – כלומר אותי – לראות, לשמוע ולהעביר את הדרוש. ואני עמוסת חבילות הייתי נוסעת באוטו שבו שתי שורות נוסעים, היושבים שורה מול שורה. הדרך להרצליה לא סלולה, מרובת מהמורות ואבק עד לב השמיים. האוטו מתנועע ומקפץ, והנוסעים מקבלים מכות מהגג ומהמושב, או נופלים אחד בזרועות השני מנגד. לבסוף היו מגיעים חבולים ומאובקים למרכז הרצליה, ומשם שרכתי

דרכי עד לפרדס, וכבר חשיכה מסביב. אבל החוויות הגדולות היו בנסיעה בחורף. האדמה היא חמרה והאבק הדק הפך לבוץ, ובמקומות שונים לטובעני. הגלגלים היו שוקעים, הנהג היה נעצר ומסתכל מה קרה, ואחר כמה ניסיונות לחלץ את רכבו בכוחות עצמו, מה שגרם לגלגל לשקוע עמוק יותר, היה מבקש, במחילה, מהגברים לרדת מן האוטו ולתת יד וכתף, ואם זה לא עזר – היו יורדות גם הנשים וכולם דוחפים אותו, והגשם דולף והרוח מצליפה בפנים. כמובן הגענו באחור למושבה, רטובים ומלוכלכים, ורבקה עומדת בתחנה ומחכה בקוצר רוח לבואי.

הזמן עשה את שלו והזוג הצעיר עובר למרכז הרצליה. המשפחה גדלה – נולדה זיוה. לבסוף הם מקימים את ביתם הקבוע, כאן מצטרף גם דני למשפחה. לרבקה עבודה רבה בבית ובחצר, וישראל ממשיך לעבוד בפרדסים זרים, ובשעות הפנאי במשקו. וההגנה דורשת את שלה, ובעיקר בימות הקיץ, שהם ימי חופש ואפשר להרחיב את האימונים, ואז מזעיקים אותי "לעזרת העם" לטפל בקטנים.

כך הכרנו את ישראל החקלאי, הנגר והבנאי, המהנדס והכל יכול, ועל כולם – המפקד. להורי היה בן ולי אח גדול. אחי הגדול כה לחי!

כהשלמה לסיפורה של בתיה אפשר להוסיף שאת המבט הראשון שהחליפו אמא ואבא אפשר לזקוף לזכותו של זאב ז'בוטינסקי דווקא. היה זה בסוף 1926, כשז'בוטינסקי בא לביקור בארץ ועל ישראל הוטל מטעם ה'הגנה' לפקוח עין ולאבטח באסיפה ההמונית בה הופיע. אמא הגיעה לשם עם חברתה הקרובה, יהודית פורר, שהייתה חברת 'ביתר'". אך ההכרות הממשית ביניהם נעשתה במסגרת ה'הגנה', שאליה הצטרפה אמא בסוף אותה שנה, בהיותה בת 17, והייתה בין חברות הראשונות ב'הגנה' בתל-אביב - הם נפגשו ממש לראשונה במסיבת סיום טירונות לאחת ממחלקות ההגנה שהיו בפיקודו של ישראל, ואליה הוזמנה גם כיתת הבנות (ר' בספרו של אבא: 'בדרך לא סלולה').

בין כל תפקידיה הרבים של אמא לאחר החתונה היה גם הקשר עם הוריו של אבא, יהושע וחנה-סטסיה, שלמרות שהיו ציונים פעילים ותיקים, נותרו בינתיים בוילנה. הראשון בין המכתבים המעטים ששמר אבא ומצאתי לאחר פטירתו היה מכתבה של סבתא חנה-סטסיה, בשפה הרוסית:

וילנה 24/11/1928

ריבה היקרה!

תודה רבה לך על הגלויה מ- 11/11. זוהי הגלויה הראשונה. לצערנו, שנייה עדיין לא באה – אולי עוד תתקבל. את יודעת, ריבה, שאת כזו בת-חייל בעיני. השתדלי לא להרפות גם בהמשך ולכתוב מדי שבוע. על כך אהיה מאוד אסירת תודה לך ואני מקווה לא להישאר חייבת לזמן ארוך. גם אני עצמי אכתוב כל שבוע, ואם לפעמים אחסיר, הרי זה רק כיוון שאבא יהושע עסוק. אבא תמיד בדרכים ושוהה בבית לעתים רחוקות.

צר לי מאוד שעד עתה לא הגיע המטען ששלחנו אליכם. בעזרת השם הוא יגיע בקרוב. ובאיזו צורה הוא יהיה אחרי זמן כה ממושך בדרכים? אני מבקשת לכתוב לי בפרוטרוט באיזו מצב הגיע והאם אפשר להשתמש בכול.... ישראלושקה, אתה בעצמך אינך כותב אף פעם. נו, תודה לריבוצ'קה שלך על מילוי המקום. אנו שמחים מאוד במכתביה ומבקשים רק שתמשיך באותה רוח. מתי תדעו סוף-סוף בדבר אדמתכם ועל איזה בסיס אתם רוצים להתיישב בהרצליה? האם יש לך תחזית איזו עבודה תהיה לך? היו בריאים ומאושרים, ילדי. מסרי ברכות לבביות להוריך.

אמכם האוהבת אתכם אנסטאסיה

כשעברה אמא עם אבא אחרי החתונה להרצליה, בקיץ 1928, המשיכה בתפקידיה ב'הגנה'. ב- 1929 עברה קורס מפקדים, ומיד לאחר מכן קיבלה פיקוד והדרכה על קבוצת טירוניות. היא אימנה אותן בנשק קל ובשבתות - בתרגילי סדר, וגם בהגשת עזרה ראשונה. הכינוי שלה בתפקיד זה היה 'נעמי'. וכך מצוטטת אמא בספר 'הרצליה, היובל הראשון': בהרצליה הייתי בוועדת הקבלה של חברים ל'הגנה'. כולם נשבעו אצלי אמונים. התחלתי לארגן קבוצות של חברות ולאמן אותן. עשינו תרגילי סדר, גם עם נשק, בעיקר אקדחי ה'פרבלום', שבהם יש הרבה חלקים ויכולנו לשחק בפירוק ובהרכבה במהירות. אחר-כך

לימדתי את הבחורות עזרה ראשונה. לא היתה שאלה של היענות. היה ממש "ריב" מי ייכנס לפעילות ב'הגנה'. חברות התאמנו בזריקת רימונים וביריה מרובים במטווחים. התלבושת היתה מכנסיים קצרים, בגדים רגילים, הכל כדי לא להתבלט ולשמור על סודיות. אפילו ילדי לא ידעו לאן אני הולכת.

המכתב השני מההורים שהיה שמור אצל אבא נכתב לאחר עלייתה לישראל של אסתר, אחותו הצעירה של אבא, ולפני הולדתה של אחותי זיוה, וזה מה שהצלחתי לפענח ממנו (בעזרתה של ידידתנו פרופ' שושנה קמין):

וילנה 23/1/1930

ילדי היקרים ריבה וישראל!

קיבלנו את שני מכתביכם, האחד בשבוע שעבר והשני – ביום ששי זה. אני מאוד אסירת תודה לכם, ילדים, על ברכותיכם ועל האיחולים הכנים שלכם. ייתן האל שכל איחולכם יתקיימו וייתן גם האל שנהיה ביחד בארץ ישראל. אני שמחה מאוד שאצלכם יש תקווה לעתיד טוב יותר. ייתן האל שכל זה יתמלא. ריבוצ'קה היקרה, את כותבת במכתב האחרון שעדיין אין חדשות (הכוונה ללידה הצפויה), אבל כאשר תהיינה חדשות אנא ידעי אותנו. אולי הן כבר קרו, למרות שלפי חשבוננו זה עדיין קצת מוקדם מדי. אני מבקשת לידענו מיד על הכל. איך את, ריבוצ'קה, מרגישה? אצל ראשה (רחל – אשתו של אחיו הבכור של אבא, שמואל) אנחנו כבר מחכים לשעה הטובה. היא, השבח לאל, מרגישה טוב...

אני שמחה מאוד שמתנותינו מצאו חן בעיניכם. אך למרבה הצער הן כה מועטות - לפני נסיעתה של פִּיֶּרָה (אסתר – אחותו הצעירה של אבא) לא יכולנו להכין הרבה יותר, בעיקר כיוון שאבא הרגיש מאוד לא טוב כל הזמן. עכשיו, בעזרת השם, הוא מרגיש טוב, וייתן האל שבהמשך לא יהיה גרוע יותר, ואז אני מקווה להשלים.

ילדים איך אתם מוצאים את פירה, האם היא מרוצה והאם מצאו חן בעיניכם הדברים שנשלחו איתה מכאן? אשר לך, איזראילצ'יק, איך אתה מרגיש, מה האנליזות ומה מצב בריאותך? על העניינים של סוניה וּשְׁבֶּסֶל (חיים-שבתאי, אחיה הבכור של סבתא) ודאי מסרה לכם פירה, שום דבר להתפאר בו. מנחמה קיבלנו אמש מכתב שאַרְקָאשָה (ארקאדי - בעלה של

נחמה, אחותו הבכירה של אבא) אינו מרגיש בטוב, יש לו כאב חזק באזור הלב. הדוקטור מצא שהוא נחלש מאוד ורשם לו זריקות וציווה עליו לעשות הקרנות (צילום רנטגן). היו בריאים ילדים ורק כתבו לעתים תכופות, שעל כך אהיה אסירת תודה. אבא עדיין לא הגיע ואיני רוצה לדחות יותר את המכתב. כל-כל טוב, אמכם. דרישת שלום חמה להוריך היקרים.

העשייה ב'הגנה' בהרצליה הייתה, כמובן מאליו אז, ללא גמול כספי. אך בשנתיים של עבודה בפרדסי הרצליה הצליח אבא לחסוך די כסף כדי לקנות מהחברה המיישבת של הרצליה, 'קהיליית ציון', חלקת אדמה בפאתי המושבה. ליתר דיוק, היו אלה שתי חלקות אדמה צמודות – האחת בת מעט יותר מארבעה דונם והשנייה – כבת שני דונם וחצי. בתעודת הרישום שהוצאה ב'טאבו' (משרד רישום הקרקעות) ב- 25.3.1930 נקוב גם המחיר ששילם: המישים ושתיים לא"י ו-555 מיל, כלומר שמונה וחצי לירות ארץ-ישראליות² לדונם. איך צבר סכום עתק זה? כנראה משכרו כפועל מומחה - שכרו של פועל פרדס היה 15-20 גרוש ביום³. אינני מניח שקיבל עזרה כספית מאביו בוילנה או מחותנו מחלק הנפט, שאף אחד מהם לא היה אדם אמיד. מייד לאחר שרכש את השטח נטע אבא את שוברי הרוח – הברושים ממערב ומדרום, ואת עצי הפרדס - תפוזים מזן 'שמוטי', אלה שנקראו בעולם 'תפוזי יפו'. הוא גם נטע כמה עצי פרי נוספים, כשהוותיק שבהם הוא עץ הזית שהיה כבר בן כמה שנים כשננטע. זמן קצר אחרי רכישת הקרקע, בפסח של אותה שנה נולדה אחותי זיוה. בעיתון 'דבר' התפרסמה מודעת ברכה בזו הלשון:

לישראל ולריבה שלוחות ברכותינו הלבביות להולדת בתכם.

שתזכו לגדלה ולחנכה ברוח א"י העובדת.

זאב, שלמה, שמשון, יעקב, אהרן ואריה עיר-שלום⁴.

² ב- 1 בספטמבר 1927 הוחלפה הלירה המצרית, ששימשה עד אז כיחידה המוניטרית בפלסטינה, בלירה הארץ-ישראלית.

³ לפי ספרה של שושנה מגדל, 'הרצליה – העשור הראשון', שכרו של פועל פרדס היה 15-20 גרוש ביום, כלומר 4-5 לירות לחודש. לשם השוואה, שכרו החודשי של הרופא היה 15 לירה, של המזכיר – 10, ושל הגנת – 8.

⁴ 'עיר-שלום' הוא השם שניתן לרמת-השרון ב- 1923 על ידי מייסדיה.

בסמוך לכך, לרגל ארוע כלשהו, כנראה בסיום קורס מפקדים כלשהו שאותו הדריך, קיבל אבא כשי אלבום גדול של ציורי 'בראשית' מסדרת ציורי התנ"ך של אבא פן. ההקדשה הייתה קצרצרה: מזכרת לישראל. הרצליה, 15/5/30, ותריסר החתומים, הלא מוכרים לי, בשמותיהם הפרטיים בלבד.

אבא לא התמהמה והחל מייד גם בבניית הבית. בבנייה זאת נעזר על ידי נחום הופברג, גיסה של יהודית פורר. קירות שני החדרים הצמודים – האחד בן 4 על 4, והשני בן 3 על 4 מטר, והתקרה בגובה שלושה וחצי מטר, נוצקו בבטון. אליהם התווסף צריף שבו היו המטבח והשירותים. לאחר המעבר לבית החדש נוסף משק החי – סוס ששמו לא זכור לי, הפרה שִׁחְרָיָה והכלב דָּאָן. ב-1932 הוחלף צריף השירותים במבנה. זיוה, שהייתה אז בת שנתיים, זכרה ששאלה את אחד הבנאים מהו החדר הקטנטן שהם בונים בין המטבח לחדר אמבטיה, והוא השיב לה שזה יהיה החדר לבובה, ואת העלבון העמוק שלה כאשר התבררה לה האמת... היא הייתה תינוקת בריאה ויפה. בזכות התמונה הרצ"ב של זיוה בת השנתיים היו שטענו לדמיון בינה לבין כוכבת העל של אותם ימים – הילדה שירלי טמפל. תמונה זו זכתה בביתנו אף לגירסה צבעונית, בצביעת יד.

ב-1932 עבר אבא קורס לאריזת תפוחי-זהב שנערך מטעם אגודת בוגרי 'מקוה-ישראל'. בין החתומים על תעודת ה'עוזר לאורז' שקיבל בסיום הקורס, ב-15.4.1932 נמצא אליהו קראוזה, המנהל האגדי של מקוה ישראל⁵.

העולה השלישי ממשפחתו של אבא היה אחיו הצעיר, יחזקאל, שכונה במשפחה 'סִינָה'. הוא עלה בשנת 1932, ואבא השתדל והכין לו מראש עבודה כפועל חקלאי. אבל הוא היה צעיר עירוני אלגנטי ולא איכר, ויום עבודה אחד בטוריה הספיק לו כדי לראות שזו לא תהיה דרכו. הוא העדיף את העיר על הכפר והחליט לחיות בתל-אביב, שם מצא עבודה פקידותית באחד מבתי העסק דאז, ולימים פתח עסק משלו

⁵ לפי ספרה של שושנה מגדל, האורזים היו ראשונים בסולם השכר של פועלי הפרדס. שכרם הגבוה יחסית בחורף הבטיח להם קיום גם בשאר עונות השנה. מעמדם בין הפועלים גם התבטא בכך שהגיעו לעבודה רכובים על חמור או פרד (אריזת הפרי התבצעה בשנים ההם בידי כל פרדסן בפרדסו).

ליבוא חלקי רכב בשם 'אביזר'. הוא היה חובב תיאטרון והתיידד עם כמה מהשחקנים הידועים בתל-אביב.

סבתי חנה-סטסיה נפטרה בוויילנה, בליל הושענה רבה תרצ"ג (אוקטובר 1932), מספר חודשים לפני שנולדתי. בין המכתבים המעטים שנשמרו אצל אבא היה גם מכתב תנחומים מבן-דודה המבוגר ממנה ב- 5 שנים, הפרופסור יוסף קלוזנר⁶:

פרופ' ד"ר יוסף קלוזנר, ירושלים-תלפיות, י"ז במר-חשוון תרצ"ג

ישראל יקירי! ידי רועדות כשאני כותב לך את מכתבי הנוכחי. בצלאל אחי הגיד לי שקרא ב"דבר" דברי תנחומים על מות אמך היקרה. ובכן סטסיה היקרה איננה! סטסיה בעלת הלב הרך של יונה, שידעה רק לדון כל אדם לכף זכות ולהיטיב עם כל אדם! סטסיה, שלמדתי עמה ביחד עברית מפיו של פינחס שוקיאן המנוח והיינו כאח ואחות במשך שנים ו – סטסיה שלא הגיעה אפילו לשנותי, כבר איננה בחיים! מה נורא הדבר - - -

ידעתי, אמנם, שהסרטן מקנן בה ושהיא מסוכנת. אבל לא האמנתי, שכל-כך קרוב קצה. כנראה, מיתתה המשונה של בתה (אסתר) – סרטן לצעירה בשנות העשרים! – גרמה להתגברות-מחלתה. ואפשר, ירושה היא זו, חס-ושלום, אף אם לא כל הרופאים חושבים, שהסרטן עובר בירושה. איך שיהיה, היא איננה – ואני על-פי צערי הגדול והעמוק, יכול לשער, מה רב יגונו של אבא ויגונך שלך, בנה החביב. ובמה אנחמך? – גם אני חסר-נחמה. צעיר אתה, ובאהבתך לאשתך וילדתך היקרות ובעבודתך התמה לתחית הארץ אתה צריך למצוא נחמה. אבא, ודאי, יבוא עכשיו אליך, כי מי לו בוויילנה ומה לו בוויילנה? – תודיעני, יקירי, אימתי יבוא, ואם אפשר, תביא אותי ירושלימה. את צפריה (בת-דודתי, ילידת 1930, שהתייתמה מאמה אסתר, והייתה בבית התינוקות של "ויצו" בירושלים), אנו רואים לעתים קרובות, אך קשה להתיידד עמה. היא צועקת כשאנו רוצים ללטפה. אחי זיסל (אלכסנדר-זיסקינד, סבו של עמוס עוז) בא לכאן לפני שלשה שבועות בלא פרוטה, בלא לשון ובלא הכשרה לאיזו

⁶ יוסף-גדליה בן יהודה-לייב קלוזנר (1874-1958), נולד וגדל בכפר אוקליניקי אך בילדותו בילה הרבה עם בני המשפחה בטרוקי ולמד איתם עברית ולימודי יהדות מפי המורה שסבא-רבא אהרן קדיש שכר עבורם, וכנראה ששם שבתה את ליבו סבתא חנה-סטסיה. עם סיום לימודיו באוניברסיטת היידלברג עבר לאודסה וב- 1919 עלה לארץ-ישראל באונייה "רוסלאן".

עבודה שהיא, והוא מוטל על צוארנו, כבצלאל שלנו העלוב. אתה יכול לשער את מצב-רוחנו. הוא בתל-אביב מתהלך בטל. ומה יעשה והוא בן חמשים ושתים? צפורה שלי היתה חולה מאד לפני החגים ועכשיו הוטב לה. הלב לא בסדר, וההתרגשות אינה פוסקת. על בריאותי איני חושב עכשיו כלל. יש דאגות קשות יותר. שלום רב לך ולרעייתך וילדתכם היקרה מאת צפורה, בצלאל וחיה ובנם ומאת אוהבך ומוקירך יוסף.

מדברי אהרן חרסינה⁷ במסיבת ה-90 לישראל בבית האזרח בהרצליה

... קשה לי לנסות לתאר את פעולותיו של ישראל בזמן המצומצם שהקציבו לי, אבל אנסה. כשצוללים לעברנו המשותף לראשוני הרצליה כמעט והולכים בו לאיבוד – ההיה או לא היה? לאנשים שמקרוב באו קשה להאמין כשמספרים להם מה היה אז, כאשר רואים היום את הרצליה.

הגעתי להרצליה בדצמבר 1925 ואת ישראל הכרתי רק ב-1929, אם כי הצטרפתי להגנה עוד ב-1928. מעטים הכירו את מפקד ההגנה מקרוב. לפני שנכנסתי להגנה היה עלי לעבור שבעת מדורי גהינום, החל מתחקיר בחדר שעל באר סנדלר על ידי אנשים שאת קולם ראיתי (ככתוב בזמן מתן תורה), אבל את פניהם לא ראיתי כיוון שכוונו לי לעינים אור חזק מפרוז'קטור. אמרו לי שאקבל הודעה. לאחר זמן זומנתי להתייצב בגן רשל והתקבלתי על ידי וולה סולץ שהיה מאז מפקד הכיתה שלי. לאחר תקופת אימון הודיעו לי כי אני נכנס לקורס מפקדים (אז זה נקרא 'סמלים'), ואז פגשתי את ישראל. היום זה פשוט – יש כביש וישנה מדרכה. אבל אז... הדרך לגן רשל נתמשכה, חולות עד הברכיים ומסביב רק חשיכה, שמיים מכוכבים ויללת תנים. ישראל הדרך אותנו והטיל עלינו משמעת ברזל ודיוק בביצוע כל אשר מטילים עליך. מרותו וכל אשר אמר היו קודש. במשך חודשי הקורס הצליח להכניס בנו סדר ומשמעת – דבר שנותר בנו במקצת עד היום. הוא מיעט בדיבור אבל היה תמיד סמכותי, וכאשר הטיל עליך משימה כל שהיא – זו הייתה הוראה ללא עוררין. אין דבר שלא ניתן לביצוע! קשה? – ברור שעל קושי עלינו להתגבר, יש רק לדייק בביצוע ובלוח הזמנים שהטיל עלינו ישראל.

⁷ אהרן חרסינה (פרצלינה), יליד 1907, היה פעיל הגנה בהרצליה ומילא תפקידים שונים בצה"ל, ביניהם מושל צבאי ברצועת עזה. על שמו נקראת 'גבעת חרסינה' ליד חברון. בתם של אהרן ורחל חרסינה היא ידידתנו, האמברולוגית פרופ' רותי שלגי.

ישראל החדיר בנו את מסירות הנפש להגנת היישוב. ההגנה הייתה למעשה המדינה בדרך. אין להעדר משיעור או אימון בנשק, גם כאשר הייתה בכך סכנה מהמשטרה הבריטית העויינת וגם כאשר ניתך מטר זלעפות. לא היה זה דבר של מה בכך! בדרך לא דרך הגענו תמיד לגן רשל, על אף שלא אחת טבעה רגלנו בבוץ העמוק וכשניסינו לחלצה טבעה בו גם הרגל השנייה, ולא פעם הגענו רטובים וספוגים בבוץ – כי לשעור יש להגיע בכל תנאי מזג האוויר. כך בנה ישראל את ההגנה בהרצליה והסביבה.

בראשיתו היה זה גוף קטן שהתרחב, תוך בדיקת כשרותם של המצטרפים וסינון קפדני של האנשים. הארגון גדל עם הצטרפותם של צעירים ובני נוער ששימשו כקשרים והחזיקו לאחר מכן את הקשר עם רוב חלקי הארץ ממגדל המים שליד בית ספר וייצמן. ישראל הצליח לצרף את חוגי האיכרים לארגון, הקים אמצעי תעבורה שעמדו לרשותנו בזמן הצורך, יסד קבוצת רוכבים מהסוסים שעמדו בחצרותיהם של האיכרים. הוא ארגן את כל האזור עד נתניה שיהיו מוכנים בעת הצורך, וקשה לתאר שבאותן שנים כל האזור הזה היה שומם, בלתי מאוכלס, וישמעלים עוד התגוררו בו לצידנו פה ושם.

ישראל חניך וגרם לכך שחברי הארגון היו מוכנים להתייצב כשהוזעקו ומיד. להזכירכם שבזמנים ההם לאיש לא היה טלפון, המרחק בין חבר אחד למשנהו היה גדול, החול היה עמוק בקיץ והבוץ הייה רב בחורף. ואל לנו לשכוח שזה היה בימי ממשלת המנדט ובהרצליה הייתה תחנת משטרה בריטית שפקחה עין בוחנת עלינו. ארגון ההגנה היה מחתרתי, שלטון נסתר בתוך שלטון.

קוריוז מעניין היה כאשר הבריטים גילו במקרה סליק (מחבוא) של נשק בפרדס ולקחו כד גדול עם מספר רובים בתוכו. הכד עמד בתחנת המשטרה בבית סנדלר בחדרו של היומנאי והיה צורך להוציאו משם. ישראל הטיל על ארבעה אנשים, ואנוכי בתוכם, לגשת בלילה לתחנת המשטרה, כאשר היומנאי יהיה בריטי, ולהוציא את הכד. בשעה שתיים בלילה נכנסו יחפים לתחנה. היומנאי ישן טוב והצלחנו להוציא את הכד שהיה כבד מאוד (דבר זה הרגשתי מספר ימים בכתף). ליד הבנין בסימטה חיכתה לנו עגלה עם עגלון מקבוצת שדמות שעזר לנו לסלק את הכד ותכולתו, וכך הוחזר אלינו הכד.

ישראל עסק בהצלחה רבה בהתרמת בעלי בתים וגיוס כספים לשם רכישת נשק. הוא ארגן גם קבוצת יהודים דתיים שאימנו אותם ברפתו של אפלשטיין. ישראל הצליח לשכנע בעלי דירות להתקין בדירותיהם סליקים של נשק, והצליח לשכנע גם את המסרבים לכך שחששו לסכנה שבדבר. ארגון ההגנה בהרצליה שימש דוגמה ומופת ליתר המקומות בארץ, ומכל הבחינות. בגמר קורס הסמלים ארגן ישראל סיורים להכרת הארץ (הנהג הקבוע היה ולאדק גורודצקי). אחרי מאורעות 1929 ארגן סיורים לחולדה ובאר טוביה להכרת הבעיות ותוצאות המאורעות במקומות אלו ולהפקת לקחים לחיזוק בעיות ההגנה אצלנו. כן ארגן סיורים לגליל התחתון ולמקומות אחרים. סיורים אלו ניצל גם, בדרך, לניסיונות בהפעלת דטונטור על ידי סוללה מהרכב. דבר זה שימש לאחר מכן לפיתוח אמצעי לחימה. זה היה אמנם מסוכן, אבל מי שם לב לסכנה?! ישראל המפקד שימש לנו דוגמה ומופת, כך שבשום מקרה לא הייתה תשובה שלילית לעשייה, לאימונים ולידע בצבאיות של אז. התשובה הייתה תמיד ברורה חד-משמעית, ומי ימרה את פקודת המפקד?! כמוכן ששברת לך את הראש והתייצבת לאחר שביצעת את המוטל עליך בזמן - בשעה וביום שהטיל עליך את המשימה...

תיאורים דומים מצאתי בחוברת המתארת את פעילות ה'נוטרים' בגוש הרצליה. מספר שם אבנר (ולטר) בר-און, לימים הצנזור הצבאי הראשי (במשך 25 שנה):

על קיום ארגון ההגנה שמעתי עוד בחו"ל, אבל להיות חבר בה היה רחוק ממחשבותי. לפי הבנתי, רק ותיקים ומובחרים יכלו לחלוטם על הזכות להיות חברים בארגון מתחרת זה. חודשיים לאחר עלייתי ארצה הודיע לי אחד מהחברים בעבודה בסודי סודות, שבשעות המאוחרות של הערב עלי להגיע לשער אחד הפרדסים הגדולים והמרוחקים לשם מבחן הצטרפות כחבר בהגנה.

הפרוצדורה באותה תקופה היתה חשאית וסודית ביותר. הוכנסתי לבית אריזה חשוך ואורות פנסים מכוונים אלי. את הפנים של שלושת אנשי הצוות לא ראיתי, רק שמעתי את קולם ובקושי רב הבנתי את שאלותיהם, אבל על השבועה חזרתי מילה במילה - להיות מוכן לבצע כל פקודה ופעולה, וכך צורפתי כחבר ב'הגנה'. האימונים היו בעיני מוזרים. בכל שבת שעות של תרגילי סדר ואחרי כן גם בערבים לימוד 'הכלים הקטנים' – אקדחים שונים

ומשונים, אקדחי תופי, פרבלום, מאוזר, שטייר פי-בי איטלקי ועוד, אבל לא תרגילי ירי בכלי, אלא פירוקו והרכבתו מחדש, בתחילה באור היום, לאחר מכן בחושך ובסוף תחרות, מי המהיר ביותר במלאכת הפירוק וההרכבה. שלב נוסף היה לימוד הרובה על כל סוגיו. גם זה ללא ירי. לא הספקתי לגמור הטירונות ומפקד הגוש, ישראל זבלודובסקי (עמיר) החליט שעלי לעבור קורס מפקדים. גם אימונים אלו היו מאד מוזרים בעיני אבל לא העזתי להעיר. הייתי חבר במחותרת, נשבעתי אמונים למלא כל פקודה והייתי משוכנע שגם זה מבחן לביצוע כל הפקודות, גם אם מוזרות. יום אחד קרא אותי ישראל לביתו ושאל אותי איך למדו בצבא הציכי תנועה בלילה, תנועה לעבר האויב תחת אש. הסברתי מה שהסברתי, על גששים, על התפרסות ועל הסתערות. ישראל שמע והטיל עלי להדריך את המפקדים באימוני שדה, תנועה ביום ובלילה. אימון זה היה חדש לגמרי בהגנה. בעקבות אימונים אלו תרגלו זאת גם ביתר יחידות ההגנה. ישראל החליט לנצל את הנלמד במסע גדול. בליל שישי אחד נערכו כל חברי ההגנה של הרצליה, כ- 300 בחורים ובחורות, למסע רגלי לתל-מונד, כ- 20 ק"מ. נבדקו כל צורות ההתקדמות בלילה. לפנות בוקר הגענו למטרה, עייפים אך מרוצים, ובשבת לפנות ערב חזרנו הביתה. הייתי גאה על תרומתי הראשונה בהגנה.

ואכן, את מאורעות 1936-1939 עבר גוש הרצליה יחסית בשלום. החלק היותר "חם" של הגוש היה בצפון מערב. הארוע החמור היחיד היה מיקוש הטנדר של שפיים ב- 1938 בו נהרגו ארבעה נוטרים חברי הקיבוץ. אך בדרך כלל נזהרו ערביי סידנא-עלי מלפגוע בהרצליה ובשפיים, וגם ערביי ואדי-פאליק, שבט האבו-גנדל, למדו מהר לקח ונרתעו מלתקוף. אשר לשכנים בדרום – בכפר ג'ליל (גליל-ים דהיום) ובמזרח – ערביי אבו-קישק שהתגוררו בסמוך אלינו ואלו שישבו באזור של נוה-עמל ושביב של היום, אלה שמרו על יחסי ידידות עם המושבה.

על דבריו של אהרן אוסיף קטע מזכרונותיו של יוס'לה קראוס, גם זאת מהספר
'הרצליה, העשור הראשון':

אני זוכר היטב את תקופת המאורעות. הייתי ה"סליקר" הראשון של
ה'הגנה'...איך הגעתי ל"סליק" הראשון? – ישראל עמיר היה אמן בהפעלת
אנשים, פיקח ויודע מה הוא רוצה. אם הוא תפס איזה דבר, לא עזב אותו.
תמיד היה נעים לעבוד אתו. אם הקדוש-ברוך-הוא אמר משהו, לגבינו זה היה
דבר קטן, אבל כשישראל אמר משהו, זה היה הכל. אי אפשר היה להגיד לא,
ולא היה כל רצון להגיד לא, גם אם זה היה קשה לביצוע. כך הלכתי אתו
ל"סליקים". אני זוכר שלקחנו כד חלב וחתכנו אותו לשניים. אז כבר היה לנו
מכסה טוב ותחתית טובה. בין זה לזה יכולנו להחביא נשק. היינו מרימים 6-8
בלטות, חופרים בור גדול, שמים בו את הנשק וסוגרים כאילו לא קרה
דבר. אך את אחת הבלטות שפשפנו כך שיכולנו לשאוב אותה ב"פומפה" של
גומי. ה"סליקים" האלה היו בתוך דירות של התושבים. לא נמצא אדם אחד
שאמר "לא רוצה". מראש החלטנו ממי לבקש. הלא לדרוש לא יכולנו. שמנו
על הכוונת אנשים שידענו שלא נשמע מהם את הלא. חוץ מזה, כאמור, בפני
השכנוע של ישראל אי אפשר היה לעמוד...

הבית החדש והפרדס, מבט ממזרח (1930)

אסתר ובנימין (בנק) מרקוביץ', סבא חיים, דודה בתיה, ישראל ורבקה, סבתא סוניה, 1928

ארקאדי, נחמה, רבקה'לה, מולה, יהושע, ראשה, חנה-סטסיה ויחזקאל זבלודובסקי, וילנה 1928

זיוה בת השנתיים והבובה

זיוה "שירלי טמפל" (1932)

ישראל בין האורזים

שנים ראשונות – הרצליה תרצ"ג-תרצ"ז

נולדתי בבוקר ה' אדר תרצ"ג, 4 במארס, 1933. שתי מודעות בעיתון (כנראה 'דבר') ברכו את הורי ברוח התקופה:

לישראל ורבקה זבלדובסקי!

להולדת בנכם שלוחה ברכתנו.

תזכו לגדלו ולחנכו ברוחכם – להיות בן נאמן לעמו ולארצו

הרצליה חבריכם לעבודה

לישראל ורבקה! להולדת בנכם שאו את ברכתנו.

תזכו לראותו בין שורות הבנים הבונים במפעל התחיה והתקומה.

הרצליה קב' השדה

רק מעט מאוד מילדותי המוקדמת זכור לי באופן ישיר, אבל יש זכרונות שברור שהם משתייכים לתקופה זו. אחד מהם הוא החיים ללא חשמל. למרות שהרצליה חוברת לרשת החשמל הארצית על ידי חברת "קהילית ציון" כבר ב-1933, החשמל לא הגיע אלינו – כיוון שהיינו בפאתי המושבה (השכונה חוברת לרשת רק ב-1939). התאורה בערבים הייתה באמצעות עששיות נפט. לנו, הילדים, לא היו הרבה שעות עששית, כיוון שהושכבנו לישון עם חשיכה וקמנו בבוקר עם הזריחה. בקיץ, כאשר החשיכה בוששה לבוא, הייתה אמא מגיפה את תריסי העץ כדי להחשיך עלינו. זה היה דרוש לא רק כדי שנמלא את מכסת שעות השינה, אלא גם מכיוון שהם היו יוצאים בערבים לפעילויות ה"הגנה" ו"מגן דויד אדום". למרות שגרנו בקצה המושבה, לא חששו להשאיר אותנו לבדנו בבית, כשזווה בת הארבע הייתה האחראית עלי, בן השנה. לאחר שנים רבות, כשעדינה ואני הזכרנו זאת להורי שהביעו דאגה שמא אנו מטילים אחריות רבה מדי על הילדים (בני שש ושמונה), הסבירה זאת אמא בכך שאז הדברים היו שונים לגמרי - שמעו של אבא הספיק כדי להרתיע את הבדואים השכנים...

במטבח עמד המקרר, ארגז הקרח. הוא שימש גם כתחליף ל"לול" תינוקות – כשאמא הייתה עסוקה במטבח הייתה מושיבה את התינוק על ארגז הקרח. אנחנו

היינו, כנראה, ילדים נוחים מאוד מבחינה זו. רדיו, כמובן, לא היה, אבל הייתה מוסיקה בבית, אם כי במידה צנועה. תחילת ההכרות שלי עם המוסיקה הייתה, כמו אצל רוב הילדים, שירתה של אמא, ובמיוחד שירי הערש. אמא אהבה מאוד שירים, ומכיוון ששירונים היו אז נדירים מאוד, רשמה לעצמה את מילות השירים במחברת מיוחדת. שיר הערש שהרטיט אותי במיוחד היה 'שכב בני', שחובר בתקופת מאורעות 1929.

שְׁכַב בְּנִי, שְׁכַב בְּמְנוּחָה, אֵל נָא תִבְכֶּה מָרָה.
עַל יָדֶיךָ יוֹשֶׁבֶת אִמְךָ, שׁוֹמְרֵת מְכַל רַע.
מְזַלְל בְּחוּץ הַתֵּן וְנוֹשֶׁבֶת רוּחַ שָׁם...
אֵךְ אֲתָה, בְּנִי הַקָּטָן, נוֹמָה שְׁכַב וּישָׁן.
לִילָה, לִילָה, לִילָה צַל יַעוֹף מֵהָר מְאוּד.
אָסוּר, אָסוּר לְהִתְעַצֵּל. מְחַר צָרִיךְ לְעַבֵּד.
מְחַר יֵצֵא אָבָא לְחַרֵּשׁ בְּתֵלְסָם, בְּתֵלְסָם יִלְךְ הָאֵב.
הִנֵּה תִגְדֹּל, תִּרְיֵם הָרֵאשׁ, תִּצְאֵוּ לְשָׂדֶה אֲזוֹ וְחֲדָיו...

מלבד שירי הערש, אמא שרה לי גם שירי בוקר, כמו:

קוּמָה יִלְד נְחֻמָּד, פְּקַח אֶת הָעֵינַיִם! שְׁמֵשׁ מִמְזָרַח שׁוֹלַחַת קַרְנַיִם.
וּלְאוֹר הַשֶּׁמֶשׁ קָם כָּל הַיְקוּם. קוּמָה יִלְד נְחֻמָּד רַב לָךְ לְנוֹם!...

אינני זוכר את אבא מנגן, אם כי היו לו מפותחית פה ו'אוקריינה' (חליל חרס). אבל ההכרות הממשית שלי עם המוסיקה הייתה באמצעות פטיפון הקפיץ שהשאיר אחריו חניכו של אבא וידיד המשפחה, היימי קסטוף. היימי היה חלוץ צעיר שעלה מניו-יורק ב- 1924 והיה חניכו של אבא במקווה ישראל. הוא הגיע להרצליה בעקבות אבא והיה אחראי על אימון הנוער. ב- 1934 נאלץ לחזור לאמריקה, למורת רוחו, בגלל מחלתו של אביו⁸. על גב התמונה שהשאיר בעוזבו כתב: לישראל וריבה, אף על פי שהוא נוסע כעת הוא בכל זאת ישוב להיות פועל ואולי

⁸ אביו של היימי (חיים) היה מאיר קסטוף (1885-1958), ציוני פעיל והיה מבעלי הפרדס "גן רשל" בצפון-מערב הרצליה, שהיה פועל דפוס – סָדָר, או מה שנקרא באידיש "הבוחר הזעזער", וברבות הימים - נשיא האגודה המקצועית של הסדרים בארצות הברית, אבל לא היה אדם אמיד מאוד והיימי עצמו עבד כסדר כשחזר לארצות הברית.

בורגני עם אוטו קטן, היימי. אך תקוותו לחזור ולעלות ארצה אחרי שיסדיר את ענייני המשפחה לא התגשמה – משכורתו שם הספיקה לקיום צנוע בלבד. הוא חזר רק כעבור כ- 30 שנה, לביקור ביחד עם אשתו⁹. היימי השאיר אצלנו, עם הפטיפון, גם מספר תקליטים. ביניהם היו גם כמה קטעי אופרה שהיו מוקלטים רק בצד אחד של פלטת הבקליט. הקטעים היו בביצוע גדולי הזמרים של שנות השלושים כמו אַנְרִיקו קְרוֹזוֹ, אַמִּילִיטָה גְלִיקוֹרְצִ' וְאֲחֵרִים. זכורות לי האריות הידועות מ'היהודיה' של הלוי, מ'מרתה' של פלוטוב, ומ'הליצנים' של ליאונקבאלו. היה גם תקליט דו-צדדי ובו סוויטה מ'כרמן' של ביזה מבוצעת בוירטואוזיות בכסילופון, ותקליט אחד או שניים בביצוע הכנר היהודי מישה אלמן. מלבד קטעים אלה של מוסיקה קלאסית היו גם תקליטים של שירים עבריים, בעצם שירים ציוניים – שני תקליטי קרטון תוצרת הארץ שבהם שר יוסף גולנד:

הבו לְבָנִים, אֵין פְּנָאֵי לְעֵמֶר אָף רָגַע! בְּנוּ הַבְּנָאִים, אֵל פֶּחַד וְאֵל יָגַע!
 קִיר אֵל קִיר נְרִים, לְלֵא מְכָשׁוֹל וְפָגַע! כְּלָנוּ נְשִׁיר, אֵת שִׁיר תְּקוּמַת אֶרְצָנוּ!...

או "תּוֹצֵרֶת הָאֶרֶץ מֵאֶלֶף וְעַד תּוֹ, זֹהִי הַתּוֹצֵרֶת שְׁלָנוּ עִכְשָׁיו!..."

וגם את 'שיר השוטר', שירו של השוטר העברי:

"אֵלֶךְ קְדִימָה הַשּׁוֹטֵר, קְדִימָה! רֵאשֵׁי אֲרִים יוֹתֵר, יוֹתֵר, אֲרִימָה! ...

שיר זה נהיה אחר כך, ביחד עם מנגינת 'השורק וכלבו', לשלאגר המבוקש ביותר בתכנית 'כבקשתך' בפינת הנוער של 'קול ירושלים'. היו גם שניים או שלושה תקליטים של שירים עבריים בביצועו של יוס'לה שפינדל, תוצרת 'His Master's Voice', כנראה התקליטים העבריים הראשונים תוצרת חוץ, ובהם אותו שיר ערש אהוב – 'שכב בני', השיר הפטריוטי "הזי עָרֵשׁ

⁹ אחרי שאשתו הראשונה נפטרה, התחתן היימי שנית. ב- 1961 ביקר בארץ עם אשתו הלן. בקיץ 1976 התארחנו, עדינה ואני עם שלושת הילדים, אצל היימי ומשפחתו בדירתו במנהטן. היימי נפטר ב- 2005. אשר לתאריך הולדתו מצאתי באינטרנט נתונים סותרים. באחד מהודעות בעיתונות היהודית דאז כתוב שנולד ב- 26 ביוני 1905, אבל ברוב ההודעות נקוב תאריך הלידה הבלתי אפשרי 12 בנובמבר 1912. פתרון התעלומה נעוץ, כנראה, ברשימת שמצאתי באינטרנט, בה כתוב שהיימי קסטוף, מניו-יורק, התגייס לצבא ארצות הברית ב-מאי 1941, שנת לידתו מוערכת כ- 1910, והוא משתייך לקבוצות הגילים 26-30. אני מניח שהוא הצהיר על עצמו כצעיר יותר מגילו האמיתי כדי שיוכל להתגייס, ולצורך זה היה חייב להיות צעיר מ- 30...

מוֹלֶדֶת, אֶת אֶרֶץ נְחֻמְדָּת!", והשיר הרומנטי 'למה עזבתיני', שמשום מה נכתב בהדגשה אשכנזית, או אולי אפילו הונגרית: "מִקְצוֹת הַגֵּיא, בָּאָה אֵלַי... אֶהוֹבְתִי, בּוֹאֵי אֵתִי... יְלֵד טַפֵּשׁ, אֶל תִּתְנָאשׁ... " וכדומה, והיו גם שני השירים היפים על הכנרת שאהבתי במיוחד: "וְאוֹלֵי לֹא הָיוּ הַדְּבָרִים מְעוֹלָם" של רחל ויהודה שרת, והשיר הפחות ידוע כיום, אך לא פחות יפה: "כְּנֶרֶת, כְּנֶרֶת, אֶלְיָךְ נִכְסְפֶת כָּל נַפְשׁ מְאֹז...". והיה גם תקליט עם קטע מ"היהודי הנצחי" (כנראה בביצוע חנה רובינא) שבילדותי המוקדמת כיניתי אותו בשם "אשה בוכה".

מלבד התקליטים בעברית, אולי בנוסף למה שהורישי היימי, היו כמה תקליטים ברוסית: שירים צועניים ורוסיים בביצוע הזמר פיוטר לְשֶצ'נְקוֹ, שהיה אהוב מאוד על אמא, וביניהם 'צ'ובצ'יק' (שגויר אחרי השבת השחורה של 1946 על ידי אלתרמן ושלונסקי לשיר "גם לטרון היא ארץ-ישראל") ו'שתי גיטרות'. היה גם תקליט שעל צידו האחד היה הטנגו 'סְרֶדְצָה', כלומר 'לב' (שגויר ל"דינה, אני אוהב את השמיים") ובצידו השני גם מארש באותו שם ('סְפֶאסִיבֹ סְרֶדְצָה' - תודה לך לבי), תקליט ריקודים ובו 'פּוֹלְקָה' (ריקוד פולני), ו'וִיִּנְגְרָקָה' (ריקוד הונגרי) ועוד. חניך אחר של אבא במקווה ישראל וחברו הטוב של היימי מאז היה יחזקאל פנט, ואף הוא, כהיימי, הגיע בעקבות אבא להרצליה ונשאר ידיד קרוב של המשפחה¹⁰. זיוה, כמסופר לעיל, הייתה ילדה יפה וחסונה. במדור הבריאות בשנתון "האם והילד" של קופת-חולים לשנת תרצ"ד הופיעה תמונתה בעמוד 'איך להזהר ממחלות הקבה והמעיים בקיץ אצל התינוקות' עם הכיתוב: "בין חולי מעיים לא תמצאוני..."

¹⁰ יחזקאל נולד ב-1909 למשפחת רבנים בטרנסילבניה. אביו, שעזב את הישיבה, הפך למתנגד ועסק בניהול אחוזות חקלאיות. ב-1922 הפליגה המשפחה והשתקעה בגבעת עדה ויחזקאל נשלח ללמוד חקלאות במקווה ישראל, שם גויס ל"הגנה". עם תום לימודיו חזר לגבעת עדה, התמנה למפקד האזור ולקח חלק פעיל בהגנת המושבה בתקופת מאורעות תרפ"ט. ב-1931 הגיע להרצליה, בה עבד כמנהל פרדסים ואורז ראשי ונמנה עם מפקדי המושבה. שם פגש ונשא לאישה את פסיה, ילידת 1915, שעבדה במשתלת פרחים. ב-1940 עזבו את הרצליה ועברו לעמק יזרעאל, שם הודריך בנפות יזרעאל וגלבע והיה מפקד נפת זבולון. באירועי "השבת השחורה" הצליח לחמוק מהמצוד של הצבא הבריטי ולהסתתר. שירת כקצין בכיר בצה"ל, בין השאר כמפקד חטיבת כרמלי, מפקד הגנה מרחבית בצפון וראש הג"א. לאחר שחרורו מצה"ל, שימש כמנהל מחוז חיפה והצפון במשרד השיכון. נפטר ב-1984. בנם הבכור של יחזקאל ופסיה, עמוס, הוא פרופסור לוויולוגיה באוניברסיטה העברית. בתם מיכל פנט-פלג כותבת ועורכת. הבן הצעיר יאיר נהרג ב-1970 בפעולה של סיירת גולני ב"פתח-לבד" בדרום לבנון.

ב-1937, כשהנציב העליון ארתור ווקופ ביקר בהרצליה, נבחרה זיוה בת השבע מבין ילדי הרצליה להגיש לו פרחים, והוא העניק לה נשיקה. אני, לעומתה, הייתי ילד חולני ומפונק מאוד באוכל – מספר המאכלים והתבשילים שהייתי מוכן להכניס לפי היה מועט ביותר, וגם את אלה לא אכלתי בתיאבון רב והורי נאלצו להשתמש בתחבולות שונות כדי להזין אותו. כך, למשל, הייתה אמא מעלימה ביצה בתוך הקקאו שלי. אבא היה מחזיק אותי ליד שולחן האוכל בעיסוקים מעניינים שונים. היינו בונים מגדלים מכדורי רובה הציד שהיה בביתנו ברישיון – לכאורה היה יוצא עם חברים לצוד ברווזים בוואדי פאלק, הוא נחל פולג דהיום, אך כיום אני מבין שביציאה כזו עסקו יותר באימוני קליעה מאשר בציד. ואכן אבא כתב את הפרק "הלכות הציד והקליעה" בספר "החוגר, מדריך להכשרת מגן" (הוצאת מרכז "הפועל" 1938). היה בבית זמן מה גם רובה אוויר ('טוטו'), וניירות מטרה שהיו מצמידים לצורך אימוני קליעה לקיר בית האריזה. עיסוק חביב אחר ליד שולחן המטבח לעידוד האכילה היה פירוק והרכבה של שעון המתכת, שעל ראשו מתנוסס פסלון של פיל.

כפי שסיפרתי, אמו של אבא, חנה-סטסיה (אנסטאסיה) מתה בטרומקי שבליטא לפני שנולדתי, ולא היכרתי אותה כלל. תמונתה הייתה מוצגת בבית ומזויה שמעתי שכשהייתי ילד קטן הפכתי בטעות צנצנת דיו שהכתימה את התמונה, ואבא סטר לי. אינני זוכר מקרה זה, אבל זו הייתה הפעם היחידה שהיכו אותי. שנתיים לאחר מות סבתא עלה סבי יהושע לארץ ישראל. שמורה אצלנו קבלה בזו הלשון: קיבלתי ממר זבלדובסקי יהושע סך 100 (מאה) זהובים ע"ח הוצאות עלייתו לארץ-ישראל. וילנה 27.1.35.

כשסבא הגיע ארצה הוא גר בביתנו, בחדר הקטן, כך שארבעתנו הצטמצמו בחדר הגדול. באותה שנה עלה ארצה עוד קרוב משפחה ממשפחת זבלדובסקי. זה היה רחבעם, בן דוד שני של אבא. הוא היה בן 19. אמו הייתה אחותו של המשורר קדיש יהודה סילמן, והוא שהביא אותו ארצה וקלט אותו בירושלים. שם למד בסמינר למורים. עם סיום לימודיו, החל לעבוד כמורה במושבה יבנאל, ואחת

מתלמידותיו הצעירות שם הייתה אשתו לעתיד, אביטל ברנדשטטר. הוא הצטרף ל'הגנה' ועבר קורס אלהוטנות.

ב- 1935 אורגן, באופן ארצי וגלוי, 'מגן דוד אדום', ובין הסניפים הראשונים היה סניף הרצליה בפיקודה של אמא. במקביל היא הייתה פעילה ב'הפועל'. פעילותה של אמא בארגונים אלו שימשה גם כהסוואה לפעילות ה'הגנה' שרחשה סביב הבית.

בתרצ"ו (1935/6) החלה זיוה ללמוד בכיתה א' (אז לא הקפידו בדבר גילה הצעיר) ואני - בגן הילדים. מהגן אינני זוכר כמעט ולא כלום. כנראה שהלכתי תחילה ל"גן טובה" ואחר כך ל"גן יהודית", שבחצרו שברחוב סוקולוב היה עץ תות ענק. במשך השנים נהרס הבית ונעקר התות והוקם שם קולנוע "דויד", שגם הוא כבר איננו קיים היום. וכך סיפרה, בהספדה על זיוה, מורתה בכיתות א-ב, רחל מולק:

לנגד עיני ילדה קטנה חמודה, מתולתלת, בעלת ארשת פנים קורנת, זוהרת, מגיעה לכתה בוקר- בוקר ממרחק, דרך שדות ובידה פרח קטן על שרשיו או יצור זעיר כגון: פרת משה רבנו, פרפר נחמד או חילזון לאחר הגשם, שהזדמנו לה בדרכה. היא מביאה אותם בכדי לשתף אותנו בשמחתה על הימצאותם וללמד על דרכי חייהם, ובפיה תנאי מפורש: שהפרח ישתל, יושם בפינת הטבע ויטופל, ואילו היצור, לאחר הסתכלות בו, ישלח לחפשי לבל ינזק חלילה. כך נהגה זיוה להפתיע אותנו מדי פעם ב"מציאות" ולעורר גם בנו סקרנות ויחס חם לחי ולצומח. ביישנית היתה זיוה, צנועה ומופנמת. לא זכור לי, שפמיוחד התחברה עם ילדים, אולי משום שהיתה שקועה בעולם פנימי עשיר ואולי בגלל התענינותה במתרחש בסביבתה הטבעית, סביבה של פרדסים ושדות בקצה המושבה, אולם אהבנו כלנו אהבת נפש. ראינו בה פרח חי, המהלך בינינו, צפור דרור, המעופפת במחיצתנו... ביישנית היתה זיוה, צנועה ומופנמת. היא לא נדחקה לתפקידים מיוחדים בהופעות בחגיגות - כמעט תמיד נחבאה אל הכלים, אך ציוריה ועבודות היד שלה קישטו תמיד את קירות הכתה ואת האלבומים שהכילו את יצירות הילדים, ואף בלטו באפים המיוחד וביפים.

בקיץ 1937 נערכה באנטוורפן אולימפיאדת הפועלים הבינלאומית השלישית. אמא השתתפה בקבוצת המתעמלות של משלחת "הפועל" לאולימפיאדה, ובתום האולימפיאדה נסעה לפולין לביקור אצל משפחתו של אבא. סבא יהושע, שנשאר לבדו בבית בהרצליה, לא היה מסוגל לטפל בנו. מאידך, כפי שמסתבר גם מהמכתב הרצ"ב, מצבה הבריאותי של סבתא סוניה לא איפשר להשאיר אותנו אצלה בתל-אביב. לכן סידרו את זיוה ואותי למשך כשלושה שבועות בבית הילדים של קיבוץ "שפיים". בית הילדים היה אז עדיין במחנהו הזמני של הקיבוץ, בגבעות הכורכר מעבר ל"באסה" (הביצה), באיזור שנקרא אז הרצליה ג' והיום הוא איזור רחוב נורדאו בהרצליה ב'. כמעט ולא זכור לי כלום משבועות אלו, פרט לגלויה שהגיעה מאמא עם תמונת האוניה הצרפתית "שמפוליון", בה הפליגה למרסיי, והמאבק המתמשך של המטפלות אתי בנושא האוכל. כאמור לעיל, הייתי ילד חולני ומפונק מאוד באוכל – מספר התבשילים שהייתי מוכן להכניס לפי היה מועט ביותר. תכונה שנייה שלי הייתה, כנראה, שלא חשתי בכאבי רעב. ולכן גם הניסיונות להרעיבני כדי שאוכל מה שמוגש לי עלו בתוהו. למרות זאת, כנראה שלא הייתי מאוד מסכן שם, לפחות כך עולה ממכתב ששלח סבא יהושע לאמא:

רבקה היקרה! בואך בשלום. הנה אוכל למסור לך דרישות שלום מהילדים כי הם בריאים. ביום חמישי בא אבא, בתיה וגם אני וישראל נסענו לקיבוץ. הם היו שבעי רצון מאתנו. כששאלנו אם הם רוצים לנסוע לתל-אביב, או הביתה, הם אמרו שאמא תחזור ואז נסע. וגם לאמא הוטב הרבה מאד והיא עובדת כבשנים קדמוניות, עוזרת כבר אין להם, ואנחנו כבר מחכים לבואך בשלום אלינו. חשבנו שתבואי ביום ראשון, עשינו סדר בגינה ובחצר והשקינו את הפרדס. אבל ביום ששי בערב קבלנו את מכתבך כי. אין לך ספינה ואת חושבת לנסוע לפולניה. אני שמח מאוד, שתוכלי להכיר את כל המשפחה שלנו. על יום השבת בא אלינו חעזיא, והוא נסע ביום ראשון בבוקר, וגם היום יש לנו אורחים. באו ישראל ובאה מפריס הגברת קנטרוויץ ואפתה לי עוגה יפה מאוד, ואני מחכה לכלם, כי המה נסעו עם ישראל לקיבוץ ובסביבה. אנחנו מחכים לך בכליון עינים.

בהקשר למכתבו של סבא אפשר לשער שהעוגה שהביאה האלמנה קנטורוביץ', אמו של השכן ממול, הייתה טעימה במיוחד. על כל פנים, חיזוריה אחרי סבא נשאו פרי והם נישאו לבסוף, אם כי לא זכור לי טקס החתונה.

בתמונה מאותו קיץ אני נראה במצבי הרגיל – כלומר ענווד בתחבושות. בימים ההם, שלפני גילוי האנטיביוטיקה, כל פצע היה מתפתח לפצע זיהומי, "פרונקל", רציני, והטיפול הממושך בו היה באמצעות משחה שחורה ומסריחה בשם 'אָיִקְטוֹל'. גם אמצעי החבישה לא היו מתוחכמים כהיום, ואמא נאלצה להפעיל עלי את ידע החבישה שרכשה בפעילותה ב'מגן דוד אדום'.

על היחסים עם ערביי הסביבה בתקופה זו סיפר גרשון יובל (לנדמן), שעליו עוד יסופר בהמשך:

גויסתי לנוטרים בהרצליה והסביבה. הרצליה הייתה מוקפת בישובים ערביים, מצד מזרח אבו-קישק, הם היו חמישה אחים שהבוגר ביניהם היה שאקר, הם החזיקו קרוב לעשרת אלפים דונם בין פתח תקווה של אז לאורך הירקון עד השטחים שהחזיקה משפחת שובאקי והאריסים שישבו על אדמות אבו-קישק, מצד שני היו ערב אל-קוראן, אלו הבדווים שישבו על גבעות הכורכר המקבילות לים. מדרום היה הכפר ג'ליל א-קבליה ושם ישב ערבי בשם ג'אמיל ג'אסר, צפונה יותר הייתה חמולת אבו-סנינה שבנם עאטה היה ידיד גדול של היהודים, הוא היה תמיד מסתובב עם חתיכות יהודיות. הוא היה בא עם אוטו מפואר לבתי הקפה של הרצליה ודיבר עברית על בוריה, הוא היה קרוב של ג'אמיל ג'אסר מג'ליל א-קבליה, אעטה גר עם החמולה שלו בג'ליל א-שמאליה והאדמות שלהם השתרעו מגבעות הכורכר עד רמת השרון. צפונה משם היו גם הבדווים שישבו מסביב לסידנא-עלי ומסביב לרשפון. אלה היו מערב אל חווארת וביניהם היו שחורים ממוצא אפריקני, הם היו דייגים מוכשרים, היה לי ידיד ערבי בשם תואפיק שלאם שדיבר עברית על בורייה, כנער הייתי בא לסידנא עלי ובדרך היה כרם שבעליו אבו קראם ישן בכרם כל לילה ושמר על התאנים והענבים. אלו היו ענבים מסוג תמר בירותי שהיו זוחלים על החול, לאכול אותם עם טל הבוקר זאת הייתה ממש חוויה. כשהיינו הולכים לים של סידנא עלי היינו עוברים דרך הכרם שלו והוא היה מקבל אותנו יפה ומכבד אותנו בפירות, היינו יורדים לים

ותואפיק סאלם היה מחכה לנו . הוא היה צולל וזורק את הפצצות לדיג. את הפצצות היו עושים בצורה מיוחדת במינה, לקחו בקבוק רגיל, מילאו אותו בסיד לא כבוי, סגרו את הפקק והשאירו לו חור קטן למעלה, היו זורקים את הבקבוק לים, המים היו חודרים דרך החור לתוך הסיד והבקבוק היה מתפוצץ והערבים היו צוללים ואוספים את הדגים. בסה"כ היו יחסים ידידותיים עם שכנינו הערבים. כשהיינו בנוטרים והערבים היו מוציאים את העדרים שלהם על השדות של היהודים כדי שיאכלו, הם היו עושים את זה בלילה. אז מה הינו עושים? היינו באים למאהל שלהם בלילה והיינו שואלים וויין אל באקר? אפוא הפרות? אפוא הכבשים? ידענו שהם בחוץ. כשאתה רוכב על סוס והסוס התרגל ללילה ויודע מה אתה רוצה הוא לעזר רב, כשהוא זוקף אוזניים הייתי נעצר ורואה לאן אוזניו מכוונות ואז היינו רואים את העדר. ואז עליהם עם נבוטים והיינו משתדלים לתפוס פרה אחת וזה היה קשה מאד. היו לנו איתנו חבלים והיינו קושרים לפחות עגל אחד, היינו מביאים את העגל לתחנה והיה מגיע בעל העדר והיה מתחיל משא ומתן. היינו אומרים תן 400 לירות והוא היה אומר לא שווה כל העגל. או שהוא היה משאיר את העגל ולמד מזה לקח, או שהיה משלם וגם מזה היה לומד לקח. או שהיינו מעבירים את העגל למשטרה ומגישים תלונה, דבר שנמנעו ממנו בגלל הפרוצדורה ומתן עדות וכו'. הכי טוב היינו עושים משפט בין הנוטרים, וכשאתה מסייר בלילה ואתה לא מפחד כשאתה מתקרב למאהל שלהם, הם כבר שומעים מרחוק שאתה בא. היו באים לקראתך ומקבלים אותך, לוקחים את הסוס ושמים לו "מוחילייה" שזה מין שק מיוחד שמלבישים על הראש של הסוס ובפנים יש בשבילו אוכל. ואז מתחילים לדפוק את הקפה ב"ג'ורון" (עלי ומכתש) ואז כל השבט ידע שיש אורחים כי דופקים את הקפה., אז מתחילים ב"כיף ח'אלכ" ויושבים ומדברים ומספרים סיפורי גבורה, ומספרים כמה תפסו וכמה לא תפסו, ולאט לאט לומדים שלא מוציאים את העדר בלילה כי באים בלילה לבדוק אם העדר ישנו או איננו. לפעמים גם היו מכים ומרביצים לפי הצורך. לדוגמא, כשהקימו את הישוב ב"פיתוח" אז דה-שליט הזקן, שהיה "המוכתר" של פיתוח, החל בנטיעת גן וריזלנד. דה שליט היה מאד גאה בגינה הזאת, אבל הערבים של סידנא עלי היו כל פעם נכנסים לגן עם העדר שלהם והורסים את הגן. אז דה-שליט בא אלינו ל"נוקטא", כלומר למשטרת הרוכבים, וניהל איתי משא ומתן. הוא

הציע לי עסקה: כל אחד מהנוטרים יקבל אצלו דונם אדמה אם נקבל עלינו את השמירה על השטח. הוא הביא מפה של הגינה להראות לי. הראשון שהתיישב שם היה שלנבג שהיה בין השאר אחראי על הבאר, ואז גם בנו את מגדל המים הראשון ע"י סידנא עלי, אמרתי לדה שליט שאני צריך לשאול את ה"חברה", כי אני לא יכול להחליט עבורם. אספתי את כל שנים-עשר הנוטרים ואמרתי להם שדה שליט רוצה לתת לכל אחד דונם אדמה בתנאי שנקבל עלינו את השמירה. התייעצתי עם יהודה בורר, מפקד ההגנה, והוא היה בעד זה רק בתנאי שה"חברה" יסכימו. אספתי את ה"חברה", והם אמרו כמעט פה אחד: "לא רוצים אדמה, לא רוצים חולות! רוצים שייתן קילו קפה לחודש" שנוכל לעשות קומזיץ כשחוזרים מהשמירה. לא מאמינים לדה-שליט, הוא עושה לופט-גשעפט וביזנס. שייתן קילו קפה ואנחנו נשמור לו על גן וריזלנד". וככה זה נשאר. השנה הייתה 1938 ודה-שליט עמד בהסכם ונתן לנו כל חודש קילו קפה עד קום המדינה ואנחנו שמרנו על הגן. ('הרצליה ושכניה הערבים', רשם צבי מילר, אינטרנט)

כילד קטן, עדיין לא הייתי מודע בקייץ לזהט זה להתפתחויות הקריטיות בעולם ובארץ. בשנת 1937 הייתה מלחמת האזרחים בספרד בעיצומה, במאי 1937 השלימו האיטלקים את כיבוש אתיופיה (אז עוד קראו לה 'חבש') והקיסר היילה סלאסה מצא מפלט בירושלים. ביולי אותה שנה פלשו היפנים לסין וכבשו את בייג'ין (אז כתבו זאת: 'פקיין'), ובאותו חודש, בעיצומם של מאורעות הדמים והמרד הערבי בארץ, פורסם דו"ח ועדת פיל ובו המלצה לחלוקת ארץ-ישראל והקמת מדינה יהודית שתכלול את הגליל, העמקים ומישור החוף עד באר טוביה, פרט ליפו. היהודים קיבלו את התכנית בהסתייגות, הערבים דחו אותה מכל וכל.

בסוף 1937, לאחר שאבא התמנה למנהל התע"ש (תעשיית הנשק המחתרתית של ה'הגנה'), נאלצנו לעבור לגור בתל-אביב. צריך לזכור שמאז מאורעות 1929 הפסיקו לנסוע בדרך הקצרה העוברת בכפר הערבי שי"ח-מוניס (איפה שנמצאת היום אוניברסיטת תל-אביב) והדרך מהרצליה תל-אביב התארכה לכ- 35 ק"מ ועברה אז דרך בני-ברק, פתח תקווה, כפר-סבא ורעננה. הנסיעה ארכה זמן רב, גם אחרי שאבא קיבל מכונית לשימוש (אינני זוכר מתי זה היה. זכור לי רק שמספרה

היה תלת-ספרתי: 292 או 929). גם אמא קיבלה תפקיד חדש ב'הגנה' - מפקדת חברות ההגנה בחבל 5, שכלל את חולון, מולדת והתקווה עד בן-שמן. כשי פרידה קיבלה אמא מחברות ההגנה בהרצליה ספר אלבומי על ון גוך עם ההקדשה: לרבקה לאות הוקרה ולזכרון מעבודתנו המשותפת. קבוצת חברות, הרצליה 2/4/38.

בן 8 חודשים בזרועותיה של זיוה, בחולות תל-אביב

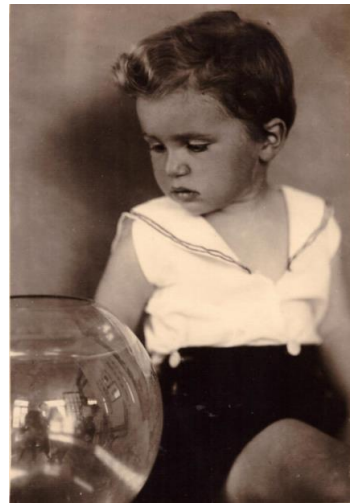
לבני היקרים, מזכרת נצח מיובל-החמישים שלי, כ"ג כסלו תרצ"ד (דצמבר 1933), מאביכם

בן שלוש, פסח 1936

1935

בן שנה

על הספסל בכניסה המזרחית לבית

סבא יהושע ליד הממטרה בחזית הבית בהרצליה

על גג הבית. כורעים: רבקה, זיוה, ישראל, בתיה.
עומדים: סבא יהושע, יוס'לה ושרה קראוז, סוניה בליאר, יחזקאל פנט, דוד חזיה

אמא 1937

הרצליה, קיץ 1937

תל-אביב 1938-1940

הרצליה הייתה, אמנם מושבה גדולה – היו בה כמעט חמשת אלפים נפש והיא הייתה היישוב היהודי השמיני בגדלו (אחרי תל-אביב, ירושלים, חיפה, יפו, טבריה, רחובות וראשון לציון), אך תל-אביב הייתה כבר עיר (מאז 1934), ואפילו עיר גדולה¹¹. בתל-אביב גרנו אצל סבא וסבתא זבודניק ברחוב בן-יהודה, שבשנים שעברו מאז לידתי נסלל והפך לרחוב של ממש. בחזית הבית שעמד בראש גבעת החול נוסף בנין דו קומתי (לפי בן-דודתי יוסי, הדודה בתיה היא שהייתה אחראית לבניית בית זה. אני מניח שאבא היה יועצה המקצועי). אל המדרכה היו שני פתחים שמהם היה ניתן לעלות לבית הגדול בגרם מדרגות כפול – משמאל ומימין, ואל הבית הקטן שמאחור עלו בשביל עם מדרגות מימין או בשביל משופע משמאל. אינני זוכר בדיוק איך הסתדרנו כולנו שם, באותו בית קטן בצורת ר. בכניסה אליו היה חדר האוכל ולימינו מטבח קטן. מחדר האוכל עברו לחדר שינה שבו, עד כמה שזכור לי, ישנו סבא וסבתא. משמאלו של חדר זה היה חדר נוסף, ובו גרנו אנחנו. בהמשך שמאלה היו מבואה (הול) קטנה שהייתה אליה גם כניסה נפרדת, חדר שירותים ועוד חדר מגורים, בו גרה הדודה בתיה. כשעברנו לתל-אביב עבר גם סבא זבלודובסקי לשם, לדירה שנשכרה עבורו בפינת רחוב ארבע ארצות ורחוב קיבוץ גלויות דאז - רחוב ז'בוטינסקי היום¹² (גם בתקופה מאוחרת יותר, בזמן מלחמת העולם, הצטמצמו מטעמים כלכליים לחדר האחד והשכרנו את השני לזוג). מאידך, ייתכן מאוד שמצב זה היה זמני, ובתיה גרה, לפחות חלק מזמן זה, בדירה בקומה השנייה של הבית הגדול, וחזרה לגור למטה כשאנו שבנו להרצליה. בחצר, ליד הבית הקטן, היו שני עצים גדולים: עץ פיקוס בתוך ה"ריש" של הבית, שעליו היינו מטפסים, ועץ אזדרכת בפינה הדרום מערבית של החצר.

¹¹ ב"מולדתי – שנתון לנוער ולעם" של הקרן הקיימת לישראל" לשנת תרצ"ח (1937/8), אפשר למצוא את הנתונים הבאים לסוף שנת 1936: מתוך 1,320,000 התושבים בארץ-ישראל, 404,000 היו יהודים, ומהם 148,000 התגוררו בתל-אביב ופרבריה.

¹² עם מות ז'בוטינסקי, באוגוסט 1940, נקרא הרחוב על שמו והשם הועבר לרחוב אחר בצפון תל-אביב. זה שלימים נקרא על שם וייצמן, ואז ירד קיבוץ הגלויות דרומה – למבואות יפו.

סבא וסבתא לא היו ממש זקנים – הם היו בשנות החמישים המוקדמות שלהם, אבל הם היו סבא וסבתא וגם דיברו ביניהם באידיש ולפעמים גם ברוסית – אם כי איתנו דברו בעברית. סבא היה מחלק נפט – הוא היה נוסע ברחובות תל-אביב בעגלת הנפט הרתומה לסוס ומצלצל בפעמון, והאנשים היו יוצאים לרחוב עם כלי הקיבול, לרוב פחי הנפט הקלאסיים, שאליהם היה מוזג את הנפט מהברז שבאחורי מיכל הנפט. את חשבונותיו היה מבצע בבית בעזרת חשבוניית עץ גדולה מאוד. הוא היה שותה את התה החם שלו "פְּרִי-קוּסְקוּ", כלומר, כשהוא מחזיק את חתיכת הסוכר הקטנה בפיו. בארון היו חרוטי סוכר גדולים עטופים בנייר סגול. משום מה קישרתי אותם לעבודתו במפעל של איל הסוכר היהודי זייצב בכפר מגוריו באוקראינה עד שנמלט משם לפני הפוגרומים של 1919. אחר כך הבנתי שזו הייתה הדרך לחסוך במצרך היקר (בניגוד לרוטשילד, שלפי הבדיחה היהודית, היו מוזגים לו את התה בתוך חרוט הסוכר...). סבא לא היה דתי, אבל שמר מסורת במידה מסוימת והיה לוקח אותנו לבית הכנסת הקרוב שלייד פינת בן-יהודה ושדרות קרן-קיימת בשמחת תורה ובחגים אחרים.

סבתא סוניה הייתה אשה מיוחדת במינה. למרות שהייתה חולה מאוד, כמעט לא אכלה דבר והייתה רזה כגפרור, הייתה חרוצה מאין כמוה והחזיקה בית לתפארת, ובנוסף טיפחה במסירות את גינת הנוי הקטנה. מה שהשתמר לנו מאותה גינה הן חמניות הנוי, שצאצאיהן פורחים בגינתנו מדי קיץ, אך לצערנו כבר אינן זוכות לביקורן של חוחיות רבות כבעבר. סבתא הצטיינה ברוחה הטובה, בשכלה הישר ובחוש ההומור שלה, והייתה אתאיסטית לחלוטין. אינני יודע אם זכתה להשכלה פורמאלית כלשהי, אך היא קראה רוסית והסופר האהוב עליה היה שלום עליכם.

בשנתי הראשונה בתל-אביב הלכתי לגן ילדים – גן אָלָה, שהיה כשני רחובות מערבה מאתנו. אינני זוכר כמעט מאומה מהגן – מזכרון מאוחר יותר ומתמונה מהגן אני יודע שהיה אתי שם גם ידידי שמעון זנדבנק (לימים, פרופסור חוקר שירה באוניברסיטה העברית), ושבקרבת גן הילדים היה גן ציבורי שהיה נראה לי אז גדול מאוד, וזכורים לי בו הרבה עצי אשל.

מאותה תקופה לא זכורים לי חברים ומשחקי חוץ. בחלק מהזמן (אולי בחופשת הקיץ) הייתה לנו מטפלת. שמה היה שושנה והיא גרה בשכונת הצריפים של נורדיה – אולי ברחוב בר-כוכבא של היום. אני זוכר את צמותיה השחורות, וכיצד שרה לי, במבטא תימני חניני: "לֹאֲרַנְבֶּת אֲזַנִּים אֲרַכּוֹת, וְהִיא אוֹהֶבֶת כָּל מִינֵי יַרְקוֹת. קֶלֶת רַגְלִים וּפְחָדָנִית מְאֹד, אֶךְ שׁוֹמַעַת רְשׁוּשׁ וְהִיא אֵינְנָה עוֹד".

כשהייתי כבן חמש, החלה דודתי בתיה, שהייתה מורה¹³, ללמד אותי לקרוא. זה הלך, כנראה, מהר למדי. זכור לי שבאתי איתה בפעם הראשונה לספריה. זו הייתה הספריה הציבורית של תל-אביב, 'שער ציון', ליד בית הכנסת הגדול ברח' אלנבי. נכנסתי למקדש הספרים הזה בדחילו ורחימו, ובפעם הראשונה בחיי שאלתי ספר. בעצם הייתה זו חוברת, ושמה כמדומני 'צליל לחם'. כשבאתי להחליף אותה בספר אחר, שאלה אותי הספרנית אם הבנתי את הספר. שאלה זו הביכה אותי מאוד, כי לא הבנתי מה יש להבין בסיפור הזה – כיכר הלחם הטריה יצאה מהתנור והתגלגלה לה, השועל שפגש אותה רצה לבלוע אותה וכן הלאה... הכל היה פשוט מאוד. אבל משאלת הספרנית הסקתי שיש בסיפור איזו שהיא משמעות שבגלל גילי הצעיר אינני מצליח לרדת לעומקה. כמובן שלא היה לי נעים להודות בכך ולכן עשיתי שקר בנפשי והשבתי בחיוב. תסביך זה של "הבנת הספר" רדף אחרי עוד שנים אחדות בבית הספר העממי. על כל פנים, נעשיתי קורא שקדן. אינני זוכר במה התחלתי. אולי היה זה בספרונים הקטנטנים (בגודל 7x7 ס"מ) מסדרת 'לפעוטות בפרוטות' של הוצאת 'אמנות' – 'מעשה בחתלתול', 'מעשה בארבעה דובים רעים', 'מעשה באוז קטינא', 'מעשה בעכבר עליו ועוד. כיוון שבסוף השנה כבר הייתי רהוט בקריאה, החליטו להכניס אותי לכיתה א' כבר בגיל חמש וחצי. אבל זה לא היה ניתן להיעשות בבית ספר עירוני, לכן רשמו אותי לגימנסיה הפרטית 'שלוה', ורק לאחר שסיימתי שם את כיתה א' התקבלתי לכיתה ב' בבית הספר העירוני ברח' פרישמן, שלמעשה היה סניף של בית הספר הגדול הסמוך 'תל-נורדוי' ובו היו כיתות א' ו-ב' בלבד. זכיתי ודודתי בתיה הייתה מורת בכתה זו.

¹³ בתיה, שהייתה צעירה מאמא בשנתיים, סיימה סמינר למורים. שמה מופיע ברשימת המורים בראשון לציון בשנים תרצ"ה-תרצ"ו (1934/5-1935/6).

בביתנו היו רק ספרים מעטים, וכמעט שלא היו ספרי ילדים – חוץ מהספרים שאחותי זיוה, שהייתה בוגרת ממני בשלוש שנים, קיבלה לימי הולדתה. מהם שמורים עמי עד היום 'ספר הבדיחה לילדים' מאויר על ידי נחום גוטמן, עם הקדשה מדודו של אבא, פרופ' גדליהו קלויזנר ("מזכרת אהבה לבת בן אחותי, זיוה זאבלודאווסקי. גדליהו קלויזנר בסאנט-לואיס בארצות הברית באמריקא, July 13th 1937"), 'חכמת הבהמות' של אביגדור המאירי, עם ציוריו הקריקטוריים של אריה נבון שנתנה לה הדודה בתיה ליום הולדתה השמיני, ו'חכמי חלם' שכתב פאלק הלפרין – "מסבא יהושע זבלודובסקי לזיוה ליום הולדתה התשיעי". מלבדם אני זוכר, ושומר באהבה (אם כי אין בידי את העותקים המקוריים) את 'שירי ילדים' של אנדה פינקרפלד (לימים, אנדה עמיר) עם ציוריו של נחום גוטמן, את 'מסע הַבָּוֹת לארץ-ישראל' של אברהם רגלסון, אף הוא מאויר על ידי נחום גוטמן ואת 'דוליטל הרופא ומאורעותיו' עם הציורים האנגליים המקוריים. כל הספרים האלו הצטיינו בהומור שהתבטא לא רק בטקסט, אלא גם בציורים הנפלאים והמשעשעים. אינני יודע אם אהבתי לבדיחה ולהומור, שהתמידה בי מאז ועד היום, היא תורשתית¹⁴ או שבאה לי בזכות ספרים אלו שגדלתי עליהם. לספרי ימי ההולדת האלה נוספו כרכי 'דבר לילדים' שדודתי בתיה הייתה מנויה עליו מתחילת הופעתו (עוד מאז הופיע כמוסף לעתון 'דבר' בתחילת שנות השלושים), ובהם, בין השאר, גם העלילות המשעשעות בחרוזים שכתבה לאה גולדברג (עם איוריו של אריה נבון), כמו 'המפוזר מכפר אז"ר', וסיפוריו המאויירים של נחום גוטמן שגם הם היו עתירי הומור. זכורים לחן ולהומור גם ה'סיפורים לרמה' של ימימה צ'רנוביץ (1936), אף הוא מאויר על ידי נחום גוטמן), כמו 'כושי ונושי נוסעים לירושלים' ו'מוקי ברוגז עם אמא'. רמה, כמעט בגילי, הייתה גיבורת הספרות הראשונה שפגשתי – זכור לי שביקרנו בבית הוריה, ימימה ויוסף רוכל (לימים אבידר). היום ידוע לי שזה היה במעונות עובדים ברחוב פרוג, ולא כמו שזכרתי בטעות, ברחוב ארנון – כנראה שסיפורה של לאה גולדברג על ילדי אותו

¹⁴ אחרי שהורי נפטרו מצאתי כמה מחברות של אמא, כנראה משנותיה הראשונות בארץ. ביניהן הייתה מחברת בדיחות, בכתב ידה ברוסית.

רחוב הוא שגרם לי לטעות זו. יוסף היה אף הוא פעיל מרכזי ב'הגנה' ומנהל התע"ש החל מ-1945. את רמה, זו שהשכם בבוקר קמה ומתחילה שואלת למה, ואת אחותה דנה¹⁵, פגשתי שוב לאחר שנים בקן צפון של 'התנועה המאוחדת', ומאוחר יותר – גם את בן-דודן מוקי צור, זה שהיה ברוגז עם אמא שלו. ביקור אחר עם ההורים שאני זוכר היה בבית קצין המשטרה בן-אפרים (אולי היה זה מאוחר יותר, בשנות עבודתו של אבא בש"י), וזאת בזכות הילדה הקטנה היפה בת גילי, מוסיק בן-אפרים – לימים האוצרת ומנהלת מוזיאון רמת-גן מרים טוביה, שהיטיבה לשיר לנו את 'פיל פילון אפו ארוך...!'

על אהבתי לחידות ובדיחות כבר בגיל צעיר אהבה לספר חברתה הטובה של דודתי, המורה מינה מאפיקים. ממנה שמעתי, עוד לפני גיל חמש, והייתי חוזר ומבקש לשמוע שוב, אותן שתי חידות-בדיחות: האחת מהן על הילד ששאל את המורה אם מותר לכתוב על ספר הלימוד, ונענה: "מותר לכתוב על הספר אסור לכתוב על הספר אסור לכתוב על הספר מותר לכתוב על הספר", והשנייה על האיש ששאל את הנהג אם מותר להעלות את הכלב לאוטובוס ונענה: "מותר אסור אסור מותר". לדבריה דרשתי ממנה לספר אותן שוב ושוב בכל פעם כשהיא הגיעה לביקור...

לא כל הספרים שקיבלה זיוה היו משעשעים כל כך, או מתאימים לילד בן חמש המתחיל לקרוא. מההיסטוריון הפרופסור יוסף קלויזנר, בן דודה של אמו של אבא, קיבלה זיוה את הספר הראשון בסדרת 'זכרונות בית דוד', בהקדשה הבאה: "לזיוה הנחמדת והמלומדת בהיסטוריה, למלאת לה שמונה שנים, מתנה קטנה מאת הדודה צפורה והדוד יוסף קלזונר" (אינני זוכר מתי התחלתי לקרוא סדרה קודרת זו שהתארכה, במשך השנים, ללמעלה מעשרים כרכים).

בכיתות א' ו-ב' "בלעתי" ספרים רבים, תחילה מנוקדים ואחר כך גם ללא ניקוד. מספריית 'שער ציון' הרחוקה עברתי לספרייה הסמוכה ברח' בן-יהודה, ספריית 'צפון' בחנות הספרים של האדון ברנט, קרוב לבית המרקחת 'אברבנאל'

¹⁵ דנה אדומת השיער וארוכת הצמה התפרסמה כאשר אביה שירת כשגריר במוסקבה בתמונת שייט בסירה עם אנסטס מיקויאן, נשיא רוסיה

שבפינת בן-יהודה ושדרות קרן קיימת שגם אליו הגעתי תכופות. קראתי הרבה גם כיוון שכמעט ולא היו לי חברים למשחק פרט לזיוה וחברותיה. הייתי ילד חולני ובליתי זמן רב בבית. צעצועים כמעט ולא היו לי. זכור לי צעצוע אחד, כנראה כבר מתקופת המלחמה – תותח עץ היורה קליעים על חיילי עץ, אותו קיבלתי, כמדומני, מידיד של דודה בתיה, וגם טנק אחד, מופעל קפיץ, שבזמן תנועתו פלט ניצוצות מקנה התותח שלו (כנראה בהכשה על אבן צור). זכורים לי גם שני משחקים "חינוכיים" יותר – משחק הלוח 'אעברה נא בארץ' עם מפת ארץ-ישראל וסמלי 12 השבטים, והמשחק 'תורה – אורה', בו הייתה נדלקת נורה כאשר הצלחת להתאים ראשיתו של פסוק, כמו 'מה אהבתי תורתך' לסיומו – 'כל היום היא שיחת'.

הייתי מודע היטב למלחמה ולמאורעות בארץ, אם כי כמובן שלא יכולתי לתפוס את עצמתם. בקיץ 1938 כבר קראתי את 'דבר לילדים' ולמדתי על המשבר העולמי המחריף ועל ההסכם המביש במינכן ואחר כך על פלישת היטלר לצ'כוסלובקיה ולאחר זאת – לפולין. מאז עקבתי אחרי החדשות בעיתון היומי, כשאני מסמן את החזית המשתנה על המפות שגזרתי מהעתון (לא הייתי צריך להשתמש לשם כך בסיכות, כמו שהיו עושים במפקדות הצבאיות, כי למרבה הצער היה מספיק לצבוע בעפרון את השטחים עליהם השתלטו הגרמנים – השינויים היו כמעט תמיד חד-כיווניים, והשטחים המושחרים במפות רק התפשטו והלכו). על הספק הקריאה שלי בתקופה זו אפשר ללמוד מהמכתב הבא:

יום ראשון י"ב אלול

שלום אבא! איני יודע עדיין לאיזה בית-ספר ללכת. סבתא שלומה טוב. ומה שלומך אתה? דינה חזרה היום בבקר, וגם הספקתי לשחק אתה. את היום אני מבלה בנעימים: עד הצהריים אני קורא ומשחק ומן הצהריים אני משחק וקורא. והנה לפניך רשימת הספרים אשר אני זוכרם: יפה את מולדתי. עולם מדבר. בן שבט הנוחים. יוסילי. בת הקפיטן. אמה. היתד או יעל אשת חבר. כתבים לבני הנעורים. אופיר. המלחמה לאש. אוליבר טויסט. מסע לטיבט. הנוה במדבר. בת מונטסומה. 4 ספורים. הם על שם בתיה. שלום. דן

המכתב נשלח לאבא שישב, מאז אמצע חודש אב ת"ש (1940), בבית הסוהר (ה'קישל'ה) ביפו, בעקבות התקרית עם אנשי האצ"ל בהרצליה (ר' 'תולדות ההגנה', כרך ג' חלק ראשון, עמ' 472-474). אני לא ביקרתי אותו בכלא, אבל זכור לי שפעם אחת התלוויתי לנסיעה ליפו, ונשארתי במכונית מול הבניין, בכיכר המרכזית של העיר. אינני זוכר את יום המאסר, אבל אני זוכר את יום שובו הביתה – הוא הביא עמו מחרוזת מגלעיני זיתים וסיפר לנו איך האסירים מייצרים שרשרות כאלה על ידי שפשוף הגלעינים ברצפת הבטון עד שהקצוות הקשים שלהם נשחקים, וכך מגיעים לתוך הרך יותר של הגלעין שאפשר לנקבו בקלות. כן סיפר שבכלא הם היו מעבירים את זמנם במשחק שחמט כשהכלים עוצבו על ידם מלחם רך. אי הידיעה בדבר בית הספר אליו אלך נבעה מכך שב"פרישמן" היו רק כתות א' וב'.

דינה הייתה בתם היחידה של הקצב צבי פוגצקי ואשתו דבורה ששכנו בקומת הקרקע של הבית הדו-קומתי. היא הייתה בת גילה של זיוה, ובדרך כלל שיחקה איתה, וכשלא העסקתי את עצמי בקריאה, נסרחתי אחריהן כסרח עודף, לא תמיד רצוי. בערך ביום הולדתי השישי זה כמעט ונגמר באסון – דינה וזיוה ניסו להשתמט ממני. הן ברחו אל המרפסת שצפתה אל רחוב בן יהודה, וסגרו מאחריהן את הדלת, שהיו בה שני חלונות זכוכית. אינני יודע אם עשיתי זאת במכוון, אבל או מפני שלא נעצרתי בזמן או בגלל כעסי, ניפצתי באגרופי את הזכוכית. שברי הזכוכית חתכו את אמת ידי, במקום המועד להתאבדות, וזרזיף דם זינק מהווריד. למזלי ידעה אמא, פעילת 'מגן דוד אדום', לחסום את הדם. מיד נלקחתי למרפאת 'הדסה' ברחוב ברנר, וזכור לי שהרופא חיטט במלקחיים בתוך הפצע בחיפוש אחרי שברי הזכוכית. אינני זוכר איפה הייתה זיוה כשכתבתי את המכתב ובמה שיחקתי עם דינה, הגדולה ממני. כנראה במשחקי לוח - 'ה'ל'מה', 'טחנה', או 'מ'קה'. מי שלימד אותי את משחק הדמקה והיה הפרטנר הקבוע שלי במשחק זה היה סבא חיים. לוח המשחק שורטט על נייר, והכלים היו, בדרך כלל, שעועיות בהירות וכהות.

אשר לספרים שברשימה, כפי שנאמר בסוף המכתב, הם נשאלו, על שמה של דודה בתיה, מספריית 'צפון'. אחדים מהם רכשתי בבגרותי בחנויות ספרים משומשים, הן מתוך סנטימנט והן מתוך תקווה שגם ילדי יהנו מהם כפי שאני

נהניתי מהם בילדותי. אלו הם: 'בן שבט הנחמים' של ג'ימס וו. שולץ, 'המלחמה לאש' של ז'ה.רוני (הבכור) בתרגומו המופלא של נתן אלתרמן (לא מנוקד), 'אוליבר טוויסט' של צ'רלז דיקנס, 'מסעי אל ארץ טיבט' של סוין הדין (שני כרכים), 'הנוה במדבר' של קפיטן מין ריד (שני כרכים), ו'בת מונטסומה' של ה.ריזר-הגרד.

אינני זוכר הרבה מלימודי בכיתה א' של בי"ס 'שלוה', פרט לכך שזה היה בבניין ההיסטורי שלה ברח' רנ"ק, קרוב לבית סבי וסבתי, שלמורתי בכיתה א' קראו אסתר (על תעודת העלייה לכיתה ב' מצאתי את חתימתה: אסתר ברורמן), ושביום ששי היינו מביאים תרומה לקרן הקיימת. על קיר הכיתה התנוססה טבלה עם פירוט תרומותינו – בטורו של כל תלמיד צוירו, על ידי שפשוף בעיפרון (rubbing), המטבעות אותן הבאנו – בדרך כלל מיל או שני מיל (אינני זוכר אם היה ביניהם גם 'חצי מיל של כופר היישוב'¹⁶). המרבה הביא חצי גרוש. אינני מאמין שאי פעם נשבר שיא זה, כיוון שזכור לי שבאותה שנה קיבל בית הספר את 'דגל ירושלים' שהוענק לשיאן התרומות לקרן הקיימת בקרב בתי הספר בארץ. זכור לי במעומעם הטקס שנערך לרגל זאת במגרש הספורט הנאה של הגמנסיה, וזכור לי גם הסכום הכולל של 180 מיל, כלומר 18 גרוש, אם כי אינני בטוח אם זה היה סך התרומות הכיתתי או הבית ספרי. ספר לימוד העברית היה, כנראה, 'תְּבָרִי', עם שורות הפתיחה המוכרות היטב לכל בני דורי: דָן קָם. רָמָה קָמָה... והסיפור הקצרצר אֵינָה אֵנִי, על הילד מנשה שרשם, עם שכבו לישון, איפה הניח כל בגד מבגדיו, ולכן ידע בקומו איפה נמצא כל אחד מהם, אך לא איה הוא עצמו...

כמסופר לעיל, לכיתה ב' עברתי לבית הספר 'פרישמן', ומורתי הייתה דודתי בתיה. היא הייתה מורה מעולה ואהובה מאוד על התלמידים. שמורה עמי מחברת 'ספורי המקרא' הראשונה או השנייה שלי מתחילת אותה שנה. זו הייתה מחברת במתכונת מיוחדת שהנפיקה המחלקה לחינוך של עיריית תל-אביב לתלמידי הכיתות

¹⁶ 'כופר היישוב' הייתה קרן שהוקמה ב-1938, על ידי 'הוועד הלאומי' (ה'ממשלה' של היישוב היהודי בארץ-ישראל) למימון ההוצאות הכבדות להגנת היישוב. אחת הדרכים למימון הקרן הייתה הטבעת מטבע פח בערך של חצי מיל ששימש את היישוב למרות שלא היה הליך תשלום רשמי.

הנמוכות דאז. דפיה הקטנים – חצי מדף מחברת רגילה, הם לסירוגין – דפי שורות כפולות לכתובה ודפים חלקים לציור. מחברת זו היא, אולי, פסגה מסוימת בהשגי הלימודיים והאמנותיים במשך כל השנים – הן מבחינת הכתב הנאה והניקוד המושלם (מצאתי בכולה שתי שגיאות כתיב בלבד), והן מבחינת איכות הציורים – מחוה ועץ הדעת, קין, מגדל בבל, תיבת נוח והמבול, ועד אברהם ולוט המסדירים ביניהם את אזורי המרעה...

המורה בתיה הייתה מקריאה לנו, מדי יום ששי, את הספר 'שוכני העצים' של קתרין דופ. כנראה שזה היה בתרגומו של שאול טשרניחובסקי משנות העשרים. דמותה של גיבורת הספר, שְׁנִחְדָּה, ליוותה אותנו שנים רבות. זכור לי גם טיול שערכה הכיתה לעיר הגנים הצעירה רמת גן, ובמיוחד רושמו של גן גדול עם בריכה, שלא הצלחתי לזהות אותו כעבור יובל שנים. שמור עמי גם המכתב הנחמד הרצ"ב (בכתב ידי, מנוקד, על דף מחברת בשורות כפולות):

יוֹם שְׁלִישִׁי ו' בְּשַׁבָּט

לְפִתְּהָ ג' אֶחָל-שֵׁם בְּרַמַּת גֵּן.

שְׁלוֹם יְלָדִים! אָנוּ שְׂמִיחִים לְשִׁבְּלוֹלִים שְׁשִׁלְחָתֶם לָנוּ וּמוֹדִים לָכֶם עַל זֹאת. סִדְרָנוּ לָהֶם בֵּית בְּתוֹךְ צְנָצְנָת זְכוּכִית גְּדוֹלָה וְהִשְׁבְּלוֹלִים הִטִּילוּ כָּבֶר בְּיָצִים בּוֹ. לָנוּ יֵשׁ תוֹרָן הַדּוֹאֵג לָהֶם. אָנוּ מְזַמְּנִים אוֹתְכֶם לְבוֹא לְבַקֵּר אֶצְלָנוּ בְּתֵל אֲבִיב. הַכְּתוּבָת שְׁלָנוּ : פִּתְּהָ ב' בֵּית הַסֵּפֶר פְּרִישְׁמֵן 15. שְׁלוֹם לְהִתְרָאוֹת.

בחגיגת ט"ו בשבט בכיתה ב' הצגנו את השיר-מחזה 'זים-זום-זום שנה טובה', בו הדבורות עוברות בט"ו בשבט בין עצי הפרי ורק השקדיה הפורחת יכולה להציע להן צוף. אנו, הדבורים, שרנו:

זִים-זוּם-זוּם, שְׁנָה טוֹבָה, הַיּוֹם יוֹם רֵאשׁ הַשְּׁנָה.

תְּאֲנָה, תְּנִי מִיץ מְעֵט, לְכַבּוֹד הַחַג מְנָה

והתאנה השיבה לנו:

סִלְחָנָה לִי, בְּנוֹת פְּנִרְת, סִלְחָנָה לְזִקְנָה.

עֲרַמָּה אָנִי עוֹמְדָת, כָּל-כָּךְ מִסְפָּנָה....

וכן הלאה...

בתמונה מאותה חגיגה אני חובש, מלבד כנפי הדבורה, גם את הכובע בעל האזניות – בגלל דלקת האזניים שחזרה אלי שוב ושוב במשך שנים אלו והרפתה ממני רק בגיל עשר. סבלתי ממחלות רבות, במיוחד ממחלות אף, אוזן וגרון, וביליתי ימים רבים במיטה. "המנורה הכחולה" לחימום האוזניים הייתה אחד האביזרים השימושיים והחשובים ביותר בבית. הייתי מבקר קבוע בבית המרקחת של אברבנאל, בפינת בן-יהודה וקרן-קיימת, מעט מעבר לספריה 'צפון'. זכור לי גם שקרובתנו האהובה רייז'לה יחס, שהייתה אחות, הצמידה כוסות רוח לגבי. ליתר ביטחון עברנו, זיוה ואני, ניתוח להוצאת ה'שקדים' מגרונותינו בבית החולים (בילינסון). הבטיחו לנו שאחרי הניתוח נקבל גלידה כאוות נפשנו. אינני יודע אם בגלל ההרדמה ב'נרקוזה' (הזכורה לי במטושטש) והבחילה שחשנו בעקבותיה, או בגלל הכאב בגרון, לא חפצנו בשום אוכל, ואפילו לא בגלידה, לאחר שהתעוררנו.

לדודה בתיה היו לא רק ספרים ועיתוני 'דבר לילדים' ו'עתוננו לקטנים'. הייתה לה גם מערכת נהדרת של צבעים, כמדומני תוצרת צ'כוסלובקיה. המיוחד בהם היה שהם היו בעלי מעטפת שקופה עם כמות גדולה מאוד של צבע בתוכה, והגוונים היו מאוד מיוחדים. למרות שזכרוני החזותי הוא חלש מאוד, גון אחד נשאר לנגד עיני במשך כל השנים (לפחות כך אני מאמין) – זהו ירוק כהה עם נטייה לכחול. קשה לי לתאר אותו, אבל אני מזהה אותו כשאני פוגש בו. זיוה הצטיינה בציור, וגם קיבלה שיעורי ציור בסטודיו של אהרן אבני, ומאוחר יותר אצל משה שטרנשוס. החווייה הגדולה שלי עם הצבעים של דודה בתיה הייתה כשחברת 'פיליפס' ערכה תחרות צביעה לילדים. הם חילקו חוברות מצוירות של 'היפהפיה הנרדמת' לצביעה. סוף הסיפור בגירסה זו היה שהנסיך המושיע הגיע כשבידיו מכשיר רדיו 'פיליפס', ולשמע צלילי הקסם שבקעו מהרדיו התמוגגו קוצי השושנים והתעוררו כל הנרדמים. הנסיך היה בעל שפמפם קטן ונראה כמאהב הלטיני הפופולרי באותם זמנים, וְלְנִטְיָנוּ. גם זיוה וגם אני קיבלנו חוברת כזו, אבל כמובן שהתוצאות היו ללא השוואה.

לדודה בתיה הייתה גם קונצרטינה – מפוחית יד, כלי קטן דמוי אקורדיון בעל חתך משושה, עם כפתורים נלחצים בשתי פאותיו. אינני זוכר את נגינתה או שירתה, למרות שכנראה הייתה חובבת מוסיקה והלכה לקונצרטים של התזמורת הפילהרמונית הארץ-ישראלית שנוסדה זמן קצר קודם לכן, וגם שמרה את התוכניות המודפסות שלהם (אותן גיליתי רק מאוחר יותר, כשהתחלתי להתעניין במוסיקה קלאסית). בניגוד לבית בהרצליה, בתל-אביב היה חשמל, והיה בבית רדיו. מהשירים ששמעתי ברדיו זכורות לי במיוחד הזמרות (התימניות) ברכה צפירה ואסתר גמליאלית, בשירים 'מי יצילנו מרעב', 'מעמק לגבעה', 'שיר הַטְּנָדָר' ועוד.

מבית סבי ברחוב בן יהודה אל חוף הים שלייד שכונת מחלול, בקצה רחוב גורדון או בקצה רחוב קרן-קיימת, היה המרחק קצר. לעומת תענוגות הבילוי בשפת הים – המים הקרירים, החפירה ובנייתה הארמונית בחול הנקי, הצפייה בסרטנים המתרוצצים ואיסוף הצדפים שהחוף היה משופע בהם, הייתה החזרה הביתה מרנינה הרבה פחות – היינו מבוססים בחול כשעורנו ספוג מלח (כמובן שלא היו ברזים, וכל שכן מקלחות בחוף) ליד צריפי שכונת מחלול ובתי החרושת של דְּלִפְיָנָר (אריגה וצביעת משי) ולְבַקְוִיץ' (עיבוד עורות), כשמזה האחרון עולה סירחון חריף (רק לאחר שנים רבות נודע לי שאבא ניצל מקום זה, עם הצחנה הדוחה סביבו, כדי למקם בו את מכון א' הסודי של התע"ש לייצור נשק ולכסות כך על הריחות החריפים שעלו ממנו). דרומה לחוף זה, בקצה רחוב בוגרשוב, היה מבנה הקזינו, ובאזור זה עלו על שרטון בסוף קיץ 1939 אוניות המעפילים – 'פֶּאָרִיטָה' ו'טְיָנָר הֵיל', שהוסיפו ל"קשט" את החוף מספר שנים. למרות שזכור לי משפת הים גם תירס חם, אינני בטוח אם זיכרון זה הוא מאז או משנים מאוחרות יותר. אשר למאכל החוצות האחר, הפלאפל, הוא היה חידוש עבורי, וההיכרות הראשונה שלי איתו לא הייתה נעימה במיוחד. הפעם נסרחת אחרי זיוה וחברה אחרת שלה – צֹפָה (צופיה), בתם של ריבה וזאֵיָה ספּוֹז'ניקוב, ידידים ותיקים של אמא. כנראה שהגענו עד שוק בצלאל, ושם הן קנו פלאפל. למרות חששותי

הגדולה מטעימת מאכל שלא היכרתי, התעקשתי הפעם שגם אני רוצה לטעום את הפלאפל, והן נתנו לי לטעום מהחריף... זו הייתה הפעם היחידה הזכורה לי שזויה "סידרה" אותי. המאכלים שאהבתי, וכמעט לא הסכמתי לאכול זולתם, היו אלו שהוכנו על ידי אמא וסבתא. הפינוק הגדול היה לביבות הגבינה של סבתא ועוגת הטורט וה'קורז'יקים' (עוגיות קטנות עגולות ושטוחות) שלה. במסעדת 'תנובה' מעברו השני של רחוב בן יהודה, ליד המכולת של ילינק, היה אפשר לקבל, פרט ללבן וקקאו, גם מיץ ענבים אמיתי קר – טעם גן עדן!

מקולות העיר זכורות לי, כמו לרוב בני דורי, הקריאות באידיש: "אַלְטֶע זאַכען, אַלְטֶע שײך", קריאה ששרדה עוד שנים רבות ברחבי הארץ בתוספת ההסבר בעברית "דברים ישנים לקנות", למרות העובדה שרוב העוסקים בקנייה ואיסוף של חפצים משומשים בשנים האחרונות הם ערבים. קנייה ייחודית יותר לעיר הייתה זו של קוני הבקבוקים הריקים: "פּלאַשן קאַוּפּן, בקבוקים!". חוויות נוספות בתל-אביב מתקופה זו זכורות לי במעורפל: חגיגות הנמל – הוא נחנך בפברואר 1938, אך השירים עליו התפרסמו והושרו הרבה קודם לכן. הילדים שרו, כמובן, את 'או-או-אָה! מי זָה בָא? אָנִי עִם אַרְבֵּה! מַאִין בָּאת אָנִי וּמָה אַת לָנוּ מְבִיאָה? בָּאָה אָנִי מְמַרְתְּקִים, חֲלוּצִים שָׁם מְחַפְּסִים, עִם תְּרַמִּיל וְעִם מַקֵּל, לְעֵלוֹת לְאַרְץ-יִשְׂרָאֵל', וגם את שירה החדש של לאה גולדברג: 'לְמַרְתְּקִים מְפִלִיגוֹת הַסְּפִינּוֹת', וברדיו השמיעו את ה'המנון לנמל' (הַקֶּרֶב הַמְשַׁקְפֵת וְקֶרָא הַסֵּפֶן, הַתְּרַאָה הַפְּתוּב עַל הַחוּף!...) ואת 'עֵלוּ, עֵלוּ, לְרֶשֶׁת בְּרֵאשׁ מוֹרֶס, מִן הַיַּבֶּשֶׁת עַד הַיָּם...'. ועוד. תלבושת המלח הייתה פופולרית בצילומי הילדים אפילו יותר מתלבושת השוטר, וגם אני צולמתי בבגדי מלח עם ספינה בידי...

אחת האטרקציות הגדולות של תל-אביב היה האוטובוס בן הקומותיים, וכמובן שזכיתי לנסוע בו מספר פעמים – כמובן בקומה העליונה¹⁷. ארוע שנתי גדול הייתה העדלאידע – כנראה שצפינו בה מהמרפסת של פוגצקי שהשקיפה מגבוה על רחוב בן-יהודה. האטרקציה הגדולה של תל-אביב הייתה כיכר צינה דיזנגוף, שנחנכה

¹⁷ אוטובוס הקומותיים הושמד ב-1948 בהפצצת התחנה המרכזית על ידי המצרים.

בינואר 1939¹⁸ – היינו עולים אליה לרגל במוצאי שבת, שאז הייתה המזרקה הגדולה שבה מוארת באורות צבעוניים מתחלפים, לקולות ההתפעלות של כל הצופים. באותה שנה נפתח בכיכר החדשה קולנוע 'אסתר' בסרט 'שלגיה ושבעת הגמדים' של וולט דיסני. זה היה, כנראה, הסרט הראשון שראיתי. ב-1939 גם החל לפעול תיאטרון הבובות 'להקת העץ' של ד"ר פאול לוי, שהצליח להימלט מצ'כוסלובקיה. ההצגה הראשונה שלו הייתה 'כליף חסידה' – האגדה המשעשעת של וילהלם האוף האהובה עלי עד היום. מהצגה אחרת, 'אל תציקו לחיות', זכורה לי רק השורה האחרונה מאריית הסיום של גיבור ההצגה, הג'וק (לא השתמשו אז במילה 'מקק', והמילה התקנית 'תיקן' עדיין לא הייתה מוכרת), שהייתה הקריאה: "אל תציקו, אל תציקו, אל תציקו, אל תציקו לחיות!". חיות ממש ראיתי בגן החיות של דוקטור שורנשטיין ברחוב הירקון. מבחינת האווירה והממדים זה היה יותר "פינת חי" מאשר גן חיות, אבל היו בו גם אריות ודובים: "כוכבי" הגן היו זוג גורי האריות "גיבור" ו"תמר", תינוקות חמודים שעוד לא מלאה להם שנה, ואכלו מידו של המטפל ג'וני, וזוג דובונים, צעירים עוד יותר, שסבבו עם בקבוקי החלב בפיהם. "כוכב" אחר בגן החיות הייתה התוכית "לורה" ששרה את הפאסו-דובלה הפופולארי משנות ה-20: נְלִנְסָה, טרה-לה-לה-לה-לה... להבדיל, זכורה לי גם הפגנה גדולה, כנראה הייתה זו ההפגנה במאי 1939, למחרת הכרזת הספר הלבן.

מחוויות המלחמה זכורה ההאפלה, שהוכרזה ב-13 ביוני 1940, ובמיוחד – הפצצת תל-אביב על ידי האיטלקים (ב-9.9.1940). כשהתחילה ההפצצה הייתי עם סבתי על גג הבית הדו-קומתי, עוזר לה בתליית הכביסה. אינני זוכר את האירוע כטראומטי, אבל עובדה היא שמאז נשאר אצלי סיוט ההפצצה אחד הסיוטים החוזרים ביותר שכיחים. עם זאת, ברור שלא הבנתי את חומרת המצב, מה עוד שהעיתונים ניסו לשדר אופטימיות ככל האפשר. יותר מאשר באמצעות הכותרות, אני זוכר את המלחמה מהקריקטורות, שאת חלקן גזרתי ושמרתי. כך, למשל, זכורה

¹⁸ הכיכר, שבמקורה תוכננה בשנות ה-20 על ידי מתכנן הערים פטריק גֶדְס, נבנתה לפי תכניתה של הארכיטקטית ז'ניה אוורבוך שהייתה קשורה, מאוחר יותר, לחוג החברים של ההורים. צינה-חיה הייתה אשתו של דיזנגוף, אך במשך השנים הושמט שמה בפי הציבור.

לי היטב קריקטורה על מדיניות אי ההתערבות של המדינות הדמוקרטיות במלחמת האזרחים בספרד. היא הייתה של הקריקטוריסטן הפוליטי הבריטי הנודע דייויד לאו. בקריקטורה נראה פרנקו מציץ מתוך מצודה על ראשי ממשלות בריטניה וצרפת המפגינים נגדו ונושאים שלטים: "פרנקו אינו הוגן כלפי הדמוקרטיה", והוא אומר: "חצים ואבני קלע לשבור עצמותי יכולים, אך מלים בי לעד לא תפגענה"...

חוויה טראומטית אחרת הייתה תאונת הדרכים שאירעה להורינו – עד כמה שזה זכור לי זה היה בערב חג או ערב שבת, כשכל המשפחה ישבה ליד השולחן וחילתה לאבא ואמא שהיו אמורים לחזור מנסיעה (כנראה לחיפה¹⁹). פתאום נכנסה אמא, עם מצח חבוש. אינני בטוח אם אבא חזר אף הוא באותו ערב או נשאר באשפוז. יותר מאוחר שמענו על פרטי המקרה. אבא, שכנראה נסע די מהר, עקף רכב אטי, אולי עגלה. הוא העריך שיוכל להספיק לחזור בביטחה לנתיב הימני. אולם נהג הרכב שבא מולו נבהל ועבר לנתיב השמאלי, וכך אירעה ההתנקשות. אמא נחתכה במצחה משברי הזכוכית הקדמית, ואילו לאבא נשברו כמה צלעות ממכת ההגה והוא אושפז. בתביעה המשפטית לאחר מכן הורשע אבא בערכאה הראשונה, אבל זוכה בערכאה הגבוהה יותר.

בפסח 1940 ערכנו טיול משפחתי גדול במכונית – לעמקים. זה היה הטיול המשפחתי הגדול הראשון שלנו, והיחיד שארך יותר מיום אחד וכלל לינת חוץ. הצטרפו אלינו הדודה בתיה והדוד רחבעם וידידיה של אמא - סאיה ופנינה שוורץ מחיפה. הצילומים מהטיול מעידים שעברנו ליד נהלל, גניגר ושריד. לפנות ערב הגענו לטבריה, שם התאכסנו במלון בקרית שמואל. אכילה, ולא כל שכן לינה, מחוץ לבית הייתה מלווה אצלי בהרגשת חרדה רבה שחשתי בבטני, וזאת בגלל החשש שלי מכל אוכל לא מוכר. למחרת ירדנו בעמק הירדן, עברנו בתל-אור, היא נהריים, לראות את מפעל ייצור החשמל במפל המלאכותי של הירדן, והמשכנו לכפר רופין ולטירת צבי.

¹⁹ הכביש מתל-אביב לחיפה נפתח בסוף 1937. עד אז הייתה הנסיעה דרך השומרון ועמק יזרעאל.

הקשר עם הרצליה נמשך במשך שנים אלו והחצר והפרדס בהרצליה לא נזנחו. כנראה שנסענו לשם בסופי שבוע ובחגים. מהדרך לשם זכורים לי מראה הירקון בבני ברק עם הג'מוסים המתפלשים בו, וצחנת בית החרושת לדבק ליד גשר הירקון צפונה מפתח-תקווה.

פרט לבני משפחתה של אמא - סבא וסבתא ודודה בתיה זבודניק, היו בתל-אביב גם בני משפחה של אבא: אביו יהושע ואחיו הצעיר חזיה, שהתגורר ברח' המלך כורש שליד רחוב יהודה הלוי, בסמוך למחלקת המדידות הממשלתית. היו שתי בנות דוד של אבא: הַנְיָה הניג ושרה צבעוני. היו גם דורה ויחזקאל, בניהם של דודה של אמו, יצחק קלזנר, שהיו בוגרים ממנו רק במספר שנים, ובת דוד שלה, סוניה בת צבי הירש קלזנר, שאולי הייתה אף צעירה מאבא. אביהן של הניה ושרה, חיים שבתאי ('שְׁבֵטָל') קלזנר, זכור לי מאוד במטושטש. הוא נפטר בתל-אביב ב-1938. עם רבקה, בתם של הניה וצבי הניג, שהייתה קטנה ממני לא הייתה לנו לשון משותפת – היא לא הייתה מהטיפוס ה'צברי'. לימים התחתנה עם יהודי אנגלי בשם ולטר רוזנפלד והיגרה לאנגליה.

הקשר עם בני משפחת צבעוני היה הדוק יותר ונשמר במשך כל השנים עד היום. שרה הייתה רופאת עינים. בעלה, צבי צבעוני, גם הוא בעל תואר דוקטור, היה בן-גילו של אבא אך עלה כילד עם אמו ושני אחיו, בהשארם מאחור את האב הכלוא ברוסיה. יומנו משלוש שנות לימודיו האחרונות בגמנסיה 'הרצליה', בשנים תר"פ-תרפ"ב, שיצא לאור בכותרת 'הגימנזיסט', מלמד הרבה על רוח התקופה. אך כמובן שכילד לא ידעתי עליו דבר. אינני זוכר במדויק היכן הם גרו – כמדומני שזה היה ברחוב מזא"ה או בסביבתו. בנם הבכור אדם, המכונה 'דידי', יליד 1931, גוייס עם בני מחזורו בזמן מלחמת השחרור. הוא התעקש להגיע לחיל האוויר, למרות ששובץ לחיל אחר. 'פרוטקציה' של אבא עזרה לו להיחלץ ולעבור משם ולהגיע להיות טייס. בספרו של יוסף עופר, 'רשאי להמריא' נכתב עליו בהערות שוליים: לימים אלוף משנה בחיל, אחר כך טייס ניסוי בתעשייה האווירית. עליו אמר פעם אחד המשמיצים הידועים של החיל, כי אדם הוא הלוחם הכי אמיץ שפגש מימיו. צבעוני טס טיסות תקיפה בכל מלחמות ישראל וכיום, גם מעבר

לגיל שישים, עודנו טייס פעיל במילואים". בין שאר פעליו, מילא דידי גם תפקיד חשוב בבניין חיל האוויר של סינגפור. גם הבן השני, יוסי, שהיה צעיר ממני, זכה לתהילה: כבר בילדותו התגלה כמוסיקאי מחונן וככנר צעיר זכה בפרסים בתחרות הבינלאומית על שם פגניני בגנואה שבאיטליה ובתחרות המלכה הבלגית אליזבת. הוא מתגורר באנגליה, ומלבד היותו כנר וירטואוז הוא גם מורה מוערך בקולג' המלכותי למוסיקה בלונדון וחבר האקדמיה המלכותית למוסיקה.

דורה ובעלה מנחם שושני, עם שלוש בנותיהם עמליה ומרים הבוגרות יותר, ותמר, שהייתה בערך בגילה של זיוה, גרו בבית גדול עם חצר גדולה ברחוב העבודה. מנחם עבד בבית הדפוס של אחיו, סעדיה שושני, שהיה איש רב פעלים, מראשוני ה'הגנה' בתל-אביב ולימים גם סגן ראש העירייה.

בביקורים אצל סבא הייתי רואה מכתבים באידיש שהגיעו מאחיו הבכור של אבא, מולה, שנשאר עם משפחתו בליטא. היה לו בקובנה מפעל לסוכריות. הוא התכוון לעלות ארצה עם משפחתו ובכסף ששלח קנו עבורו אבא וחזיה דירה בירושלים. הבולים על מעטפות המכתבים היו פולנים. בין מעט הניירות שנשמרו אצל אבא מצאתי גלויה, כנראה המסר האחרון ממנו:

20 10/XII 1940

טייערע מיינע!

אויער לעצטע קארטל האט אונז זייער פיל פארדרוס פארשאפט, וואס די ליעבער פאטער ביזט געווען ניט געזונד. שרייב אונז גלייך וואס דיר איז און וויא דו פילסט זיך יעצט. באיי אונז גיט קיינע נייעס. ראשעלע, מריומל און סטעסינקע זיינען געזונד און גערוסן אייך אלעמען הערצליך. דאס איז אונזער גאנצער פארגניגנד. סטעסיע איז זייער קלוג און די פולן שעה וואס איך בין אין שטוב לאזט זיא מיך ניט אפ פון זיך. איך ארבייט נאך פארווילע און פארדין אויף דאס ווכטיגסטע. ראשעלע איז מיט די קינדער,

²⁰ הגלויה נשלחה מקובנה, שביחד עם וילנא הועברה על ידי הסובייטים לליטא בספטמבר 1939. הנאצים כבשו את ליטא כיומיים לאחר הפלישה לרוסיה ביוני 1941.

גרונע פילט זיך דיזעלבע זאך. דעם גערוס פון אדאמען אין מיין פאריגער קארטל האט איהר באשטימט ערהאלט. זיא זיינען אלע געזונד און גערוסן אייך הערצליך. זיא פארדינען ביידע אויף .?. לעבן. פארווס שרייבט ישראל די גאנצע צייט ניט. זאהל ער אנשרייבן א פאר וועטער. איך קוש אייך אלעמען פיל מאהל. אייער שמואל

כלומר: יקירי! גלוייתכם האחרונה גרמה לנו דאגה רבה, שהאבא האהוב לא היה בריא. כתוב לנו בהקדם מה איתך ואיך אתה מרגיש עכשיו. אצלנו אין כל חדש. רשילה, מרימיל וסטסינקה (הבנות מרים ואסתר) בריאות ושולחות לכולכם ברכות מקרב לב. זהו העונג היחיד שלנו. סטסיה פקחית מאוד וכל זמן שאני בבית אינה מרפה ממני. אני עובד בינתיים ומשתכר את השבועית. רשילה היא עם הילדים. גרונה מרגישה אותו הדבר. את הברכה מהם קיבלתם בוודאי בגלוייתי הקודמת. כולם בריאים ומברכים אותך מקרב לב. שניהם משתכרים למחייתם. מדוע ישראל אינו כותב כל הזמן? שייכתוב כמה מילים. אני מנשק אתכם כולכם פעמים רבות. שלכם שמואל

מחלק נפט אלמוני בתל-אביב

חג הביכורים בגן אלה (אני הראשון מימין), 1938

פסח 1939

פסח 1938

ברכת שנה טובה משרה'לה ומוטקה רוטנברג

דודה בתיה

סבא חיים

עם דודה בתיה וסבתא סוניה

הצגת ט"ו בשבט בכיתה ב' (1940)

הרצליה תש"א-תש"ד (1941-1944)

חזרנו לבית בהרצליה בסוף 1940, לאחר שאבא קיבל את הפיקוד על נפת הירקון (גוש פתח-תקווה וגוש דן), עם החזרה להרצליה המשיכה אמא בתפקידי פיקוד בהגנה ובמגן דוד אדום. הכינוי שלה נשאר עדיין 'נעמי'. כמובן שלי, כילד בן 7, לא היה אז מושג על תפקידיהם. את השינויים המשמעותיים שהתחוללו בסביבה בתקופה בה נעדרנו אני יכול להסיק יותר מהידע המאוחר מאשר מהזיכרון הישיר. לתקופה זו בהרצליה יש לי נקודות ציון זמן מעטות, וקשה לי לקבוע מה היה מתי, ולכן הזיכרונות ברוב הנושאים הם אנכיים ולא רוחביים.

כשחזרנו להרצליה היה גם אצלנו כבר חשמל בבית, כך שבעוד שקודם הייתה התאורה בערבים באמצעות עששית הנפט, עכשיו היו לנו נורות חשמל בנות 40 ואפילו 60 ואט (נורות של 75 ו-100 ואט היו מותרות שהיכרתי רק לאחר שנים). אמנם המשיכו לבשל בפרימוס ובפתיליה, אך במשך השנים הוחלף ארגז הקרח במקרר חשמלי. היה אפילו מכשיר רדיו בבית. בשנים הראשונות המשכנו להשתמש בפטיפון הקפיץ עם ה"מנואלה" שהשאיר אחריו היימי קסטוף, אך מאוחר יותר הביא אבא הביתה פטיפון חשמלי שהיה צמוד לרדיו ליד מיטת ההורים - אני חושב שתפקידו העיקרי שם היה לשמש "סליק" לניירות (מתחת לבסיס הפטיפון). אגב, זה היה הסליק היחיד, מבין אחדים שהיו בבית ובחצר, שידעתי אז על קיומו. רק מאוחר יותר למדתי שהיו גם סליקים מתחת לרצפה וב"קרניז" (המוט הנושא את הווילון) בחדר הגדול, ובמיוחד - היה סליק גדול למדי בין האמבטיה למטבח, שבו היה יכול להתחבא גם אדם בוגר. הפטיפון הידני שימש אותי לאחר שנים בהכשרה במעין ברוך ונשאר שם גם אחרי שעזבתי את המשק.

חלקת האדמה שלנו בהרצליה, שבכלל אינני בטוח שיש לי זיכרון קודם שלה מהגיל הרך שלי, הייתה גדולה ועצומה אפילו עבור ילד בן שמונה: בפס הצפוני הצר, כ-10 מטר רחבו וכ-60 מטר ארכו, היו הבית והסוכה, עצי הפרי, שטח קטן של ירקות, לול ובית אריזה עבור התפוזים. על שאר השטח, קרוב לשישה דונם, השתרע הפרדס. המרחק עד הברושים שבגבולו המערבי של הפרדס (אלו הברושים

ששרדו, ברובם, עד היום) ועוד יותר מכך - מאה המטר עד הברושים שבגבולו הדרומי (מהם שרדו רק שניים, ברחוב אוסישקין דהיום), היה כמעט אינסוף עבורי. השקאת הפרדס נעשתה בתעלות שהובילו לערוגות ריבועיות: תעלת בטון מה"שיקר" (הברז הראשי) ירדה ממזרח למערב, וממגרעות בתעלה זו הובילו, ימינה ושמאלה לסרוגין, תעלות אדמה לערוגות העצים. כדי להטות את המים לתעלה הצדדית היו פוקקים בשק את תעלת הבטון מיד לאחר המגרעת. כשהמים זרמו בתעלה הצדדית היו מפנים אותם בעזרת הטוריה לערוגות, בזו אחר זו: היו פורצים פתח מהתעלה לערוגה, כשהאדמה המפונה מהפתח משמשת לבניית הסכר שעוצר את זרימת המים בהמשך התעלה. כשהמים זרמו לערוגה היו מכינים את הפתח הבא, וכשהערוגה הייתה מלאה היו סוגרים את הפתח אליה עם פתיחת המשך התעלה. בהשקאה הבאה היה סדר ההשקאה הפוך מקצה התעלה אל ראשיתה. היה צריך להשגיח שתעלות האדמה והערוגות לא ייפוצו, ושענפים ועלים לא יפקקו את המעברים. השקאת הפרדס הייתה, עבורנו הילדים, ארוע מרענן חביב בימי הקיץ החמים – אפשר היה אפילו להשיט "סירות" בתעלות. עם השנים הופקדה ההשקאה גם בידינו מפעם לפעם.

אחדים מעצי הפרי שבחצר דאז שרדו עד היום: הזית, האשכולית הסמוכה למרפסת המטבח, התפוז האפיל מזן ולנסיה, ושני עצי המנדרין – מהזנים קלמנטינה ויוסף אפנדי. בין אלה שאינם כבר אתנו, מלבד תפוחי הזהב מזן 'שמוטי' (אלה שנודעו בעולם כ'תפוזי יפו') שאורך חייהם "רק" כשישים שנה, אני יכול למנות את עץ המנגו שהיה בן גילי (היה לנו צילום שלי, בן חצי שנה, עם עציץ המנגו בידי), עץ האבוקדו העצום ששגשג על שפת בור השופכין, במקום שבו נמצא עכשיו חדר הילדים הגדול, ושיכולנו לטפס על ענפיו הנמוכים העבים, עץ השסק (במקום בו נמצאת היום הפג'ויה), כמה עצי שזיף ירוק מזן 'קלסי' (בין הסוכה דהיום לעץ השסק), עץ לימון ועץ הדר נוסף שאבא הרכיב כך שיניב גם פומלות וגם תפוזי-דם, וגפנים אחדות ליד הגדר בקרבת הזית, שאותן היה אבא מרסס ב'מרק בורדו' (גופרת נחושת) כנגד הקימשון.

ב"גדר חיה" בחזית הבית היו שיחי טקומית (אז קראו לה כַּגְנוּנִיָּה) שאת פרחיה האדומים עתירי הצוף אהבנו למצוץ, ומעבר לשביל הכניסה – שיחי קְרִיָסָה קוצניים שפרחיהם הלבנים בעלי ריח מתוק. בחלק הדרומי של החזית הייתה גינת נוי קטנה שערוגותיה סבבו את "צוק" הקורקר - הממטרה המיוחדת במינה שבנה אבא שבראשה הסתובב ראש מתיז מים. בערוגות היו ורדים, ציפורנים ופרחי קטיף אחרים. ליד החלון המזרחי של חדר השינה היה שיח היביסקוס סורי גדול, שבזכות העלי הארוך של פרחיו האדומים הגדולים כונה על ידי הילדים "אף של פיל". לידו היה שיח הַדְיוֹרְנָטָה עם פרחיו הסגולים ואשכולות גרגריו הצהובים. מעבר לשביל, מצפון-מזרח לבית, עמדה הסוכה - אותה סוכת "פְּלֹפּוֹנִים" (פסי עץ דקים) שבנה אבא בתל-אביב לאמא לקראת חתונתם, והעביר אחר כך להרצליה.

עץ הזית הגדול היה העץ הזקן ביותר בחצר, כיוון שכשניטע, ב-1930, היה כבר בן כמה שנים. זיוה ואני היינו מטפסים עליו ויושבים בין עפאיו. הזיתים שהניב היו קטנים, אך היו מרובים מאוד. בסתיו הייתה מתגייסת כל המשפחה למסיק, ואחר כך למפעל שימור הזיתים. היינו יושבים על מדרגות הכניסה הצפונית לבית ודופקים את הזיתים אחד-אחד במקבת עץ. בשנת שיא הגענו לשמונה פחי זיתים²¹. מאוחר יותר הרכיב אבא על העץ זן בעל פירות גדולים יותר, אך מכיוון שזיתים אלה הותקפו על ידי זבוב הזית, ויתרנו לבסוף על הענפים המורכבים וחזרנו לזיתים המקוריים.

בגן הירק גידלנו ירקות שונים, שהוחלפו מעונה לעונה – מלפפונים, עגבניות, ובצלים, כרוב וקולרבי, אפונה, גזר וצנונית, תירס, חמניות ותפוחי-אדמה. גם אנחנו, הילדים, היינו שותפים לעבודות הגינה, כמו העישוב, הקטיפ והאיסוף. זו הייתה, בדרך כלל, עבודה נעימה, אך היו בה גם רגעים "מגעילים" כמו ההיתקלות בתפוח "האם" הרקוב של שיח תפוחי האדמה או בערצב... לאחר המלחמה, כשאספקת המזון חזרה לתיקנה, פונה לול התרנגולות שהיה בין הזית לבית האריזה מיושבותיו, והוא שימש כחלקה מוגנת מציפורים לגידול תות השדה.

²¹ פחי הנפט, כמו זה הנראה בתמונת מחלק הנפט היו כלי קיבול השכיח ביותר בארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה ה-20. קיבול של פח היה, כנראה, 20 ליטר.

מי שהתגבר גם על מחסום זה היו הצבים. צריך לציין שאוכלוסיית הצבים שלנו הייתה גדולה מהמקובל, כיוון שאספנו צבים מכל הסביבה, ושיכנו אותם ב"חפירה" - מחפורת בעומק שני מטר באדמת החמרה ליד עץ הוולנסיה, שאליה היינו אמורים להיכנס במקרה של הפצצה מהאוויר. זיוה סימנה אותם על ידי צביעה ייחודית של ערוגות השריון של כל צב כך שנוכל לזהות אותם "אישית". למרות שסיפקנו לצבים שבחפירה מזון, במיוחד קליפות מלפונים ורינג'לה (רגילת הגינות) עסיסי שליקטנו בפרדס שהיה אהוב גם עליהם (כמו על קודמותיהם התרנגולות), תאוות התותים שלהם העניקה להם כוחות על-צביים והם הצליחו לבצע את הבלתי אפשרי ולצאת מחפירה זו, שעומקה היה שני מטר, כדי להתגנב לערוגת התותים דרך הפרצות שיצרו בתחתית הגדר.

בחצר ובדרך החול שליד הבית היינו צופים בעולם החי. אחרי הגשם היו השבלולים שורצים בגינת הנוי. בימות הקיץ היה החול זרוע בורות חרוטיים של "בּוּמְבוּרְזִי" (אַרְיִנְמָל), שאותם היינו מגרים לפעולה על ידי נגיעה קלה בגבעול בדופן החרוט, ושרים "בומבורזי, בומבורזי, בוא ניתן לך מרק בשר". בחול עקבנו אחרי חיפושיות הזבל (זבלית פרעה) שהיו מגלגלות אחורנית את הכדורים שהיו מכינות מגללי הבהמות שמצאו. בקיר החמרה שליד בית אפרתי שממול, מעבר לדרך החול, היו מאורות שקיננו בהן שרקרקים. בנוסף לציפורים השכיחות יותר, כמו דרורים, בולבולים, פשושים וחוחיות, ובעונת הסתיו – הנחליאלים האהובים (שנקראו אז גם בשם: 'זנבנוע'), באו אל פרחי ההדרים ואל הטקומית שבגדר החיה צופיות, שנקראו אז "יונקי דבש". את הצופיות אהבנו מאוד, והערכתנו אליהם גברה במיוחד לאחר שקיבלנו בשנת תש"ג, במסגרת ספריית "שחרות", את זיכרונותיו של הזואולוג ישראל אהרוני, שהיה צייד חיות עבור השולטן התורכי עבדול חמיד. וכך היה מסופר שם: "יום אחד הודיעני הפרופסור בלנקהורן שבבעלי החיים שעלי להביאם חיים לשולטן נדרש בפירוש יונק הדבש ארץ-הישראלי: הציפור הענוגה והדורת הצבעים ביותר של ארצנו, הדרה בעיקר בסביבות ים-המלח ולא הובאה עוד מעולם לאירופה... ביריחו לא היו אז יותר משלושה זוגות של הציפור יקרת-המציאות הזאת, לכל

היותר ארבעה, ואלו ביקרו בשעה מזומנת בעצים פורחים של תפוחי זהב" וכן הלאה... אהרוני טרח שבועות רבים עד שהצליח להשיג זוג יונקי דבש כדי שהשולטן יוכל לחזות ביונקי הדבש, אך זה לא זכה לחזות בהם זמן רב, כיוון שכעבור מספר חודשים הופל מכסאו על ידי "התורכים הצעירים". לעומתו, אנחנו זכינו לחזות ביונקי הדבש שלנו בלי סוף (וממשיכים ליהנות מהם עד היום)...

אך היו גם יצורים פחות חביבים בחצרנו. מפעם לפעם נחרדנו לראות עקרב שחור או נחש, כולל צפעים, ואלו חזרו אלי במשך שנים רבות בסיוטי הלילה, ופסקו להופיע רק אחרי שבביקורי הראשון בפאריס, בקיץ 1960, ראיתי בגן החיות הקטן ('ה'וואריום') שבגן הבוטני "אי" ובו עץ שורץ נחשים ארסיים. פעם אפילו חזינו בקרב בין נחש שחור וצפע שנערך על משטח הבטון ממש לרגלי דלת הכניסה המזרחית לחדר הקטן²². נדלים ארסיים היו שכיחים יותר, והיינו מוצאים אותם גם בתוך הבית. ידענו שפגיעתו של הנדל מאוד לא נעימה, ואפילו מסוכנת (יותר מאוחר קראתי, כנראה ב'דבר לילדים', שהמקרה הידוע היחיד של מוות מפגיעת נדל אירע במדבר סהרה, כאשר קצין צרפתי ערה את הנדל לגרונו מכד חרס שרצה לשתות ממנו). צפינו בלטאות ובחרדונים המתחממים בשמש, ובדקנו איך הזיקיות מחליפות את צבען כשהעברנו אותן מסביבה אחת לאחרת. היו גם גמלי שלמה וחגבים – אלו האחרונים שימשו, אצל שכנינו התימנים, כמאכל ב"קומזיצים" – הם היו צולים אותם במדורה, ליד תפוחי האדמה והבצלים, ואוכלים את שוקיהם. זיוה האמיצה טעמה את המעדן, אבל אני לא העזתי אפילו לקרבו אל פי.

אהבת החי שלנו הובילה, באופן טבעי, לרצון לגדל חיית מחמד. התחלנו בתולעי המשי, שאת עלי התות עבורן היינו צריכים להביא ממרחק – עץ התות לא נחשב על ידי אבא כעץ שראוי שיתפוס מקום בחלקת עצי הפרי הקטנה שלנו. בהתחלה הייתה כוונתנו לחלוט את הגלמים וליצור מהפקעות חוטי משי, אך ניסיון

²² הנחשים והעקרבים נעשו נדירים יותר ויותר במשך השנים, עם תהליך העיור של סביבתנו. הצפע האחרון שזכור לי נצפה לפני למעלה מ-30 שנה – כששכנו החדש דאז, אוסיקה גרמן (בעלה של יעל), פגש אותו בחצר והרגו במכת טוריה. גוויית הנחש נחטפה, נוכח עיניו, על ידי נמייה שהגיחה מהפרדס של דה-שליט שממול.

זה לא צלח בדינו. כמובן שדרשנו חיית מחמד גדולה יותר. בחתול לא דובר בכלל – אמנם היכרתי חתולים מהסיפורים, בייחוד מ'מעשה החתול' של צ'אפק ומ'החתול שהלך לבדו' שב'מעשיות סתם' של קיפלינג, אך לא זכור לי בכלל שראיתי חתול בילדותי. כנראה שלא היו חתולים בהרצליה, על על פנים לא בשכונה שלנו או אצל מי ממכרינו. אך לבסוף הצלחנו לקבל הסכמה לכלב. קראנו לו 'איתן'. הוא היה כלב בוקסר – אמנם רק "כמעט גזעי", אך בעל ייחוס. אביו (או סבו) היה 'מסטיקס בן שטן' – כלבו של ישראל ליברמן, ראש השומרים בהרצליה. נדמה לי שאותו מסטיקס אפילו זכה בפרס כלשהו. איתן התקבל על תקן של כלב שמירה, והיה קשור בשרשרת ברזל למלונה מאחורי הבית, ליד עץ האבוקדו. אנחנו היינו אמורים לא רק לשחק איתו, אלא גם להאכיל אותו ולטפל בו. זה היה פחות נחמד, במיוחד כשהיה צריך לפלות ממנו את הקרציות ולחסל אותן במעיכה או בהטבעה בפחית נפט. לבסוף, כשהיינו עסוקים מדי וגם פחות נלהבים, נפל גם עול זה בעיקרו על אמא. פעם אחת נקלעה ארנבת לחצר ונתקעה בגדר של פינת הלול. אבא הצליח לתפוס אותה והיא שוכנה בכלוב שנבנה במיוחד עבורה, כך שהיתה לנו ממש "פינת חי" – גם ארנבת וגם כלב. אך איתן לא הבליג על מראה הארנבת בכלוב, והיה נובח עליה נביחות נואשות. סופה המר של הארנבת הגיע כאשר איתן לא היה יכול לעמוד יותר בפיתוי, ובכוחות על-כלביים קרע את השרשרת והתנפל על כלוב הארנבת. הארנבת המבוהלת מתה (ממש!) מפחד. איתן לא זכה אצלנו לאריכות ימים – אני חושש שלא קיבל מאיתנו את הטיפול הראוי, וההורים היו עסוקים מדי מכדי לדאוג לו. אבל אהבת הכלבים נשתמרה אצלי מאז, והייתי מתיידד במהירות עם כל כלב שפגשתי.

זיוה הייתה, כאמור, חובבת מושבעת של טבע וחי ורחמיה נכמרו לא רק על גוזלים רכים שנפלו מהקן או ציפורים פצועות שמצאה וניסתה לרפאן אלא גם על החרקים. פעם חילצה דבורה מרשת קורי עכביש, ותוך תהליך החילוף עקצה אותה הדבורה באצבעה ומתה. זיוה בכתה בכי מר – לא על העקיצה שקיבלה אלא על הדבורה המתה. זיוה אהבה מאוד את הספר 'הדבורה זיוית', וזה היה גם כינויה בפי המורה יוסף, שעל כן היה מכנה אותי בשם "הדבור זיו". אהבת הטבע התבטאה

בימים ההם לא רק בהכרת פרחי הבר אלא גם בקטיפתם בשדה – זה היה שנים רבות לפני שהסתמנה הסכנה לפרחי הבר. בחצר שלנו, שהייתה מעובדת כולה, היו רק צבעונים מעטים ששרדו בגלל עומק הבצל שלהם, אבל הם פרחו בשפע בשדה החיטה שהשתרע ממול, לרגלי בריכת המים. על הגבעה הקטנה שמול בית הופברג היו פרחי כלנית, פרג, תורמוס אפור וורוד, חרצית, קחווך, בבונג, סתונית, זמזומית, עולש, ציפורנית, שן ארי, ציפורני חתול, עדעד הכסף, עכנאי, מרגנית תכולה ('עין התכלת') ואדומה, טופח, תלתן, אספסת, בקיה, ארבע כנפות, עוקץ העקרב, מצלתיים ("משקפי סבתא"), קצח, חומעה ומקור חסידה גדול וקטן. אהבנו לנעוץ את זרע מקור החסידה הגדול בחול ולראות את חזירתו לאדמה בתנועת בורג תוך כדי יצירת ספיראלה. הטילול ל'פֶּסָה' (פארק הרצליה דהיום) כדי לקטוף נרקיסים או לרקפות והנוריות שבגבעות הכורכר של 'אזור ג' (אזור ב' של היום) היה ארוך יותר, ובאזור חוף הים היו רותם, חבצלת החוף ונר הלילה. גם הטילולים לרחבי הארץ היו מכווני קטיפה פרחים – במיוחד אל הכלניות הסגולות, הורודות והלבנות שבכרמל.

המראה מהבית כלפי מערב היה פתוח למדי – הברושים, ולא כל שכן העצים האחרים בחצר, לא היו עדיין גבוהים, ואפשר היה לראות את הים. אני זוכר את עצמי מתבונן בצורות המשתנות של העננים במערב, במיוחד בשעות אחר הצהריים של ימי החורף, כמו בתיאורה היפה של אנדה: על עֵנָן כְּבִישׁ רָץ עֵנָן חֲמוֹר, וְעָלִיו עֵנָן אִישׁ מְנַגֵּן כְּנֹר. פְּתָאם נוֹשְׁבֵת רוּחַ, מְעַנֵּן נִשְׂאָר רַק צֵל, הָאִישׁ כְּלוֹ נְפוּחַ וּבְגָדוֹ מְקָל. כיוון שבחזרי המגורים לא היו חלונות מערבה, אני מניח שעמדת תצפית העננים שלי הייתה במרפסת המטבח.

עמדת תצפית מרשימה הרבה יותר הייתה על הגג. לגג הבית, שהיו עולים אליו בסולם עץ בעל שלבים מאוזנים רחבים שעמד בצד מערב, ליד עץ האבוקדו, היו כמה שימושים. היינו עולים לגג כדי לצפות על הנוף. בסביבה לא היו בתים רבים, וכמובן שלא היו בתים רבי קומות. גם העצים דאז לא הסתירו את המראה. רק בכיוון דרום היו עצמים גבוהים יותר מגג ביתנו - פסגת הגבעה ובריכת המים שעליה, ואילו לשאר שלושת הכיוונים היה לנו מבט פתוח, רחב ורחוק: מזרחה עד

ההרים, מערבה עד הים, וצפונה עד נתניה. היישובים בכיוון צפון היו מועטים מאוד. קשה להאמין בכך היום, אבל בימי חורף צוננים ובהירים במיוחד ראינו לעיתים אפילו את פסגת החרמון המושלגת. בלילות ללא ירח הייתה חשיכה כמעט מוחלטת מסביב, וראינו אינספור כוכבים. בימות קיץ חמים במיוחד היינו עולים לגג כדי לזכות במנה גדולה יותר של רוח, בייחוד ברוח הים. בלילות שרב היינו גם ישנים על הגג, כמנהג הערבים. על מיזוג אוויר לא שמענו אז (גם לא על תנורי חשמל בחורף), ובימי שרב קשים היינו זוכים לחופשה מבית הספר (הטמפרטורה הקריטית שמעל לה לא קוימו לימודים הייתה 36 מעלות). אגב, יום חופשה נוסף באותה תקופת שנה תרם לנו השלטון הבריטי – זה היה יום הולדתו "הרשמי" של המלך ג'ורג' ה-6 שנחוג ב-14 ביוני (למרות שהוא נולד ב-14 בדצמבר).

שימוש אחר לגג היה בחורף 1944, כמדומני. אינני זוכר מדוע, אבל משום מה הוחלט לגדל אפרוחים דווקא על הגג, אולי מפחד התנים או כדי שלא יחזור מעשה איתן והארנבת. בערב חורף גשום אחד בו אבא לא היה בבית, שמענו פתאום, זיוה ואני, קול חבטה חזק ואת נביחותיו העזות של כלבנו איתן. יצאנו החוצה ומצאנו את אמא שוכבת לרגלי הסולם, ממנו נפלה כשעלתה בו כדי להביא ירק לאפרוחים ושלב של הסולם נשבר תחת רגלה. היא שברה את ידה. טיפלנו בה לפי הוראותיה. אינני זוכר אם היה זה אבא שחזר, או שכנינו הטובים – משפחת הופברג, שהעבירו אותה לבית החולים בילינסון.

הרצליה של 1941 הייתה שונה מהרצליה של 1937. קבוצת הבתים שליידנו גדלה: בשתי החלקות הצמודות לנו מצפון, בנות 2 דונם כל אחת, היו בתיהם של משפחת ליכטשטיין, עם שתי הבנות הגדולות, נעמי וציפורה, וכלבתן עכסָה, ושל משפחת ויינטל (לימים: כרמי): משה, תמר והבן יענקלה. ממולנו היו הבית של הקנטרוביצי'ים – הסבתא מאָשה, האם הָלָה והבנים צבי וגדעון (לימים: שריג) וזה של משפחת יעקב אפרתי, עם הבת אורה. במורד הגבעה צפונה היה ביתו של האדון רוזנטל, ההולנדי האמיד (במושגים של אז), ומעבר לו – הבית של ידידי המשפחה הוותיקים: נחום ואסתר הופברג, ובנותיהם בתיה ותהילה. בתיה הייתה צעירה ממני בחצי שנה, אורה – בשנתיים, ויענקלה ותהילה היו ממש קטנים. תהילה נפטרה

בגיל חמש מדיפטריה, ואני זוכר את הבכי באותו יום – הייתה זו פגישתי הקרובה הראשונה עם המוות. למטה מבית ההופברגים היה הבית של "הדוד" קרל ו"הדודה" לינה וייצנקורן היקרים, שאצלם היינו קונים ביצים כאשר הלול שבחצר לא סיפק את כל צרכינו, ולכן קראנו להם "ביצימקורן". "הדוד" היה האחראי על הפרדס של סלומון, שהשתרע משם ועד הוואדי (רחוב העצמאות דהיום). בתם של בעלי הפרדס, הדסה, הייתה בת-גילה של זיוה, והייתה לה כלבת זאב גדולה בשם אַסְתָּא. להדסה היה, כנראה, קשר משפחתי "מזרחי", ובביתה פגשה זיוה לראשונה את קסמי המזרח - משי דמשקאי, ראחת לקום וממתקים אחרים בעטיפות צבעוניות. מריחות הילדות זכור לי הריח המיוחד של ימי הכביסה – ריח המים החמים וסבון הכביסה. השכם בבוקר ביום כזה הייתה מגיעה נעמי, הכובסת התימניה, לעזור לאמא. הן היו מדליקות פרימוס גדול ושופות עליו את המים ב'פִּילָה' (גיגית) גדולה. זה היה נעשה סמוך לברז שלייד האשכולית. את הכבסים היו משפשים ב'קרש הכביסה', שהיה פח גלי. ריח ילדות אחר היה ריחם הנעים של העצים הבוערים להסקת דוד המים באמבטיה, רובם גזעים וענפים שאבא היה חותך ומבקע. אחרי כמה שנים החלפנו את העצים במבער נפט. זה אמנם חסך בעבודה, אבל הפסדנו בריח.

כמובן שככל שהתבגרנו התרחבו קשרינו החברתיים, במיוחד אלו של זיוה, והחברים תפסו יותר מקום בעולמנו. חברתי הקרובה הייתה שכנתי בתיה. היינו מבלים הרבה זמן ביחד, בחוץ או בבית – בדרך כלל בביתם הגדול והיפה, שהיה ביתי השני. אמא, אסתר (ילידת 1907), הייתה אחותה של חברת הנעורים של אמא, יהודית פורר (לימים: ברון). היא נישאה לנחום הופברג, מחלוצי "עיר שלום" (היא רמת השרון). נחום, למרות שלא היתה לו השכלה פורמאלית לכך, היה מהנדס וארכיטקט מחונן. הוא עזר לאבא לבנות את ביתנו, וזמן קצר לאחר מכן בנה את ביתו בקרבת מקום. הבית, העומד בתפארתו גם היום, מצטיין הן מבחינה אסתטית והן מבחינה פונקציונאלית. את רוב הזמן היינו מבלים בגרם המדרגות, דמוי המגדל שבחזית הבית. בזכות החלונות במפולש מדרום לצפון שבראשו, משמש מגדל זה גם כארובת רוח לאורור הבנין. המדרגות מובילות לעליית גג

קטנה ולגג עצמו. בימות הקיץ היינו משחקים גם בקומת העמודים שהייתה מתחת לבית (לאחר מכן היא הוסבה לקומת קרקע). באופן טבעי ראינו את עצמנו כזוג בעתיד, ובתיה כבר הודיעה לאמה שלשם כך עליה ללמוד ממנה כיצד להכין עבורי שניצלים...

מאחורי הבית של רוזנטל, בינו לבין שכונת התימנים שממזרח, היה בור האשפה השכונתי. למרות שאין לי מידע על כך, אני מניח שהוא נחפר על ידי אבא ונחום. לא הגענו אליו לעתים קרובות כי כמות האשפה בזמן ההוא הייתה מינימלית – בכלי הקיבול והאריזות המועטות השתמשו שוב ושוב וכמעט לא נזרק דבר. בשכונת התימנים גרו הילדים שלום ואליעזר ואחיהם, בני משפחת כהן, עזרי בנה של יונה סרי, שלום ופנינה בני משפחת לוי ועוד. כשלא הייתי מרותק לבית בגלל מחלה וכשלא שהיתי אצל בתינקה, ובמיוחד כשזויה נעשתה יותר ויותר עסוקה בענייניה, שיחקתי בחוץ עם ילדי השכנים. מעבר לפרדס שלנו דרומה היה הפרדס של ויינטל, ואחריו, בפסגת הגבעה, בריכת המים בצורת גליל שבראשו כיפה שטוחה, ששרדה עד היום. מעבר לגבעה היה שטח פתוח, ואחריו, כנראה באזור של רחוב ברנר דהיום, נוספו (איני יודע מתי) מתיישבים, בהם הצריף של משפחת ולטר עם התאומים הדומים בני גילי שמעון ומאיר. אמם הגרמניה קראה להם "פוטי... גליישי..." , ואנחנו קראנו להם פוטי-שמעון ופוטי-מאיר. אביה של האם, סבא ולטר, איש קטן מזוקן שכאילו נלקח מאגדות האחים גרים – ליקט פטריות בשטחים הסמוכים ומכר אותן. הוא היה מומחה ממש, ואילו אנחנו הסתפקנו בליקוט הפטריות הנפוצות המוכרות – בעיקר מטרייניות.

בדרך כלל היינו משחקים עם ילדי השכונה בחול שבחוץ, ליד הכניסה לחצר. שיחקנו ב"צעדי ענק" ("עמודו!"), בו הילד העומד כשפניו אל העמוד או הקיר סופר כל פעם עד שש ואז מפנה את פניו אחורה, והילדים שמאחוריו מנצלים את זמן הספירה כדי להתקדם אליו מבלי שיבחין בהם, כשהנתפס בתנועה מחליף את העומד. שיחקנו גם במשחקי כדור כמו "אחד באמצע", בו העומד באמצע מנסה לתפוס את הכדור שמוסרים שני שחקנים זה לזה, וכשהוא מצליח לעשות זאת הוא מתחלף עם מי שזרק את הכדור, או "מחניים הקטן", בו שני הילדים שבצדדים

מנסים ל"הוריד" את הילדים שבאמצע, כלומר לפגוע בהם בכדור מבלי שיצליחו לתפוס אותו; הבנים שיחקו ב"סְמָל" (אחד הילדים הוא "החמור" שמתכופף וכולם קופצים עליו לפי התור), ובעיקר במשחקי גולות – אנחנו קראנו להם 'פְּנְדוּרוֹת' ('עגבניות' בערבית). היה לי אוסף לא גדול של גולות, שרק מיעוטן נקנה עבורי, אך מאידך לא זכור לי ש"הרווחתי" את האחרות במשחק. היינו מבחינים בין סוגים שונים של גולות: "פּוּשְׁטִיּוֹת" – כלומר פשוטות, "אמריקאיות", "פרפריות" ו"גוזזיות" שהיו שוות יותר, וגם "דוגשיות", או "ברומבילות" – כלומר גדולות מאוד, ו"ג'ולים" ממתכת. לכל ילד היו ה"ראסיות" שלו – אלו הגולות שהוא מעדיף לקלוע איתן. היינו משחקים ב"אייני" (קיצור ל"אייני פה" – אני פה) שבו היה צריך לפגוע בגולה של היריב, ב"מור", בו צריכים לפגוע בגולות שהונחו מראש בסהרון ששורטט בחול ולהוציאן מהסהרון; או ב"שלושה בורות" – כשהיה צריך להעביר את הגולות דרך שלושה "בורות" – גומות שחפרנו בחול. משחק "בורות" אחר היה בגלעיני משמש, שהיום נקראים על ידי הילדים "גוגואים": היינו מניחים ב"בור" גלעיני משמש, ומנסים להוציא בגלעינינו את גלעיני היריב מהגומה; היו גם משחקי אולר – כמו "ארצות", בהם מסמנים בחול ריבוע וכל משתתף, בתורו, מטיל את הסכין בשטח המסומן, מסמן את הקו שלהב הסכין התווה בו ועל ידי כך מקטין את שטח ה"ארץ", והמפסיד הוא זה שלא מצליח, לבסוף, לנעוץ את הסכין בשטח הנותר. הילדות הדגימו את מיומנותן בדילוג בחבל ("שירלי טְמָפֶל קופצת ככה...") או ב"קלאס", ובזריקה ותפיסה של כדור קטן ("לא כלום, לא לזוז...") או ב"חמש אבנים". משחקים שהתפרסו על שטח גדול יותר נערכו בגבעה שמול ביתה של בתינ'קה. שמראשה היינו מטיסים "אורונים" מנייר ולמרגלותיה היינו משחקים ב"הקפות". משחק הכדור היוקרתי בבית הספר היה "מחניים (הגדול)" (כדור סל עוד לא היה מקובל בארץ). משחקים אלימים יותר היו "מלחמת תרנגולים" ו"סוס ארוך" או "אֶסוּמְנִיָּה-אֶבּוּדְנִיָּה" – בו ילדי קבוצה אחת מתכופפים ויוצרים שורה ערפית, כשראשו של כל אחד מהם (פרט לראשון) תחוב בישבנו של קודמו, וילדי הקבוצה השנייה קופצים ונוחתים עליהם, והמסכנים שלמטה צריכים להחזיק מעמד עד תום ספירת עשר מבלי להתמוטט (מה שנקרא: "פְּרֶךְ", במלעיל).

הדרך הקצרה במורד הגבעה מביתנו אל ביתה של בתיה הייתה חולית, ובימי הקיץ החול היה לוהט. מכיוון שלרוב הלכתי בקיץ יחף, היה זה מסלול ייסורים למרות סוליית העור העבה שפיתחתי ברגלי. גם בווייה דולורוזה שלי היו תחנות – כדי לא להיכוות בסולייתי הייתי חייב לרוץ בדילוגים: מהשער אל צל פינת הגדר שממול, ממנה אל צל עמוד החשמל שבאמצע הדרך, משם אל פיסת צמחיה ליד החצר של רוזנטל, ותחנה נוספת באי של אדמת חמרה לפני בית הופברג... לא היו לי סנדלים ולא נעליים חזקות – בחורף הייתי נעול בנעליים גבוהות ששריכתן לא הייתה מבצע פשוט כל כך – כשהקצוות הקשים של השרוכים היו נפרמים היה קשה להשחילם בחורים, ואם טעית בהשחלה היית צריך להתחיל שוב מההתחלה... חסרון נוסף של הנעליים היה הצורך לצחצח אותן לעתים תכופות למדי. גם זו הייתה תורה שצריכה לימוד, וזכורה לי אי הנעימות כאשר פעם אחת לא נזהרתי, וישבתי על נעל שהמשחה השחורה שנמרחה עליה הייתה עדיין לחה והכתימה את מכנסי... צחצוח נעלי המשפחה הייתה אחת הדרכים בהן יכולנו לתרום לעבודת הבית. תרומה נוספת הייתה המלחמה בזבובים. זכורה לי המודעה שהייתה נפוצה אז – בעיתון או במבני הציבור: "כל אשה בישוב למלחמה בזבוב!". בידה של האשה שבמודעה היה, כנראה, מכשיר הריסוס, ה'פליט', שבאמצעותו היו מרססים נפט על המקומות המועדים לרביית הזבובים. אך הנשק הביתי בקרב כנגד הזבובים היה מחבט הזבובים. בתקופה מסוימת ניהלתי יומן מלחמה שבו הייתי רושם את הזבובים שהצלחתי להרוג בעזרת המחבט, ועל כל 25 זבובים היה מובטח לי מענק של גרוש מהורי (אם כי לא זכור לי שמימשתי אי פעם אשראי זה). לכן היה קל לי להזדהות עם גיבורה של האגדה של האחים גרים, זו שהתפרסמה ב'דבר לילדים' בשם 'עשרה במחי אחד', אותו אורג שבזכות שרשרת "מעשי הגבורה" שלו שהחלה בהריגת עשרה זבובים שהתקבצו על כריך הריבה שלו, זכה לבסוף בבת המלך... אך בניגוד משווע להורי ולאחותי זיוה, אני לא הייתי גיבור גדול, בלשון המעטה. במיוחד בזמן החשיכה. לכיוון דרום לא נוספו בתים בסביבה הקרובה. הפרדס שלנו, שתחילתו הייתה ממש ליד הקיר הדרומי של הבית, היה נראה לי אז גדול ועצום, והתנים שיללו בלילות נשמעו לי כאילו הם עושים זאת ממש מתחת

לחלון. אינני חושב שהילדים של היום מכירים חווייה מקפיאת דם זו. מי שהיה מפחיד עוד יותר היה הצבוע – אמנם לא ראיתי אף צבוע בהרצליה וכנראה שגם לא שמעתי את קולו, אבל היו שמועות בקרב הילדים שצבוע נראה בפרדסים שליד הוואדי. לזאת הצטרף הסיפור על הילד מכפר יחזקאל שנטרף בלילה על ידי צבוע (מקרה זה נזכר גם בספרו של מאיר שלו 'רומן רוסי'). גם בכיתות גבוהות יותר, כשהייתי חוזר הביתה בערב לבדי ליד הוואדי, הייתי שורק, ליתר ביטחון, כדי להבריח את הצבוע אם הוא שם... פחדתי גם מאש וגם ממים – לא העזתי להדליק גפרור, וכל הניסיונות ללמד אותי לשחות עלו בתוהו ברגע שניסו לאזן אותי כדי שאצוף על פני המים. גם הרכיבה הפחידה אותי. על אופניים לא למדתי לרכב, והייתי אחד היחידים בכיתה שלא קיבל אופניים מהוריו כמתנת בר-מצווה (דרך החול בגבעה שעליה גרנו לא הייתה נוחה לנסיעה באופניים). פעם אחת הרהבתי עוז ועליתי על חמורו של מחלק העיתונים, שעמד ליד הגדר של משפחת גולני. אבל כשעליתי על החמור התחיל זה ללכת, ואני אחזתי בידי בגדר מרוב בהלה וקוץ תיל ננעץ עמוק באגודלי. כמובן שהובהלתי לקופת חולים וזכיתי גם לקבל את זריקות החיסון המכאיבות כנגד חידק הטטנוס.

המחלות, ובמיוחד ההצטננויות ומחלות האוזניים, לא הניחו לי גם בהרצליה. כשם שבתל-אביב הייתי קליינט קבוע של הרופא ד"ר יער, הייתי עתה מבקר קבוע אצל ד"ר אוטה (איתן) לְדָרְר בקופת חולים, וכרטיס המרפאה שלי היה שָׁחור מרוב ביקורים... אני זוכר איך היו מעמידים תנור נפט בחדר, מרתיחים עליו מים בסיר, ואני, עטוף מגבת לראשי, אמור לשאוף את האדים כדי לנקות את גרוני ואפי. גם אדים חמים אלו שייכים לריחות ילדותי, כמו ריח שמן הדגים שאולצתי לשתות. במכתב הנספח לתעודה של כיתה ג' מפורט שהחסרתי 49 ימים (!) ואחרתי 4 פעמים. בכיתה ד' כנראה שהמצב השתפר – החסרתי רק 15 פעמים. לעומת זאת אחרתי 9 פעמים. בימים שבהם נשארתי בבית עסקתי בעיקר בקריאה ובמשחקים כנגד עצמי – לרוב בקלפים: שיחקתי כנגד עצמי 'מלחמה', שאחר כך שכללתי לקרב-רב של קלפים. אבא לימד אותי כמה נוסחי 'פֶּסְאָנְס', ודודה בתיה הוסיפה את פסיאנס 'השעון'. בדרך כלל הייתי מתחיל בפסיאנס "הרגיל" בשתי חפיסות, שסיכוי

ההצלחה בו די גבוהה. אם הייתי מצליח בו הייתי עובר לזה של חפיסה אחת שבו הסיכוי נמוך יותר, אחריו לפסיאנס ה"שלישיות" ולבסוף ל"שעון" שסיכוי ההצלחה בו נמוך מאוד.

מצבי הבריאותי השפיע גם על לבושי, במיוחד בעונות הקרירות. אמנם השתחררתי מכובע האזניות, אבל לרוב לבשתי בחורף סוודר (זודה בתיה וסבתא הצטיינו בסריגה), מכנסי טרנינג ארוכים, נעליים וגרבי צמר (שגם הטלאתן הייתה, בדרך כלל, תרומתן של סבתא ובתיה). הבגדים האחרים היו תוצרת 'אתא' ונקנו בחנות 'אקמן' שליד בית הספר. נעליים קנו לי, לפעמים, בחנות בתל-אביב, שם נעזרו בחידושי הטכנולוגיה – שיקוף רנטגן כדי לראות את התאמת הנעל לרגל...

עם המעבר להרצליה נכנסתי לכיתה ג' בבית הספר העממי. המחנכת, שליוותה אותנו עד סוף כיתה ו, הייתה רחל מולק. כמו לרוב המורים בבית הספר העממי, קראנו לה בשמה הפרטי. היא הייתה מורה מעולה ואהובה מאוד למרות הופעתה החיצונית הלא מרשימה (היא הייתה בעלת פנים מנומשים, שמנמנה ונמוכה מאוד, וכשצילמו את הכיתה היא עמדה על שרפרף). בית הספר נמצא במרכז המושבה, כקילומטר וחצי מהבית, וזויה ואני היינו הולכים אליו מדי בוקר: תחילה ירדנו בחול במורד הגבעה ובהמשך בין הפרדסים עד הוואדי (שאחרי שנים הפך לרחוב העצמאות). הוואדי היה די עמוק, אולי כשני מטר, ומשני צדדיו השתרעו פרדסים. לאחר הגשמים זרמו בוואדי מים, והיינו עוברים אותו, בדרך כלל, על הגשר הקטן שבקצה כביש מנסקי – רחוב אחד-העם דהיום. ברחוב קצר זה, עד רחוב סוקולוב, היו כמה בתים – וביניהם גם בית משפחת גולני. זאב גולני היה חברי הקרוב בכיתה בשני המובנים – הגיאוגרפי והחברתי. ההליכה לבית הספר, מעל קילומטר וחצי בחולות, בין הפרדסים, לאורך הוואדי וברחוב סוקולוב, התמשכה כחצי שעה. ההליכה חזרה יכלה להימשך יותר – לא רק בגלל חברים איתם שוחחנו בדרך, אלא גם בגלל פרחים או בעלי חי מעניינים שזויה, חובבת הטכע המושבעת, הבחינה בהם. אסתר הופברג נהגה לספר איך השכנים היו צועקים לאמא: "רבקה, הם עוד מעט יגיעו! הם מצאו צפרדע!".

חנות המכולת הקרובה ביותר אלינו הייתה זו של יושפה, בפינת קהילית ציון ורחוב סוקולוב. אנחנו לא נשלחנו לעתים תכופות לקנות שם. לעומת זאת, הרבה פעמים הוטל עלינו להביא לחם מהמאפיה של אדמסקי, שהייתה קרובה לדרכנו מבית הספר הביתה. למשימה זו היה, בדרך כלל, גם שכר בצידה. כיכרות הלחם נאפו עם פס בצק צר בולט בראשן שהיה מתקשה באפייה, ואותו היינו מכרסמים תוך כדי הליכה. בכלל, לחם היה המזון האהוב עלי, והייתי אוכל כל דבר עם לחם – סבתא הייתה מתלוצצת על כך שגם את הלחם המטוגן בביצה הייתי אוכל על פרוסת לחם. פרוסת לחם טרי מכוסה בגבינה לבנה רכה מעוטרת בנתחי צנונית מתוקה ו/או בצל ירוק הייתה המאכל החביב עלי, וכפינוק מיוחד הביאה אמא, מדי פעם, כדורי פלאפל ממרכז המושבה, אותם היינו אוכלים עם לחם טרי וחמאה, וכממתק – מרמלאדת שכבות רב-צבעית. אינני יודע אם טעמים מופלאים אלו באמת פסו מהעולם או שזה טיבה של נוסטלגיה... בענייני האוכל נשארתי בדרך כשהייתי, ורשימת שאר התבשילים בתפריט שלי היתה מצומצמת ביותר: שניצל וקציצות, מחית ('פיורה') תפוחי אדמה מעוכה היטב כך שלא יתגלה בה שום גוש, חס וחלילה, ושבה הייתה אמא מכניסה גם מנה הגונה של חמאה, חביתה עשוייה היטב, קקאו שחס ושלום לא יצוף על פניו שמץ של קרום, לביבות גבינה, וכקינוח - עוגת טורט בלבד... בשימוש בחוש הריח החד שלי הייתי פוסל, עוד בטרם טעימה, קקאו שאינו מתוק או תפוחי אדמה שאינם מלוחים דיים. גם בממתקים הייתי בדרך ואכלתי סוכריות טופי פירות בלבד. בקיצור, בניגוד לזיוה הלא מפונקת ובעלת התיאבון הבריא, אני לא הקלתי על עבודתה של אמא.

בכיתה ג' ביצענו, בהזדרכת המורה רחל, הצגה בשם "מעין הקסמים". רובנו שיחקנו בתפקידי בעלי חיים שזוג הילדים גיבורי המחזה פוגשים בחיפושם אחרי אותו מעין קסמים, שתואר גם בשיר שליווה את ההצגה וזכור לי במעומעם. בתמונות מאותה הצגה אפשר לזהות את זוג הילדים - חברי זאב גולני ושולה אייזיקוביץ'. את שאר השחקנים היה קשה לזהות כיוון שהיינו מחופשים היטב לבעלי החיים שאותם שיחקנו, במיוחד בעזרת המסכות היפות שהכינה המורה רחל. זכור רק לי שאני הייתי הזאב.

ב- 1941 נפתח "הכביש החדש" – הדרך הישירה מהרצליה לתל-אביב. היא יצאה ממרכז המושבה ברחוב 'העבודה' דאז, הוא רחוב בן-גוריון של היום, עברה ברמת השרון ונמשכה בתוואי הדרך לרמת-גן של היום. טיול הכיתה הראשון שהשתתפתי בו, כנראה בכיתה ג', אכן היה בכיוון זה. זה היה בט"ו בשבט, ומהשירים ששרנו בטיול זכור לי במיוחד ה'המנון לט"ו בשבט' שהיה חדש עבורי:

הַשְּׁקֵד כְּבָר פּוֹרֵחַ,	בְּרַחֲבֵי פְרָמֵי מוֹלְדָת
מִתְנוֹסֵס בְּתוֹךְ רוֹם.	הַנְּרָקִיס נוֹתֵן רִיחַ,
אֶל הַר וְאֶל גִּבְעָ,	נִצָּא נָא פְּלָנוּ
כִּי חַג הוּא הַיּוֹם!	כִּי חַג הוּא לְטַבְּעָ,
הַשְּׁלוּחוֹת פֹּה לְזָרְעָ,	תְּבַרְכְּנָה הַיְדִים
מִפְּנֵי וְעַד יָם....	גַּם לְשֵׁתֵל וְגַם לְנִטְעָ
	נִצָּא נָא פְּלָנוּ....

מכתב ההערכה של אמצע השנה שקיבלתי בכיתה ג היה הטוב ביותר שזכיתי אי-

פעם לקבל:

לכבוד ההורים זבלודובסקי, כאן

בנכם דן התקדם יפה מאד בלמודיו. הוא ילד בעל שאר רוח ומאציל מרוחו על סביבתו. הוא בעל אינטואיציה רבה, בעל תפיסה מהירה וזכרון טוב. מחשבותיו מקוריות ועמוקות והוא מטיב להביען בכתב ובעל פה. התפתחותו והבנתו הן למעלה מגילו. הוא מטיב לציר. בהתנהגות בסדר ובנקיון השביע את רצוננו. בכבוד רב, רחל מולק-אולקניצקי, פ.לבטוב.

כראוי לבית ספר ביישוב חקלאי, תפסו לימודי הטבע והחקלאות מקום נכבד בתכנית הלימודים שלנו. למדנו לא רק על הצמחים המועילים לסוגיהם ולמשפחותיהם - העצים והפרחים, הירקות והפירות, אלא גם על העשבים הרעים... הושם גם דגש על לימודי ארץ ישראל ולימודי הטבע הרלבנטיים, כמו מזג האוויר והקרקע, עם חוקי הפיסיקה הבסיסיים.

לצערי, כפי שניתן לראות ממחברותי מכיתות ד' וה', כתב היד הנאה שסיגלתי לי בכיתות הנמוכות, הידרדר חמורות בשנים הבאות – אולי מפני שזנחנו את

הכתיבה במחברות בנות שורותיים, ואולי סתם מחמת עצלות, מה עוד שסיגלתי לעצמי את המנהג המגונה לכתוב את שיעורי הבית תוך כדי שכיבה על המיטה... בכיתה ג' אמנם חוייבנו להעתיק מדי יום דף מהתנ"ך, אך מכיוון שהמורה הייתה בודקת את המחברת הזו רק פעם בשבוע, וכדי להיפטר מהר ככל האפשר מחובה מעיקה זו, הייתי משתדל להיפטר ממנה בבת אחת, והחיפזון הרע את כתב ידי במקום לשפר אותו.

בכיתות הנמוכות כתבנו, כמובן, בעיפרון. אך כמו הברז הקטן בשירה החמוד של אנדה:

בְּרִנּוֹ אֶחָד צָהָב קֶטָן כָּתַב סְפוּר בְּעֶפְרוֹן. בָּאָה אִמָּא בְּרִנּוֹ מֵאֵד מְרַגְזָה,
כִּי הַבְּרִנּוֹ הִקְטָן כָּתַב סְפוּר בְּעֶפְרוֹן וְלֹא בְּדִיו וּבְעֵט. מְתִי יִלְמַד אִם לֹא כְּעַתָּה?
עברנו גם אנו, בכיתה ד' או ה', לכתובה בדיו ועט. זה לא היה פשוט. אביזרי הכתיבה היו גוף העט, ציפורן המתכת שהוכנסה לראש העט, מיכל הדיו והקסת, והנייר הסופג. היה צריך להקפיד שהמיכל יהיה סגור היטב, שהקסת לא תתהפך, שהציפורן תהיה תקינה, שהיד או השרוול לא ימרחו את הכתוב הטרי, ושהדף יהיה ספוג היטב לפני הדפדוף לעמוד הבא. כל תקלה הייתה עלולה לגרום לנזק לא הפיך – לכתוב, למחברת, לספר או לבגד, וכמובן היה עלינו להישמר מאוד שלא נתלכלך יותר מדי. בכיתה ז' או ח' קיבלתי עט נובע – אולי כמתנת בר-מצווה. זה היה, אמנם, שיפור ניכר, אבל גם מכשיר משוכלל זה לא מנע לחלוטין את התקלות. היה צריך לדאוג למלא מראש את מעי העט בדיו, ותמיד נשקפה הסכנה של "בצורת" בדיו או של דליפה בלתי צפויה ומאוד בלתי נעימה. טיב העט השפיע מאוד על נוחות ואיכות הכתב.

הקרן הקיימת לישראל, תפסה מקום נכבד בבית הספר. רכישת הקרקעות, ההתיישבות ונטיעת העצים היו תמצית המפעל הציוני – שיבת עם ישראל לארצו והאחזותו בה. בכל יום ששי היינו מביאים תרומה לקופה התכולה לבנה, והגיגות ט"ו בשבט ושבועות היו קודש לקרן. על תעודותינו ושאר מסמכי בית הספר הודבקו בולי הקרן הקיימת. עבודת הבית הגדולה שעסקנו בה בשנתנו האחרונה אצל המורה רחל, במשך כל כיתה ו', הייתה הכנת אלבום: 'דפדפת הקרן הקיימת'.

אספתי והדבקתי בו גזרי עיתונים, תמונות וגלויות על מבשרי הציונות ומנהיגיה, מפעלי הקרן הקיימת ונופי הארץ. הדפדפות נאספו על ידי המורה בסוף השנה ולא חזרו אלינו ואינני יודע מה עלה בגורלן.

במשך השנים נוספו לנו בבית הספר מורי מקצוע. את רובם אהבנו פחות מאשר את המחנכת. המורה לחשבון היה סגן המנהל, משה יוחנני (לו ולמנהל קראנו בשם המשפחה), המורה לזמרה – יוסף (יעקבסון), לתפירה – חוה (יוניצ'מן), להתעמלות – שלמה (סלי) זינגר, לגיאוגרפיה – אליעזר פטקין, למלאכה – אברהם (שמידט), ועוד. אנגלית התחלנו ללמוד, כנראה, רק בכיתה ו, עם המורה חוה גוטליב. העוינות שלנו לאנגלים השליכה על יחסנו ללימוד האנגלית ולמורים לאנגלית, ואלו שרדו, בדרך כלל, רק זמן קצר בבית הספר. כך עברו עלי, במשך שלוש שנים, ארבעה מורים, מהם זכורים לי גם ניסן עדן ושימרה ילן, נכדתו של המחנך העברי דויד ילן, שאת שמו נושאת המכללה לחינוך הוותיקה בירושלים. הטרוניות שלנו כלפיהם היו שונות ומשונות – זו שרה אתנו שירים אינפנטיליים, כמו "פָּה, פָּה, פָּה, פָּלֶק שִׁיפ", והאחרת מפלה בין הטורים בתחרויות שהיא עורכת ביניהם. העוינות שלנו לאנגלים התבטאה גם בסירוסים המכוונים שבהם שרנו את השירים שהמורה לימדה. כך הפכנו את London is burning! Look Yonder! ל"לנדן איז בֶּרְנִינג! גוט יונְטֶף!" (כלומר: לונדון בוערת! יום טוב!), ואת ההמנון האנגלי שרנו במילים "איכה ישבה בדד, זְקַנְתִּי בעיר בגדד, ימים רבים. אכלה לחם סרות, עם דג מלוח, ושתתה מים סרוחים!". כמו רוב הילדים בארץ ישראל, וכנראה גם בהודו ובשאר המושבות הבריטיות, למדנו אנגלית מסדרת הספרים Reader, וכל מורה חדש נאלץ לחזור כמעט מההתחלה - לחוברת 1B שנפתחה בסיפור 'אלדין והמנורה'. סיפור זה היה המכנה המשותף לכל ילדי היישוב, שלא רק ידעו לדקלם בעל פה את הקטע הראשון שלו,

Once there was a wizard. He lived in Africa.

He went to China to get a lamp.

אלא גם הפכו אותו לריקוד "הוֹרָה" פופולארי.

עיסוקי העיקרי בבית היה הקריאה. קראתי בשקיקה כל מה שיכולתי למצוא. בנוסף לספרי הילדים שזוהו ואני קיבלנו כמתנה, היינו מנויים על 'דבר לילדים', שכבר הזכרתי אותו לטובה. כשאני משווה אותו לספרות הילדים העכשווית אני מצטער על כך שתרמנו את כל הכרכים שהיו לנו לספריית "בית אריאלה" וילדי ונכדי לא זכו לעיתון ילדים ברמה כה גבוהה כזו שאני זכיתי לה, ומקווה שה'דבר לילדים' יוחזר אליהם בהקדם במרשתת. בין שלל הסיפורים הנחמדים, בפרוזה ובחרוזים, שהיו בו, ראוי כמובן להזכיר במיוחד את סיפוריו המאירים המשעשעים של נחום גוטמן, כמו 'בארץ לופנגולו מלך זולו אבי עם המטבולו אשר בהרי פולג'ה', 'החופש הגדול או תעלומת הארגזים', 'מעשה בשוטר, בסלט ובזנב פרה' ועוד. בין הספרים שזוהו ואני קיבלנו היו 'מכרות המלך שלמה' ו'כלבם של בני בסקרוויל'. ספר חביב על שנינו היה 'ממשלי העמים ומפי חכמים' של חנניה רייכמן. בחרוזים שבו השמשנו בהקנטות ההדדיות, שבדרך כלל נעשו ברוח טובה: "נאמן מכל שליח - את רגליך להטריח", "גם חלש מלהכריע די חזק הוא להפריע", "מהלל עצמו בקול - מהלל טפש גדול", "אם עזרה אתה דורש, כל אחד נהיה חרש", "אחרי ככלות הכל, כל אחד חכם גדול", "אם תבוא - ברוך הבא ואם לא - תודה רבה", "הקמצן אוהב אורח כגנב את הירח", "המחזיק בדעתי הוא פיקח אמתי", "עקשן חושב הוא חלמיש ובאמת הוא גולם-איש" ... וכדומה. אך הספר האהוב עלי מכולם, שעליו כמעט והתקיים בי "והגית בו יומם ולילה", במיוחד בזמן הארוחות, היה 'ספר הבדיחה והחידוד' של א.א.דרויאנוב. לספר זה אני חייב הרבה מאוד מהכרתי את התרבות היהודית ואת ההווי היהודי בגולה.

תוספת משמעותית לספרייה הביתית הייתה החתימה, החל משנת 1942, על שתי הסדרות של הוצאת 'עם-עובד' שזה עתה הוקמה: ספריית 'לדור' למבוגרים, וספריית 'שחרות' לנוער. לא בכל ספרי המבוגרים מצאתי עניין אז, ורק בודדים מהם חזרתי וקראתי (אחד מהם הוא 'רגע בפקין' של לין-יו-טאנג), וכמעט כולם נתרמו ל'ועד למען החייל'. אבל לספר החודשי מסדרת 'שחרות' חיכינו בכליון עינים. כנראה בהשראתו של ברל כצנלסון, מייסד 'עם עובד', הייתה זו סדרה איכותית, עם איזון בין יהדות, ציונות, מדע וסיפורת. רבים מספרים אלו עדיין

שמורים עמי: 'מסע הפלאים של נילס הולגרסן עם אוזי הבר' של סלמה לגרלף', 'הלוזמים במות' של פול דה-קריף, 'בדד' – יומנו של ריצ'רד בירד, 'הקומדיה האנושית' של ויליאם סרויאן, 'חליל הקסמים' של נוויל שוט, 'ילדי הבזק' של אליאנור מורדונט, 'יותם הקסם' של ינוש קורצ'ק, ו'זקני בית הספר בוילבאי' שהיה אהוב ביותר על רבים מבני דורי בזכות העגה המיוחדת של גיבוריו, תלמידי פנימייה באנגליה, ועליו עוד אספר בהמשך, ואחרים.

ספריית בית-ספר נמצאה ברחוב סוקולוב, קרוב לבית הספר. לא היו בה ספרים רבים מאוד ולא יכולת לשאול ספרים רבים בו-זמנית. אני מניח שקראתי כמעט כל מה שהיה שם. היו בה רוב הספרים הקלאסיים לילדים מהוצאת 'אמנות', ואלו השלימו את הספרים מאותה הוצאה שהיו אצל דודה בתיה בתל-אביב שאותם קראתי שוב ושוב. כמובן שהיו גם ספרי ילדים ונוער מרתקים מהוצאות אחרות, כמו 'נער טס לעבר ים' של אריקה מן, 'רדי הזקן' של מריאט, 'ינקו הנער ממכסיקו' של ר.רולד, 'פרש בלי ראש' של מיין-ריד, 'אנשי חשמל' (יז'רסקי), 'גונב הגולפשטרום' (טורוז') ועוד רבים.

בביקורים בתל-אביב, בחופשת הקיץ או בחגים, הייתי קורא וחוזר וקורא את הספרים שאצל הדודה בתיה, כמו 'המבול' של הנריק סינקביץ' על ארבעת כרכיו ואת עלילותיו של זקן השומרים, אברהם שפירא. בספרית 'צפון' הסמוכה שאלתי, בין השאר, את 'הנשיא האינדיאני' של קארל מאי ואת ששת ספרי עלילות 'טרזן', של אדגר ריס בורוז, שהופיעו עד אז: 'טרזן מלך הקופים', 'טרזן וחיתו יער', 'טרזן חוזר לג'ונגל', 'טרזן וזהב אופיר', 'טרזן והילד הכושי' ו'טרזן ובן טרזן'. תקינות פוליטית עוד לא הייתה מוכרת אז, בוודאי לא לילד בן תשע... מה שאני יכול עוד לציין להגנתי הוא שלעומת התרגומים המאוחרים יותר של 'טרזן', התרגום הראשון של 'טרזן מלך הקופים' היה חינני ביותר, בייחוד ה'קופית' שבו, שהייתי מדבר בה עם חברי עודד קצמן גם כשהיינו כבר בצבא: "קא גודה?" (אתה נכנע?), "חוך!" (כן!) וכדומה...

אתר קריאה נוסף שהיה לי היה אצל קרובינו בירושלים. לאבא היו כמה קרובי משפחה בירושלים – הפרופסור יוסף קלוזנר, בן דודה של אמו, ד"ר ישראל קלוזנר – בן דודו, ורבקה יעקובי – בת דודתו. הפרופסור הזקן היה אחד המנהיגים האידיאולוגים של הרביזיוניסטים (לאחר קום המדינה הוא היה מועמד לנשיאות, כנגד חיים וייצמן), והזדעזע מאוד כשבקיץ 1940 הואשם אבא, ביחד עם פעילי ההגנה בהרצליה, באחריות להריגתו של איש "ביתר" בתקרית גניבת הנשק בהרצליה. קלוזנר האמין בחפותו של אבא ואמר אז ש"ישראל לא מסוגל להרוג אפילו זבוב", אבל היחסים החמים אתו הצטננו במידה מסוימת. למרות זאת זכורים לי ביקורים בביתו בשכונת תלפיות – בית אבן קטן בין עצי אורן. אצל משפחת יעקובי ביקרנו לעתים תכופות יותר. הבנות של רבקה ואליהו יעקובי היו ברוריה, שהייתה בוגרת מזיוה, ודליה שהייתה צעירה ממני. ידעתי גם על אחות שלישית, עדנה, שמתה בילדותה מעקיצת עקרב צהוב כשהם גרו במוצא עלית. אמנם אף אחת מהבנות לא הייתה שותפה למשחק עבורי, אבל בדירתם ב'בית המעלות' בירושלים היו ספרי ילדים לרוב – במיוחד סדרות הוצאות 'מצפה' ו'שטיבל' עם הכריכות הצהובות, ובשנות ילדותי הייתי מבלה את הביקור שם בקריאת הספרים האלה, כמו ספרי האגדות 'פלח הרימון' ו'הדס', הספרים על הילדות הגיבורות בעולם – 'תלמידות' ו'אָמָה', סיפור הטיסה המופלאה על גבי הארנבת 'פזיזה' ב'מסעי הנס אורין' של ליזה טצנר ועוד. גם ילדיהם של ישראל ושרה קלוזנר, יקיר וסיגלה, היו קטנים ממני, ולכן גם את הביקורים שבדירתם בקרית-שמואל העדפתי לבלות בקריאת ספרים, אלא שאלו היו ספרים לילדים קטנים מאוד, כמו 'אצו רצו גמדים' של מרים וילנסקי-שטקליס, שאת שירי הילדים שלה אהבתי הרבה פחות מאשר את שירי הילדים של אנדה, בעיקר כיוון שלא מצאתי בהם את אותו שילוב של חריזה משובחת ושל הומור מעודן של אנדה או של לאה גולדברג. אני זוכר את הנסיעה לירושלים במכונית מהביקורים המשפחתיים. מה שזכור לי מדרך זו הם הנסיעה לקראת ההרים, הפתח הלא צפוי בבאב-אל-ואד (שער הגיא), העלייה בדרך המתפתלת ועולה ממנו, והירידה התלולה ב"שבע האחיות" – שבעת הפיתולים החדים של הדרך מהקאסטל למוצא עלית.

מהספרים שהיו אהובים במיוחד על זיוה זכור לי ספרו של צבי ליברמן 'מעל החורבות' (גם עמוס עוז מציין, ב'סיפור על אהבה וחושך', ספר זה כאחד מאלה שריגשו אותו ביותר בילדותו). היא אהבה מאוד גם את הטרילוגיה 'ילדי המערות' – זוג הילדים שעקב אסון טבע מתנתקים משאר העולם ובהכרח משחזרים את חייו של האדם הקדמון ומאבקי ההישרדות שלו לשלביהם, מ'ילדי המערות בעמק הנעלם' אל 'ילדי המערות בבנין הקורות' ועד 'ילדי המערות בבנין אבנים'. וכמובן, היא אהבה את כל הספרים על בעלי החיים, כמו ספר על חיי הנמלים שאינני מצליח להיזכר בשמו, 'הדבורה זיוית' שהוזכר לעיל, 'מחיי הדבורים' של מוריס מטרלינג, סיפוריו הרבים של תומפסון סטון, 'פנג הלבן' של ג'ק לונדון, 'במבי' של פליקס סלטן ו'ספר היער' (הוא 'ספר הג'ונגל) של רודיאד קיפלינג, שאת 'הפילון הסקרן' ושאר סיפוריו המשעשעים בקבצים 'מעשיות סתם' ו'כן היה' אהבנו מאוד שנינו.

למרות הקריאה המרובה, אינני זוכר שהיו לי גיבורי ילדות שהערצתי או שניסיתי להידמות להם. הרבה דברים נראו לי מעניינים, אך אינני זוכר שהיו לי חלומות גדולים לעתיד ולא מקצוע נחשק. כנראה שהסתפקתי בהווה, כמו שאמר המשורר אהרון זאב: כולם רוצים להיות גדולים. אני - לא. טוב לי להיות קטן... הסתפקתי במאוויים צנועים לטווח קצר, במיוחד לגבי מגוון האוספים שלי.

אוסף הצבים היה רק אחד מאוספים רבים שהיו לנו. לזיוה היו אוסף פרחים מיובשים, אוסף שברי קרמיקה מצוירת שמצאנו פה ושם, אוסף "זהבים" (עטיפות אלומיניום של סוכריות, שוקולד וכו') שכדי לעשותם "מעניינים" או "שווים יותר" היו הילדות חורכות אותם באש הנר, ואוסף "פֶּרְסִים" – אלו התמונות המתקתקות, של ילדים וילדות, ובמיוחד של פיות ומלאכים, ששיאן היה המלאך המשעין את ראשו על ידו. זכורות לי החלפות ה"פרסים" וה"זהבים" בין זיוה לבנות דודנו צפרירה ודליה. אני אספתי בולים - בחפיסות הסיגריות 'אודם', שהדוד קִזְּגָה היה מעשן, היו מעטפות שקופות קטנות שהכילו בולים, והדוד היה נותן לי מעטפה כזו כאשר היינו באים לבקרו בתל-אביב. הוא, כנראה, היה גם המקור הראשי לאוספי התמונות שלנו: תמונות החיות שצורפו לשוקולדת 'פִּישִׁינְגֶּר' (מהן אני זוכר את תמונת 'המנְדְּרִיל, או שד היער'), אוסף דגלי האומות (אף אלו צורפו לסיגריות

'אודם'), תמונות מההיסטוריה של עם ישראל שצורפו לסיגריות 'מספרו' וסודרו באלבום המיוחד השמור אצלי, הסדרה השנייה של 'מספרו' – 'במה עברית', ושני האלבומים של סיגריות 'דובק' - אלבום הקרן הקיימת ו'משמר וספורט' (כמה מהתמונות החסרות באלבומים אלו הוקרבו למען דפדפת הקרן הקיימת שלי הנזכרת לעיל). קופסאות הסיגריות היו אוסף בפני עצמו, ומהן היו הילדים יוצרים אוסף נוסף - אוסף ה"פקקים": היינו מצמידים פקק מתכת של בקבוק לדגם האופייני בקופסת הסיגריות ומשפשפים בבטון עד שהשפה המשוונת חתכה את הדגם מהקרטון. הנסיעה של אמא לאירופה ייסדה את אוסף המטבעות שלי. היה לי גם אוסף כרטיסי אוטובוס – של קואופרטיבי התחבורה 'השרון הדרומי', 'איחוד רגב', 'המעביר' ועוד. אוסף ייחודי למדי שלי היה אוסף הבדיחות – בזמן עבודתו בש"י היה אבא מביא הביתה את כל העיתונים, ואני הייתי תולש ושומר את עמודי הבדיחות מעיתוני סוף השבוע, כמו 'פלפלים אדומים' של השבועון 'תשע בערב'. בשלב מסוים התחלתי להתייחס לאוסף הבולים ביתר רצינות. אלבום הבולים הראשון שקיבלתי מהדוד היה די דק, היו בו תמונות של כמה בולים מכל ארץ – בייחוד כאלו שייצגו סדרות, אבל לא היה בו מספיק מקום לאוסף גדול יותר. חברת 'אודם' סיפקה גם אלבום גדול שבו היה אפשר להכניס דפי מילוי, וכשהאוסף שלי גדל הביא לי הדוד גם אלבום כזה.

למרות שגם אצלנו בהרצליה שררה האפלה בשנות המלחמה הראשונות, והיה לנו, כמסופר לעיל, "מקלט" – אותה חפירה שבחצר, לא הורגשה כאן המלחמה ישירות. אבל אוירת המלחמה והגיוס לצבא (הבריטי) הייתה דומיננטית. כותרות העיתונים בשנת 1941 היו קודרות: באפריל השתלטו הגרמנים על יוגוסלביה ויוון, ביוני פלשו לרוסיה והתקדמו במהירות מזרחה, ובדצמבר תקפו היפנים את פרל הרבור והחלו בהשתלטות מהירה על המזרח הרחוק. תל-אביב וחיפה הופצצו מן האוויר מספר פעמים ובקיץ קוימו בהרצליה קייטנות לילדי ת"א. הסוכנות היהודית קראה לצעירי היישוב להתגייס לצבא. בינואר 1942 קיבל אבא את ניהול שירות הידיעות של ה'הגנה'. המשרד הצנוע והמוצנע שלו ברחוב בן יהודה 190 בתל-אביב

היה תחת הכיסוי של 'הוועד למען החייל'. אולי בגלל זה היה מביא הביתה הרבה כרוזים שקראו לצעירים להתגייס וכמה מהם זכורים לי, כמו תמונת צעיר במדים עם הכתובת "מקומך איתנו!" או "הגן על מולדתך – התגייס!", וגם "כאן אין מקום למשתמטים!". שנת 1942 הייתה השנה הקריטית במלחמה: במחצית הראשונה שלה נמשכה ההתפשטות של מעצמות 'הציר' בכל החזיתות, והתקדמות רומל במדבר המערבי הציבה איום קיומי בפני היישוב היהודי בארץ. גיוס היישוב הורחב בהדרגה, גברים צעירים נשואים ללא ילדים, נשים לחיל העזר לנשים (ATS), גיוס כללי וגדודים יהודים בחיל החפרים (באפ"ס), אם כי אנו, הילדים, לא היינו מודעים לעוצמת האיום ול'תכנית מצדה'. אך לקראת סוף השנה החל המהפך – באוקיינוס השקט, באל-עלמיין ולבסוף – בסטלינגרד, והחלה לחזור האופטימיות. הכרתי לא מעט חיילים במדים. אחד מהם היה הדוד רחבעם עמיר שעבר, בשליחות ההגנה, קורס אלחוטנות בצבא הבריטי כבר בסוף 1941, ומאוחר יותר הצטרף ליחידה הסודית של בני היישוב שהתנדבו לצנוח מטעם המודיעין הבריטי בארצות הבלקן הכבושות וליצור קשר עם הפרטיזנים, ובהזדמנות זו גם לפעול להצלת היהודים שם. הוא עבר קורס צניחה ראשון ליד קהיר, אבל שבר את הרגל עם הצניחה. מכיוון שאסור היה לו לספר שהשתתף בקורס צניחה, הוא סיפר בבית שנפלה עליו מכונת כתיבה. הוא השלים את הקורס אחרי כמה חודשים ברמת-דוד, ומייד אחרי חתונתו עם אביטל הוגנב פעמיים לשטחים ביוגוסלביה הכבושה שהיו בשליטת הפרטיזנים של טיטו – בפעם הראשונה בסירת טורפדו לאי ויס (בסוף 1943), ובפעם השנייה בצניחה לאזור ליובליאנה במאי 1944. באותה שנה ביקר בביתנו קצין במדים – זה היה אוברי איבן, הוא אבא אבן. עכשיו ידוע שהוא שימש כקצין קישור בין הצבא הבריטי לסוכנות היהודית. לאבא אבן נלווה בביקור אצלנו קצין בלונדי נאה מאוד, אף הוא בעל מבטא אנגלוסקסי, שעניו הירוקות השאירו רושם עז על זיוה – זה היה טדי קולק, כפי שמספר אבא בספרו: הדבר הראשון שביקשתי לעשותו כראש השי"י היה לימוד יסודי יותר של האינטליג'נס שנחשב אז לאחד המעולים בין ארגוני הביון בעולם. התייעצתי בעניין זה עם טדי קולק, מבכירי המחלקה המדינית של הסוכנות בירושלים. סוכם כי ינסה

להסדיר לי פגישה עם אבא אבן, אז קצין בכיר באינטליג'נס הבריטי. באמצעות טדי הזמנתי את אבן ורעייתו, סוזי, לארוחת צהריים בביתנו, בהרצליה. רעייתי, רבקה, שקדה על הכנת ארוחת צהריים טעימה. גם טדי הגיע. שוחחנו על המצב ועל מה שאפשר לעשות. כשנולד בגן החיות התל-אביבי (שבינתיים עבר ל'גן-הדסה', במקום בו בית העירייה הנוכחי) נמר אלביני, החליטה זיוה שגונו הבהיר ועיניו הירוקות מזכירות לה את טדי – ואכן, במפתיע ובלי קשר לאסוציאציה של זיוה, זה היה השם שניתן לו בגן-החיות. היה גם יצחק בן אהרן, שהיה סגן בצבא הבריטי, נפל בשבי הגרמני ביוון ב-1941, והשתחרר ב-1945. הוא זכור לי רכוב על אופנוע, כשהתלווה לאשתו מרים שעבדה עם אבא בש"י. היה גם דודה של שכנתנו וחברתי בתיה, יעקב בן-הכפר. "הדוד יעקב" היה בין 140 החיילים הארץ-ישראלים מפלוגה 462 שניספו בסוף אפריל 1943 בספינה 'אָרינפּוֹרָה' שטובעה בהתקפת מטוסים גרמניים על השיירה שהייתה בדרכה לנחיתת בנות הברית באיטליה.

המלחמה הורגשה בארץ לא רק בחדשות ובגיוס. הפגיעה בתחבורה הימית הכתה קשות את יצוא ההדרים ואת הכלכלה המקומית, וגרמה גם למחסור במצרכים רבים. בארץ הוכרז 'צנע' שהתבטא בקיצוב מוצרים ומצרכי מזון. מצרכי מזון בסיסיים חולקו לפי פנקסי תלויים, והיו מחסומי ביקורת בדרכים כדי לתפוס מבריחי מזון (אחת מתחנות ביקורת אלו הייתה ה-checkpost ביציאה מחיפה, ששימרה את שמה מאז). היה גם קיצוב בדלק ותנועת המכוניות הוגבלה. בעיתונים, שהועברו למתכונת מצומצמת ותקופה מסוימת הודפסו על נייר ממוחזר ורוד, הופיעה מודעה גדולה ובה המילה האחת "צנע". אחת האטרקציות בכל טיול צפונה הייתה בתי הזיקוק בחיפה שמיכליהם הגדולים, שנקראו "לְפָנִיּוֹת" בגלל צורתן שדמתה לצנצנות הלְפָן דאז, נראו למרחוק בגלל הענן שעלה מהם (אז עדיין לא התייחסו לבעיית זיהום האוויר), ושאליהם היו קשורים בלונים פורחים גדולים בצבע כסף שריחפו מעל והיו אמורים להרתיע את מטוסי האוייב שעבורם היוו בתי הזיקוק מטרה צבאית ראשונה במעלה.

עם הגיוס הגובר באה עדנה לשירי הצבא, כמו 'צאנה, צאנה, צאנה, צאנה, צאנה הבנות וראינה חיילים במושבה!' (שהפך, מאוחר יותר, לשלאגר עולמי בזכות ביצועיו על ידי להקת 'האורגים' ורבים אחרים, כולל הארי בלפונטה). שלאגר אחר היה 'שיר הלגיונות': 'צבא, צבא! מה טובו אהליך! צבא, צבא! מה רבו חייליך!', ששורתו השנייה: 'צעד, צעד, גאה וזקוף קומה, בשיר המגינים על החומה!' הוחלפה על ידי תלמידי הכיתות הגבוהות ב: 'צעד, צעד! עם מטאטא ביד! שגע את הררי תיכף ומיד!' הררי היה שמש בית-הספר, שהיה נושא את הפעמון הגדול שבו היה מצלצל כדי להודיע על תחילת השיעורים ועל סיומם. אינני חושב שידענו אז שבכך עשינו צדק היסטורי מסויים - בראיון עם ציפי פליישר ב-1963 סיפר אורלנד שבמקורו נכתב השיר עבור תיאטרון 'המטאטא', כשיר לכת לפועלי הניקיון הצועדים בסך עם המאטאטים, כחלק מסטירה על עיריית תל-אביב, ולאחר שהמופע נפסל על-ידי הצנזורה, הסב אותו לשיר-לכת צבאי...

בגיל 8 בערך התחלתי לנגן בחלילית. זה היה בעקבות מפגש עם משפחת קרסנר. אפרים קרסנר (לימים: דקל) עבד עם אבא בש"י, והוא ואשתו שושנה היו ידידים טובים שלנו. הבן רמי, שהיה צעיר ממני בשנתיים, ניגן בחלילית, ואמא שאלה אותי אם גם אני רוצה לנגן. השבתי בחיוב, וקנו לי חלילית. שמו של המורה לנגינה בהרצליה היה קלונימוס סְוֶרְזֶנְסְקִי. הוא היה מורה לכינור, אבל לימד גם נגינה בחלילית. לא רק שמו היה מיוחד, אלא גם אורח חייו. הוא גר, עם אביו הזקן (לפחות, במושגים של אז), בצריף די מרוחק, מעבר לרחוב הנדיב של היום. כיוון שלא זכור לי שבגיל זה הלכתי עד שם, אני מניח ששיעורי החלילית ניתנו לי במקום קרוב יותר. הוא גם ארגן תזמורת קטנה שביצעה את 'סימפונית הצעצועים', של ליאופולד מוצרט, אביו של וולפגנג אמדיאוס, שיוחסה אז ליוסף היידן. כדי שהילדים לא יחשבו נגינת יצירה בשם כזה לפחיתות כבוד לעצמם, הוא כינה אותה, בתווים שעייבד והעתיק בכתב ידו עבורם, "סימפוניה בדו מז'ור". אחרי שהתקדמתי מספיק בחוברת הראשונה של סדרת 'החלילית' של אברהם גרומר, מעבר ל'איזה פלא', 'עלי באר' או 'נערה טובה יפת עינים' של המתחילים. הוזמנתי להצטרף לקבוצת החליליות בתזמורת. תפקידנו, אנו המתחילים בלימוד החלילית, היה

להשמיע את קריאת הקוקיה (סול-מי) וגם את תרועת החצוצרה (דו-דו-דו!). כמובן שבמשך הזמן עברתי מ'חלילית א', לחוברת ב, וכן הלאה – כמדומני שהגעתי עד חוברת ו, וניגנתי את היצירות הקלאסיות הקלות המקובלות – של בך, מוצרט, בטהובן וכן הלאה.

בשנת 1944 נסלל רחוב הנדיב – באורך 600 מטר. בדרך אל המורה לנגינה, מעבר לקולנוע 'השרון', הייתה חצרו של ברוך צ'יזיק. מהגדר החיה של החצר היו נושרים פירותיו של שיח גדול לא מוכר עם ריח ריקבון מתוק. ברוך צ'יזיק היה בוטנאי ואגרונום מומחה ובזמן מלחמת העולם הראשונה היה גנן ראשי במפקדת הצבא הטורקי בדמשק. בחצרו גדלו צמחים רבים נדירים בארץ, כולל ארז הלבנון שהביא מהרי הטאורוס. ברוך צ'יזיק היה דמות אגדתית בהרצליה גם בזכות ייחוסו המשפחתי – הוא היה אחד מעשרת האחים לבית צ'יזיק, ביניהם שניים מגיבורי היישוב – שרה צ'יזיק שנפלה בתרפ"א עם טרומפלדור בהגנת תל-חי, ואפרים צ'יזיק שנפל בתרפ"ט בהגנת קיבוץ חולדה.

בגיל עשר לימד אותי אבא את משחק השחמט. המשחק מצא מאוד חן בעיני ומאז חיכיתי תמיד בקוצר רוח לסוף השבוע, כי בו הוא היה אמור להתפנות למשחק שח כנגדי. למרות שאבא לא היה מומחה במשחק, עברה לפחות שנה עד שיכולתי להתמודד אתו בתנאים שווים. המקדמה שהיה נותן לי בהתחלה הלכה ופחתה במשך אותה שנה – ממלכה לצריח, ואחר כך לכלי קל. כאשר למרות המקדמה שנתן לי הצליח להגיע לעדיפות, היה מציע לי להחליף צדדים. אבל השבתות בהן לא הצליח להתפנות נהיו שכיחות יותר ויותר, ואם בהתחלה הייתי מונה את ה"חוב" שלו לי, הרי זה הלך וגדל, והסיכוי לפרעונו הלך ונמוג. בשכונה לא מצאתי יריב מתאים – אמנם אורה, השכנה ממול, ידעה שחמט, אבל לא הצטיינה בו. לכן, כמו לקיפוד בשירה האהוב של אנדה, ש"לבסוף עמד, ולבדו רקד", לא נותרה לי ברירה אלא לשחק כנגד עצמי. בתור פיצוי למשחקים שלא קוימו קיבלתי מאבא ספרון ללימוד המשחק – זה של מ.מרמורוש, שהיה מאוד אלמנטרי. ממנו למדתי גם כללי משחק שלא למדתי מאבא – ההכאה של רגלי אגב הילוכו והשלמת כללי ההצרחה. את המשחקים כנגד עצמי ערכתי גם כאשר שהיתי בתל-אביב בתקופת הקיץ. אמנם

לסבא וסבתא לא היו כלי שחמט, אבל לסבתא היה אוסף כפתורים עצום, וממנו בחרתי "כלים" כדי לשחק על הלוח ששרטטתי על דף נייר. כשהגעתי לכיתות הגבוהות מצאתי שחקן בן גילי שקול לי – זה היה בן כיתתי יעקב צ'פסקי, שגר סמוך למורה הנגינה. הוא למד שחמט מאמו, שאגב המשיכה לשחק שחמט עד גיל 98... בני כיתה אחרים שביקרתי בביתם, מלבד זאב גולני²³ ויעקב'לה צ'פסקי, אם כי לא לעיתים פחות קרובות, היו שני הדנים האחרים: דן כהן גר ממש סמוך לבית הספר, מעל לחנות הכלבו של הוריו. הם היו משפחה יקית מאוד-מאוד, והמבטא והגיגונים היקים, כולל קידת הנימוס, לא עזבו אותו גם בבגרותו, כרופא בבית החולים "איכילוב". בביתם התרשמתי מאוד מ"אטלס יד" גרמני ישן, שממדיו היו עצומים (כמו "הפנקס הקטן" של ארבע הארצות, עליו למדנו בגימנסיה מפי המורה להיסטוריה שוסטר). דן ינקו, לעומתו, היה יוצא רומניה. משפחתו הייתה אמידה יחסית, ובביתו היה לא רק 'ריכוז' (מונופולי) – משאת נפשם של רבים מאיתנו, אלא גם 'מִפְנֵו' (משחק הרכבה מחלקי מתכת, קודמו של ה'לגו') – מה שאפילו לא חלמנו עליו. אבל האווירה בכללותה הייתה שוויונית למדי וכמעט ולא הורגשו בהרצליה בכלל, ובכיתה בפרט, הבדלי מעמדות.

זוהי הייתה לא רק בכירה ממני בגיל, אלא גם חזקה ואמיצה ממני, ואני לא ערערתי על מעמדה הבכיר. לכן לא היה מקום למלחמת אחים בינינו. אמנם נקרינו לפעמים למריבות מילוליות – זה היה קורה בעיקר כשרציתי לקרוא את הספרים "שלה" – כלומר שהיא הביאה מהספרייה, אבל לא הרחקנו לכת מעבר לכך. גם זה היה מספיק כדי לצער את אמא. פעם אחת ממש התקנאתי בה עד כדי עלבון. זה היה ב-1943, כשאמא יצאה לקורס מפקדות הגנה בכירות בג'וערה שבכרמל, וזוהי נסעה עם אבא לבקר אותה שם ואני הושארתי בבית, כי הייתי קטן מדי (ובוודאי גם לא ידעתי מה היא עושה בכרמל). כשאמא חזרה מהכרמל היא הביאה איתה פקעות של רקפות ושל כלניות צבעוניות שנשתלו בצידו הצפוני של שביל הכניסה.

²³ את זאב לא פגשתי במשך שנים רבות אחרי סיום בית הספר העממי, עד לשובי להרצליה. הוא למד הנדסת מים בטכניון, עבד בתה"ל, ואחרי מלחמת ששת הימים היה קצין מטה לענייני מים ביהודה ושומרון וזכה להערכת הישראליים והפלסטינאים כאחד. לאחרונה הוציא בדפוס את זכרונותיו מתקופה זו ('זכרונותיו של קצין מטה לענייני מים', 2014). זאב נפטר ב-2015.

קשר העין מהרצליה עם הישובים שבסביבה נוצל על ידי ה'הגנה' לתקשורת באיתות אור בשיטת מורס, באמצעות זרקור גדול שהוצב, בדרך כלל, בראש מגדל המים הגבוה שליד רחוב 'היובל' של היום. זרקור זה אוחסן מעת לעת בבית האריזה שבחצרנו. היו בו עדשות זכוכית ענקיות, בקוטר של כעשרים ס"מ, וכשעדשה כזו נפגמה, זכינו, זיוה ואני, לזכוכית מגדלת מרשימה (אם כי יחס ההגדלה שלה היה די צנוע – פי 2 או 3 בלבד), שהייתה אמצעי יעיל ביותר לחריכת עץ ולהצתת אש. כשהיינו ממקדים את אור השמש על נייר, עץ, או חומר אורגני אחר, הייה זה נחרך כעבור שניות מעטות, וכעבור עוד מספר שניות הייתה גם ניצתת להבה. כך יכולנו לחרוך את שמותינו על לוחות עץ וכשזיוה, שהייתה כבר בגדנ"ע (גדודי הנוער של ההגנה) ועברה שם אימוני קפא"פ (קרב פנים אל פנים - באמצעות מקלות) וגם הצטיינה בהם, הצליחה להשיג את המקל נשוא מאווייה – מקל "סינדיאן" (עץ אלון), עיטרה אותו בדגמים חרוכים בעץ. האיתות בשימוש במפתח מורס היה שכיח בתקופה ההיא, וזיוה למדה אותו בגדנ"ע ולימדה גם אותי. המסר הראשון שנלמד היה SOS, כלומר "הצילו!" (SaveOurShip או SaveOurSouls):

--- ... --- , ולפעמים היינו מזהים קריאת אזעקה זו בשידורים בגלים הקצרים ברדיו. מזיוה למדתי גם את שיטת איתות המורס בכיתה – באמצעות עיפרון הנשען על האמה ונלחץ לסירוגין על ידי הקמיצה והאמה לפרק זמן קצר או ארוך. למרות שהטכנולוגיית התקשורת המודרנית ייתרה מזמן את האיתות במפתח מורס, אני זוכר עד היום את רוב סימני המורס, ובמיוחד איך לאותת את שמי: '- .. - . - - - -- .. - .'. פריט נוסף ממכשיר איתות פגום שזכינו בו ושיחקנו בו רבות היה זוג מגנטים רחבים רבי עוצמה בצורת פרסה.

בהרצליה היה אולם קולנוע – קולנוע "השרון". הוא היה ברחוב הנדיב, סמוך לבית הספר. אינני זוכר לוח מודעות במושבה. נדמה לי שהמודעות על האירועים באולם "השרון" הוצגו לא רק בחזית בית הקולנוע אלא גם בחלון המספרה, ממול לבית הספר. הספר היה אהרן פרצלינה (לימים: אהרן חרסינה). אינני יודע אם היה פטפטן בהתאם למסורת ארוכת הימים של הספרים, אבל עוזרו היה אילם. מסרטי המבוגרים שהוצגו בהרצליה ולא ראיתי זכור לי הסרט המוסיקלי 'רוזמרי' שהופק

ב-1936. אני חושב שהוא זכור לי בזכות אמא, שאהבה מאוד שירים, ובזכות כמה מהשירים והדואטים שבו – במיוחד שיר האהבה ה"אינדיאני" - שהושמעו פעמים רבות ברדיו. רק כעבור שנים הכרתי את תוכנו ועל הסצנה ה"נועזת" שבו, בה נלסון אדי, השריף, המלווה באבירות רבה את ז'נט מקדונלד, היא רוזמרי הנמלטת, מסתכל בצללית שהיא מטילה על דופן האוהל כשהיא מתלבשת. על סרט אחר, שקדם לו בכמה שנים, שמעתי במסגרת הפולקלור המשפחתי משכנתנו אסתר: שמו היה 'סקנדל בבודפסט', וכשזויה קראה את שם הסרט במודעה היא הייתה בטוחה שקרה משהו נורא, והגיעה הבייתה ממרת בבכי. הסרט הראשון שראיתי בהרצליה בהצגת ערב היה "סרז'נט יורק", בשחור-לבן, ובו הכניע הקווייקר הפציפיסט גרי קופר, לבדו, פלוגה גרמנית שלמה, כשהוא צולף בהם אחד-אחד, כמו שהיה יורה בתרגול ההודו בתחרויות הקליעה בכפרו. את גרי קופר ראיתי גם בסרט בצבעים - "פרשי הצפון". זה היה באולם מגדלור בתל-אביב. באולם זה ראיתי לראשונה שלט מואר שהיה כתוב עליו "יציע", זו הייתה מילה שלא היכרתי קודם לכן (אולם "השרון" היה חד מפלסי), ולכן חשבתי שמישהו כתב את המילה "יצאה" בשגיאת כתיב. זכורים לי גם כמה סרטים רוסיים ומנגינה אחת לפחות מכל אחד מהם: מ"ילדי הקפיטן גראנט" (1936) – "שיר הקפיטן", שגוייר אחר כך לפלי"ם, מ"קונצרט בטהובן" – שיר הסיום בו מצטרף גם הקטר לשירת הילדים הנוסעים לקונצרט, ומאוחר יותר - מ"פרח הסלע" (1946) – שירה היפה של קאטיה. כל הסרטים דאז היו ללא תרגום בגוף הסרט, והתרגום היה מוקרן בצד, בכתב-יד, אולי אפילו בכתב ידו של המתרגם שחתם בשם האניגמטי 'ירושלים סגל תל-אביב'. והסינכרוניזציה בינו לבין הסרט הייתה תלויה בכישוריו של עוזר המקרין. באולם "השרון" נערכו גם אירועים אחרים, ואפילו כמה קונצרטים: הקונצרט הראשון הזכור לי היה של התזמורת הפילהרמונית הארץ-ישראלית בניצוחו של מיכאל טאובה, והתכנית כללה, כמדומני, את ואלס הקיסר של יוהן שטראוס, קונצרטו "הקיסר" של בטהובן, והסימפוניה "מן העולם החדש" של דבוז'ק. לאותו אולם הגיעה גם האופרה הארץ-ישראלית העממית וחזיתי גם ב"כרמן", עם הזמרת יוספה שוקן, וב"הכלה המכורה", שתיהן כנראה בניצוח גיאורג זינגר.

מהצגות התיאטרון זכורות לי "האדמה הזאת" של אהרון אשמן, שהועלתה ע"י "הבימה" ב- 1942 לכבוד יובל חדרה, ו"מיסטר קיבוץ" שהעלה "המטאטא" ב- 1943, ובו "שיר העבודה" של אלתרמן ונרדי שהפך לשלאגר:

כָּחַל יָם הַמַּיִם, נְאֻה יְרוּשָׁלַיִם
 אֲוֵרִים הַשָּׁמַיִם עַל נֶגֶב וְגָלִיל.
 הַשֶּׁמֶשׁ אֲוֵרֵי לֶנֶן, אֲוֵרֵי, הַמַּחְרָשָׁה עֵבְרִי, עֵבְרִי,
 חֲרָשֵׁי בְּתָלַם וְחֲזָרֵי עַד לַיְלָה, לַיִל יֶאֱפִיל.
 שִׁיר, שִׁיר, עֲלֵה נָא, בְּפִטְיָשִׁים נֶגֶן, נֶגְנָה,
 בְּמַחְרָשׁוֹת רֶגְנָה, הַשִּׁיר לֹא תֵם, הוּא רַק מִתְחִיל.

לחוג החברים הקרובים של ההורים בהרצליה השתייכו בעיקר פעילי ההגנה בהרצליה ובנות זוגם. מנחם רוטנברג, המכונאי של מכון המים, מבוגר מעט מאבא, עגול פנים וטוב מזג, וכמוהו אשתו אידה, ובניהם מוטקה שהיה מבוגר מזיוה בשנתיים, ושרה'לה שהייתה הילדה האהובה ביותר בכיתתנו (אחר כך נוסף אריק הקטן – שסיים במחזור 1954), הם גרו ברחוב וייצמן דהיום, סמוך למגדל המים. בן עירו של מנחם וצעיר ממנו בכמה שנים היה יוס'לה קראוס, מכונאי מים אף הוא, בעל מבטא וחוש הומור הונגרי, עם אשתו שרה והבנים משה ודני, צעירים ממני. שניהם עסקו, פרט לעבודתם באספקת המים, גם בייצור נשק עבור ה'הגנה', וביחד עם יחזקאל פנט היוו את החבורה ההונגרית העליונה.

הצגת "מעין הקסמים", חנוכה תש"א (דצמבר 1940)

רחבעם כצנחן

עם אמה בחצר

מבט מזרחה: אמה וממטרת הקורקר. ברקע בית קנטורוביץ' ועמוד החשמל

תזמורת החליליות של בית הספר, 1943. זאב גולני הראשון משמאל, אני – השלישי

הרצליה תש"ה-ה-תש"ו (1945-1946)

במושבה הרצליה היה בית ספר עממי. 'גמנסיה' היתה רק בעיר, והשכלה גבוהה עוד יותר לא הייתה כלל ברשימת המאוויים שלנו. הקבלה לבית ספר תיכון הייתה מותנית בהצלחה בבחינה ה'פסיכוטכנית' (קודמתה של הבחינה הפסיכומטרית של היום). אחותי זיוה, למרות שהייתה תלמידה טובה מאוד, לא חשבה על לימודים עיוניים וכשסיימה את בית הספר העממי התחילה ללמוד הוראה בסמינר 'לוינסקי' בתל-אביב. זיוה לא הייתה מאושרת בסמינר – לא מהלימודים ולא מהחברה, ואחרי שנה שכנעה את ההורים שעדיף לה ללמוד בבית ספר חקלאי. היא בחרה בבית הספר "עיינות" שליד נס-ציונה. את אהבתה לטבע ולחקלאות היא הפגינה כבר עם הליכתה לסמינר כשהחליפה את שם משפחתה לשם חקלאי – "עמיר". לשינוי השם קדם מחקר שעשתה בקרב בני משפחת זבלודובסקי שבארץ (אבא, סבא יהושע, הדוד יחזקאל ו"דוד" רחבעם) בדבר מקורו של השם 'זבלודובסקי', שכפי שיסופר לעיל גרם גם לי בעיות בכיתה. התברר לה, שבניגוד למשפחת אבא מצד אמו, שבה עבר השם 'קלויזנר' מדור לדור במשך מאות שנים, השם 'זבלודובסקי' מתייחס רק לכשלושה דורות, ושקדם לו שם אחר – כנראה 'מונק'. בבחירת השם החדש הנחו אותה כמה עקרונות: ראשית, הוא חייב להיות שם עברי בעל משמעות יפה, ורצוי משהו הקשור לטבע. שנית, הוא צריך להיות מתאים לציור *ex libris* (סמן לספר) יפה, ושלישית הוא צריך להתחיל באות נוחה – כלומר כזו שהמורה הנעזר ברשימת התלמידים הסדורה אלפביתית, לא יגיע לשם זה בין הראשונים. כיוון שהמורים נהגו להתחיל באות א, או לחלופין באות ת, והמתוחכמים שביניהם גם קפצו לאמצע הרשימה – לאותיות י או כ, הייתה נראית לה האות ע כאידיאלית, וזה אכן עבד היטב גם עבורי בהמשך לימודי... על כל פנים, זיוה עזבה את הבית כשנכנסתי לכיתה ז' בראשית תש"ה, וכמובן שגם חיי השתנו. שינוי נוסף היה חילופי המורה המחנך. בכיתות ז-ח היה המחנך מנהל בית הספר, פתחיה לב-טוב. אצל לב-טוב שיננו הרבה בעל-פה, במיוחד קטעי שירה – מהתנ"ך, מביאליק ועוד. כילד, הייתה לי היכולת ללמוד בעל-פה תוך זמן קצר, ולפעמים הייתי עושה זאת ממש לפני

השיעור. כמובן שלא כל מה שלמדתי באופן מהיר זה נותר בזיכרון הארוך שלי, אבל עדיין אני זוכר קטעים רבים – במיוחד את ההתחלות... כך זכורה לי, משיעור התנ"ך, תחילת שירו של וולפובסקי: 'בנות שלום' (ר' נחמיה פרק ג):

קֹל רִיחִים וְאוֹר נֵר . מִי בָּלַב הַלְיָלָה עֵר?
בְּנוֹת שְׁלוֹם הֵן בְּחָצֵר , מִיָּם שׁוֹאֲבוֹת מִבְּאֵר .
בְּנוֹת שְׁלוֹם הֵן הַיְּפוֹת , אֲשֶׁר קָמוּ פֶת לְאֵפוֹת ,
מִיָּם שְׁאוֹב וּשְׁפוֹת הַסִּיר וּמִסְפּוֹא הֵכָן לְבַעֵיר ...

במסגרת שיעורי החיבור נדרשנו על ידי לב-טוב גם לכתוב מה שהוא קרא 'מכתבים עסקיים'. הוא גרס שעלינו לדעת גם לכתוב כראוי מכתב ענייני. זה דווקא די התאים לי, כי הכתיבה שלי הייתה תמיד תמציתית וללא אותם "פניני לשון" שהמורה רחל אהבה כל כך וניסתה לשכנעני להרבות בשימוש בהם, ואילו ללב-טוב זה לא הפריע.

מאידך, בניגוד למורה רחל, שהייתה לילדים כאם רכה ואוהבת, היה "סבא לבצ'יק" מחמיר וקשוח הרבה יותר. הוא לא נמנע מלנזוף בילדים וגם לקטוף אזניהם של ילדים מתפרעים. זכור לי המקרה בו זיוה, תוך יציאה מצריף שירותי הבנות, ראתה אותי משתהה במגרש בית הספר וזעקה שעלי ללכת ישר הבייתה, ולבטוב צעק עליה: "מבית כסא מדברים? יש לך שכל בנעליים!". אך למרות קפדנותו היה כשמו – אידיאליסט בעל לב טוב שאהב את תלמידיו, ואהב את זיוה ואותי במיוחד. לאחר שנים סופר לי שבזקנתו אמר שבכל שנות הוראתו היו לו שלושה תלמידים מצטיינים במיוחד – רבקה מלמד (בוגרת ביה"ס ב-1937), שלמה וינר (לימים, פרופסור שלמה אבינרי) (בוגר 1947, כלומר בכיתה שאחרי) ואני. וכך סיפר עליו, ועל רוח בית הספר שניהל, נכדו שרון לב-טוב:

בית הספר שנוהל על ידי סבי היה מוסד מיוחד במינו שכל אחד מאלה שלמדו בו מזכיר אותו עד היום. הסיסמה הגדולה והארוכה שהייתה בבית ספרנו שכל אחד שנכנס ראה הייתה "לא חרב אבירים כבשה את הארץ כי אם מחרשת האיכר". אנחנו מגיל צעיר למדנו לעבוד. היה לנו גן ירק יוצא מן הכלל בבית הספר... היה לנו שדה איפוא שנחלת עדה היום ששם היו לנו חלקות של שעורה, בקיה וחיטה שהיינו זורעים במסגרת בית הספר וקוצרים

אותה ממש עם החרמשים. הייתה לנו מלאכת יד והייתה לנו תפירה... הדגש בבית ספרנו היה החינוך להגשמה ובעיקר לעבודת כפיים... סבי היה מאנשי העלייה השנייה שעבודת כפיים הייתה ערך עליון עבורם. יחד עם זה הוא קשר את הכל עם התנ"ך. לימוד התנ"ך והספרות העברית והחגים העבריים היו הדברים החשובים בבית הספר.

אהבתו והערכתו של לבטוב לחקלאות התבטאה גם בכך שהטיף לנו על חשיבות הזבל ועל הצורך להתייחס אליו כראוי. הוא היה אומר: "הזבל הוא הזהב של ארץ ישראל!". אנחנו, אמנם, לא השתכנענו ולא עסקנו בעצמנו באיסוף גללים. מי שעשה זאת, מלבד חיפושיות הזבל שכבר הזכרתי לעיל, ומלבד השכן ליכטשטיין שהשתמש בצואה לדישון עצי הלימון, היו הבדוויות משבט אבו-קישק השכן שהיו מלקטות את גללי הבהמות – סוסים, חמורים, פרדים, ולפעמים גם כבשים ואפילו גמלים. הבדוויות היו אורחות תדירות אצלנו- היו באות ומבקשות "מוֹזָה", כלומר מים, וממלאות את כדיהן מהברז שליד עץ האשכולית. את כדי המים הן היו נושאות על ראשיהן, וגם אנחנו למדנו את יתרונותיה של דרך נשיאה זו. מטרה אחרת לביקוריהן היה איסוף ה"ריג'לָה" - רגלת הגינות. תזכורת אחרת, פחות נעימה, מאותם גללים, קיבלתי זמן קצר לאחר שעברנו להתגורר בירושלים. בסוף 1946 תקפו אותי כאבי בטן חמורים. החשד הראשון היה, כמובן, לדלקת התוספתן. אך כשחשד זה התבדה, נדדתי בין כמה רופאים שלא הצליחו לקבוע את מקור הכאבים, עד שהגעתי לרופא בשם ד"ר אַפֶּלס (או אַקְלָס) שגילה את הסיבה. הייתה זו תולעת המצויה בגללי הבהמות וחודרת לגוף דרך כפות הרגליים. אין פלא בכך שמחלה זו הייתה נדירה בירושלים. התרופה שנאלצתי לבלוע כדי להיפטר מתולעת זו הייתה מגעילה ביותר, וכנראה שגם התולעת נגעלה ממנה ומיהרה להסתלק מבטני.

בבגרותי התברר לי שבית הספר שלנו היה באמת ייחודי לא רק בכך שגם בכך שנתן לנו חינוך ציוני לאומי ללא לאומנות, ספוג באהבת הארץ ועבודת האדמה, אלא גם בכך שהעניק לנו ידע רחב מאוד ביהדות (למדנו להכיר אפילו את מחזור

התפילות) בגישה חילונית, וללא כל הטפה דתית. ואכן, הרשימה דלהלן של המקצועות שלמדנו בכיתה ח, לפי התעודה שנשמרה אצלי, היא מרשימה ביותר: חומש ורש"י, נביאים וכתובים, משנה, אגדה, טעמי מקרא, דברי ימי ישראל, קריאה וספרות, חיבור, דקדוק וכתוב, חשבון, הנדסה, פסיקה, טבע, גיאוגרפיה, ציור וכיור, עבודת גינה, בישול (עבודה מעשית), תורת ההזנה, תפירה, מלאכה, התעמלות, זמרה ומקהלה.

נקודות התורפה שלי ברשימה זו, כלומר המקצועות בהם לא קיבלתי בסוף אותה שנה 'טוב מאד' אלא רק 'כמעט טוב', היו המקצועות שדרשו יכולת פיסית ותבונת כפיים: ציור וכיור, עבודת גינה, מלאכה והתעמלות. בתפירה הצלחתי לקבל, משום מה, את הציון 'טוב', אם כי אינני בטוח שהייתי ראוי לציון זה: אמנם בכיתה ד' השלמתי בהצלחה את רקמת הכתובת 'דן ו' בתוך 'שרשרת' אדום על עטיפת הבד הכחולה שתפרתי לספר הלימוד. לא היה שם מקום לשם משפחתי המלא, שהיה שם המשפחה הארוך והמסובך ביותר בכיתה, ומכיוון שהיינו שלושה 'דנים' בכיתה, לא יכולתי להסתפק בשמי הפרטי בלבד. מכאן ואילך דבק בי הכינוי "דן-י", כשהמהדרים בהקנטה השלימו זאת ל"דן וּפְלָן", על משקל השיר 'דן פְּסָלָן' מ'דבר לילדים', וחברי זאביק גם הציע שאשנה את שם משפחתי ל'פְּנָי', בהתאם לאמרתו הנזכרת לעיל של לבטוב. כשהגענו, בכיתה ו' כמדומני, למפית עליה היינו אמורים לרקום את כל התכים שלמדנו ואחר כך לתפור ממנה תיק, לא הצלחתי לצלוח את התפר השישי – ה'אָזוּר'. אשר להערכות הכלליות, הן היו רחוקות למדי מהמחמאות המופלגות שקיבלתי בתעודת כיתה א' – אמנם נתנו לי ציון 'טוב מאד' בשקידה (למרות שהייתי רחוק מאוד מלהיות שקדן) וגם ב"הנהגה" (התנהגות), אבל בכתב, הקשבה, סדר ונקיון ומילוי חובות קיבלתי רק 'טוב'.

את הציון הבינוני בהתנהגות אפשר לזקוף כנראה לחובת המורה לחשבון, משה יוחנני. בהשוואה למורה רחל, ללב-טוב או לאליעזר פטקין, הוא היה מורה יבש למדי, ומכיוון שהחומר שלימד היה קל עבורי (למרות שהגענו לריבית דריבית ואפילו לחישובי רנטה, תוך שימוש בלוח לוגריתמים) הייתי מפטפט לעתים, ורוב הזמן מעסיק את עצמי ב"קשקוש" ומילוי הדפים בקווים שסבבו את המילים

הכתובות. למרות שכנראה אהב אותי, ופעם אפילו החליק על שערי ואמר שגם לו, כשהיה ילד, היו תלתלים שחורים כמו לדן זבלודובסקי, טען שאני משמש, במזיד, דוגמה רעה לכיתה – כמו שהיה מצטט: "ממני תראו וכן תעשו", או: "מה ראייתם עשיתי, מהרו עשו כמוני".

היחס שלי לבית הספר היה נורמאלי – שמחתי על כל יום חופש אבל לא ניסיתי להתחמק מהלימודים. הימים שבהם ממש לא רציתי ללכת לבית הספר היו ימי התורנות במטבח, וזאת לא כל כך מפני אי הרצון לעבוד בעבודות המטבח הלא כל כך חביבות, אלא מפני החשש מהמאכלים שאאלץ לאכול שם בארוחת הצהריים.

המחברות שהשקעתי בהם עבודה רבה היו מחברות הגיאוגרפיה שהכנתי אצל המורה אליעזר פטקין. הוא היה מורה קשוח שהתלמידים פחדו מאוד ממנו. אבל אני אהבתי את שיעורי הגיאוגרפיה, ומכיוון שהמחברות לגיאוגרפיה של זיוה היו כל כך יפות, ניסיתי ליפות את מחברות הגיאוגרפיה שלי ככל שיכולתי. אמנם התוצאה הייתה רחוקה מאוד מבחינה אסתטית מהדוגמה של זיוה, אבל המחברות השביעו את רצון המורה. מבין העונשים החמורים שהטיל זכור איך כשתפס את אחת התלמידות קוראת בחוברת 'הרומן הזעיר' מתחת לשולחן, אמר לה: "גם אני אוהב מאוד לקרוא את 'הרומן הזעיר', אבל אני אוהב לקרוא אותו בכתב יד. לכן תביאי לי מחר את כל הרומן הזעיר הזה בכתב ידך". חוברות סדרת 'הרומן הזעיר', שלמרות הפורמאט הקטן שלהן מנו 32 עמודים, נחשבו כספרות ירודה שקראו בה רק בסתר, אם כי לא היו גרועים מסדרות הטלוויזייה של היום. לקריאת הרומנים הזעירים הגעתי רק בשנים האחרונות של בית הספר התיכון – היו חברים שהיה להם אוסף גדול שלהם. זכור לי תוכן הרומן הזעיר מספר 1: 'לא קל למות' מאת אלכסנדר פאראגו: לגיבור הסיפור נודע שמצילום הרנטגן של לבו מתברר שהוא חולה אנוש. ביאושו הוא נפרד מאהובתו ומתגייס לגיון הזרים. שם הוא מתנדב לכל משימה מסוכנת כדי למות כגיבור בשדה הקרב, אך הוא יוצא בשלום מכל הסכנות, ולבסוף הוא חוזר אל אהובתו ששמרה לו אמונים ואז מתברר שהוא בריא לגמרי ושצילום הרנטגן הוחלף על ידי מתחרהו באחר. בין הרומנים הזעירים הראשונים היו גם מערבונים, כמו 'דו קרב בין הסלעים' של מישהו בשם אוסבורן,

וסיפורים מטופשים אחרים כמו 'בחור, בחורה וכלב', בו הכלב חוזר ובורח מהבחורה לבחור שמצא חן בעיניו ומשמש כשדכן ביניהם, וכן הלאה. לעומת זאת אירע לי לקרוא כבר בהרצליה "בלש" אחד. ספרוני ה"בלשים" היו נחשבים גרועים כרומנים הזעירים. יום אחד מצאנו, תוך משחק מול הבית, אחד מהם קבור בחול מול הבית בהרצליה. שמו היה 'העיניים המצוות', ובו סופר על בחורה שנחטפה ברחוב החבשים בירושלים תוך שימוש בהיפנוזה, והבלש העברי דוד תדהר, בסיוע עוזרו הנאמן ירמיהו, הצליח לאתר אותה בזכות פענוח המודעה בעיתון שהחלה במילים "מחסני פ. יתרוקנו מחר..."

בסוף כיתה ו' נערך טיול כיתה לירושלים. אינני זוכר אם נסענו לשם ברכבת, כמו בשיר "הצופים והצופות, הם נסעו ברכבות". בעצם, הדבר היחיד הזכור לי מאירועי הטיול הוא שכשעברנו ליד "בתי אונגרן" הזדעזעו הילדים הקטנים עטורי הפאות למראה הילדים החילונים ושרו לנו:

שמן ורזה, מתחתנים בבית-כסא.

אסור ילדים עם ילדות! טפו זה חטא – בבית-כסא!

אמא הצטרפה כהורה מלווה לטיול, וקיבלה מכתב תודה בחתימת המנהל לב-טוב בו נאמר, בין השאר:

ח.נ. בשם התלמידים והמורים שטיילו לירושלים ובשם בית ספרנו הנני מודע לך מקרב לבי על לוותך את המטילים ועל עזרתך הרבה שעזרת להם. חמשה ימים נתת מזמנך להם. על זאת תברכי. שכרך – חלק בטיול המצלח לירושלים עיר קדשנו...

למרות הדגש הציוני החזק בחינוך שקיבלנו, לא היו בו שנאה או בוז לערבים, וההתייחסות שלנו אליהם הייתה אמביוולנטית – רצון להכיר ולהבין, ובמידה מסוימת גם נטייה רומנטית להידמות אליהם מחד, ומאידיך - ראייה מציאותית שלהם כאויבנו. בבית היו ספרו של עארף אל עארף, מי שהיה מפקד מחוז באר-שבע: 'שבטי הבדווים במחוז באר-שבע', ה"סיפור מחיי הערבים" של יצחק שמי: 'נקמת האבות', 'בן סעוד שליט ערב' של ה.ק.ארמסטרונג, ואחר כך הצטרף אליהם גם 'הכפר הערבי' של משה סטבסקי. מאידך היו גם כל הספרים המתארים ומתעדים

את ההתנכלות הערבית ליישוב היהודי, כמו קובץ 'השומר' עם ההקדשה: שי לרבקה מקבוצת החברות – לזכרון רעות ועבודה משותפת. הרצליה, א' ניסן תרצ"ח, 'חולמים ולוחמים' של י.יערי (פולסקין), וספר העדות 'מאורעות תרצ"ו', היו גם הסיפורים של אליעזר שמאלי על חיי ותלאות החלוצים, כמו 'בני היורה', 'אנשי בראשית' ו'אור בגליל'. לצערנו לא למדנו ערבית בבית הספר, ואוצר המילים שהשתמשנו בו בפגישותינו עם שכנותינו הבדוויות היה מצומצם ביותר. לצד הברכות והתשובות השגרתיות, כמו 'מְרַסְפָּה' – 'מְרַסְפָּתִין', 'סְפָאח אֶלְח'יר' – 'סְפָאח אֶלְח'יר', ומילות הספירה והכמות 'נְאֻסְד', 'תְּנִין', 'ת'לֵאֲתָה'... נוס (חצי), היו המילים השימושיות ביותר 'מְשֵׁלֵאֲזֵם' (לא צריך - לאלו שניסו למכור לנו משהו), 'מְפִישׁ מְסָאֲרִי' (אין כסף) למבקדי הנדבה, ולבסוף - 'רוח' מן הוֹן! (לך מכאן!) - לאלו שהתעקשו יותר מדי או שהטרידו בבקשת 'פְּקִישׁ'.

פרט לספרים שהתקבלו כמתנות ולספרים שעסקו בנושאי ההתישבות וההגנה, היו בבית מעט ספרי קריאה, וכמעט כולם נתרמו בשנים הבאות – תחילה נתרמו ספרים למבוגרים עבור החיילים היהודים בצבא הבריטי, ואחרי קום המדינה נתרמו ספרי הילדים לספריות לעולים. חלק נכבד מהספרייה הלא גדולה שהייתה בבית היוו ספרים שהתקבלו כשי למינויי העתון היומי 'דבר'. ביניהם היו כתבי ח.נ.ביאליק (הוצאת 'דביר' תרצ"ה), בארבעה כרכים, שבהם אהבתי במיוחד את האגדות ואת תרגומו המקוצר המופלא ל'דון קישוט' של סרבנטס, ספר הקריקטורות 'שחור על גבי לבן' של אריה נבון, המחזה הסטירי 'רביזור' של גוגול (בתרגומו של שלונסקי), הסיפור ההיסטורי 'ירושלים' של סלמה לגרלף, כרך הרשימות המרגשות 'בלי לשון' של ולדימיר קורולנקו, וספרי סדרת 'עלומים' של הוצאת 'אמנות', ובהם: 'ספרטקוס' של מרסל אוליביה, 'בימי העליה' של מאיר וילקנסקי, 'זהב?' של טוני רוטמונד על סיפור חייו של יוהן בְּטָגֶר ו'יבול החיים' של האגרונום לותר בורבנק (בשני כרכים כל אחד) ו'מגילת סן-מיקלה' של אכסל מונתה (בשלושה כרכים), שנמצאים עדיין בספרייתי, ואחרים שלא הצלחתי לשמור או להשיג שוב, כמו 'הדקבריסטים' של ד.ס.מרז'קובסקי.

בין ספרי השי מ'דבר' היו, כנראה, גם שתי הסדרות: 'דברי ימי עולם' (שישה כרכים) ו'מדעי החיים' (עשרה כרכים) שכתב ה.ג.ולס. מדע וטכנולוגיה למדתי גם מחוברות 'הטכנאי הצעיר' שקיבלתי באופן סדיר. היו גם ה'אנציקלופדיות' לנוער – 'עתידות' ו'אנציקלופדיה נעורים'. "קסמים" למיניהם למדתי מהספר 'מאה פלא ופלא' של א.אבן-שושן שזוהי קיבלה עוד בילדותה. בין כל ה'קסמים' שבו, כולל ה'ניחושים' בעזרת פעולות אלגבריות פשוטות שהבנתי ללא קושי, זכורה לי אי-הבנה משעשעת שלי ב'קסם' המאה ואחד, הוא האחרון. שם מתערב ה'קוסם' שייחבש לראשו כובע מבלי שייגע בכובע בידו. וה'טריק' הוא שהקוסם לוחש לשותפו: "הוקוס פוקוס. מְלִי גְלִי... יַעֲקֹב (או שם אחר), חֲבֵשׁ נָא אֶת הַכּוֹבֵעַ לְרֵאשִׁי!...", ואני, כילד קטן, חשבתי משום מה שהמילים 'יעקב או שם אחר' הן חלק אינטגרלי מהלחש...

אי הבנה 'חמורה' יותר הייתה לי כשקראתי, מאוחר יותר, מאמר על אלברט איינשטיין. כשהמחבר תאר בו את ההתרשמות העזה של הנער איינשטיין כשפגש לראשונה באלגברה, הוא ניסה להסביר לקוראים הצעירים מהי האלגברה, וההסבר היה בערך כך: באלגברה, אם אתה רוצה למצוא איזה שהוא מספר שאינך יודע מהו, אתה עושה את עצמך כאילו אתה יודע אותו, ובעזרת זאת אתה מוצא אותו... שלא כ'קסמים' של 'מאה פלא ופלא', זה היה נראה לי כ'הוקוס פוקוס' אמתי שלא הצלחתי להבינו עד שהגעתי לתיכון בירושלים והתחלתי בלימוד האלגברה.

בנוסף לכמה מספרי הילדים האהובים ביותר, שחזרתי וקראתי בהם, קראתי כעת במיוחד ספרים לבוגרים, שרובם עסקו בנושאים כלל-אנושיים כבדים. כאלה היו הספרים בכריכה הירוקה מהוצאת 'שטיבל'. את חלקם מצאתי אצל הדודה בתיה – מלבד 'המבול' של סינקביץ' שאותו הזכרתי קודם, היו אצלה גם שני כרכי 'קו ודיס' שלו, חמשת כרכי 'ההגדה של בית פורסייט' של דזשון גאלסוורת' (זה היה הכתיב הישן של המילה 'ג'והן', ובספר כיכבו בני פורסייט: 'דזשוליון' – הוא ג'וליאן, ו'דזשורדזש' – הוא ג'ורג'), ועוד. גם אצל שכנינו, משפחת הופברג, מצאתי כמה מהם, ייתכן שביניהם היו הספרים האנטי-קפיטליסטיים 'השושנה הלבנה' של

ב. טראוון, ו'נפט' של אפטון סינקלר, הסטירות החברתיות המרות 'בביט' של סינקלר לואיס ו'פביאן' של אריך קסטנר, והספר האנטי-מלחמתי העז 'במערב אין כל חדש' של אריך מריה רמארק. ספר משעשע הרבה יותר, שאותו שאלתי, כנראה, מספריית בית הספר, היה 'רפובליקה שקיד' של ג.בייליך ול.פנטליב - סיפורם האוטוביוגרפי של שני תלמידי בית ספר לנערים עבריינים וחסרי בית בלנינגרד לאחר המהפיכה הסובייטית, ספר שהיה אהוב מאוד על בני דורי בזכות תעלוליהם המשעשעים של הנערים.

גם הספרים בכריכה הכחולה, אלו של הוצאת 'מצפה', עסקו בנושאים דומים. ביניהם היו: 'המלך פחם' של אפטון סינקלר, 'המהגרים' של יוהן בויר, 'טשקנט עיר הלחם' של אלכסנדר נברוב, 'האדמה הטובה' של פרל בק על חיי האיכרים בסין, 'הדייג מאיסלנד' של פייר לוטי ווהספרים האנטי-מלחמתיים שנכתבו בעקבות מלחמת העולם הראשונה: 'שגעון אירופה 1934' של הנס גובש ו'השגעון הגדול - רשימות קצין עברי במלחמה הגדולה' של אביגדור המאירי. רושם חזק השאירו בי גם ספריה של אתל ליליאן וויניטש על המהפכנים באיטליה: 'מרדות', ו'דידות שנפסקה'. בהוצאה זו נדפסו גם כמה מהספרים האהובים ביותר על זיוה, ביניהם 'היכלי ירק' של ויליאם הנרי הדסון על אהבתה האומללה של ילדת היער רימה, ו'בת האוקינוס', האוטוביוגרפי לכאורה, של ג'ואן לואל.

להוצאות הספרים האחרות לא הייתה לי גישה נוחה כל כך. אצל חיה קשטן, חברתה של דודה בתיה שגרה עם אחותה יהודית בגבעת רמב"ם, היו כמה מספרי 'ספריית פועלים' שבהוצאת 'הקיבוץ הארצי', ומהם קראתי, כמובן, את 'הפואמה הפדגוגית' של המחנך הדגול אנטון מקרנקו - מקבילתה החקלאית וה'חינוכית' של 'רפובליקה שקיד'. מאוחר יותר קראתי שם גם את 'אנשי פנפילוב' של אלכסנדר בק - הספר שכונה "התנ"ך של הפלמ"ח". בין המרשימים שבשאר הספרים שקראתי בתקופה זו היה 'למי צלצלו הפעמונים' של המינגוויי.

למרות נטייתה של זיוה לאמנות, ספרי האמנות בבית היו מעטים, ופרט לשני האלבומים הצבעוניים (של אבל פן ועל ואן-גוך) שאבא ואמא קיבלו כמתנה, הייתה גם מתנה שקיבלה זיוה לאחד מימי הולדתה: הספר 'אמנים עברים' של צבי

שרפשטיין, שבו סופרו תולדות חייהם והיו מתמונותיהם (בשחור-לבן) של שלושה אמנים יהודים - אפרים ליליאן, מוריץ גוטליב, וכמדומני גם מקס ליברמן. כפרדסן, היה אבא חתום, מלבד הירחון החקלאי-ציוני 'השדה', גם על 'בוסתנאי', עיתון התאחדות האיכרים (שיצא לאור בשנים 1929-1939). ל'בוסתנאי' היה גם מוסף, 'בוסתנאי לנוער', ובו פורסמו בהמשכים סיפוריו ההיסטוריים של העורך יעקב חורגין, שהיו ספוגים רוח לאומית עזה - במיוחד אלו על תקופת המרד הגדול כנגד הרומאים, כמו 'הקנאים הצעירים', 'ירושלים בלהבות' ו'מות גיבורים'.

מעיתוני סוף השבוע שאבא היה מביא זכורים לי, מלבד העיתון הסטירי 'סיכות', ו'תשע בערב' שכבר הזכרתי קודם, גם 'אספקלריה' – מעין reader's digest שיצא בשנות הארבעים. ממנו זכור לי במיוחד מאמר על "טריקים" של פרסומת – אז היה זה חידוש, אבל זה נשאר אקטואלי גם היום. היו גם עיתונים שלא היו מיועדים לילדים, כמו עיתון הרכילות והסנסציות, מה שקוראים היום "צהובון", 'עיתון מיוחד' (שעליו נאמר שהוא מתפרנס יותר ממה שהוא לא מדפיס מאשר ממה שנדפס בו...) ולהביל אלפי הבדלות, העיתון המחתרתי למחצה 'אשנב', שהיה למעשה ביטאונה של ה'הגנה', וכשפרסומו נאסר על ידי הצנזורה החליף את שמו ל'אלף-בית'.

ברור שלמרות שאהבתי סיפורי הרפתקאות, רובם של הספרים שקראתי בתקופה זו היו ספוגים אידאולוגיה, בדרך כלל – אידאולוגיה ציונית-סוציאליסטית. מיעטתי לקרוא רומנים, וגם ספרי ילדים סנטימנטליים מדי לא היו לטעמי. לא אהבתי את 'הלב' של ד'אמיזיס הגדוש מוסר ופטריוטיות דביקים, והעדפתי עליו עשרת מונים את ההומור הממזרי ב'פינוקיו' של קולודי, למרות שגם הוא אמור להיות ספר של הטפה חינוכית.

בגיל 12 החלפתי את כינור ה- $\frac{3}{4}$ בכינור שלם. זה היה בצמוד לארוע שבירת רגלי השמאלית, ומעשה שהיה כך היה: בחצר בית הספר אירעה תגרה בין-כתתית, ולמרות שבדרך כלל לא לקחתי חלק בקטטות כאלה, הייתי הפעם, כנראה, בתוך העניין. אחד הילדים "שם לי רגל", וילד אחר, כבד במיוחד, קפץ על שנינו. מהרגל

שלי בקע קול חריקה, ואני נלקחתי, אחרי כבוד, לבית החולים 'בילינסון'. שם אושפזתי כשבוע, מה שזכור לי מבית החולים הוא שאחד משותפי לחדר ידע לשרוק בשני קולות, ומלבד זאת הוא שר בקול בריטון את הרומנסה 'שלכת' של אורלנד וזעירא:

”עמק, עמק העצב בעינים. עמק, עמק חינו במרתף.
חלילה את לפי אקרע לשנים, לך ולגביע הפוטף...”

הכינור שקנו לי היה מעשה ידיו של בונה הכינורות רפפורט בתל-אביב. אינני יודע אם הוא היה חדש, אבל הארגו שלו היה ישן, ובמהרה הגיע לשלבי התפרקות. אמא תפרה לארגו נרתיק בד מרובה כפתורים. סווארזנסקי היה מתלוצץ ואומר שפתיחת וסגירת הנרתיק מזכירים לו מרבה רגלים הנועל את נעליו... התקדמותי בנגינה בכינור הייתה די מהירה (אולי מהירה מדי, כפי שהתברר לי, מאוחר מדי, בהמשך). אחרי האטיודים של קייזר, קונצרט התלמידים הקצר בלה מינור (פרק אחד בלבד) של ז'אן בפטיסט אקולאי (Accolay), והקונצרט של ויוואלדי בלה מז'ור המוכר לכל מי שלמד אי פעם לנגן בכינור, הגעתי לשתי הרומאנסות של בטהובן, לקונצרט בלה מינור של באך, לקונצרט ברה מז'ור ("הצבאי") של מוצרט, ולמספר קונצרטים פחות ידועים – במיוחד מאת שפוהר ורודף.

האטיודים שהגעתי אליהם בנגינה בכינור נחשבו לקשים למדי, במיוחד אלו של קרויצר, רודה ופיוֹרילו. חוויה של נגינה בצוותא הייתה לי בקונצרט הכפול של באך, אותו ניגנתי עם יהודה זילברשטיין, שהיה בוגר ממני בארבע שנים. אחרי שיעור משותף כזה, היינו הולכים הביתה ביחד (הוא גר במעלה רחוב הבנים דהיום), ומשוחחים על כנרים ועל מוסיקה. חווייה נוספת של נגינה בצוותא הייתה לי כשניגנתי את הסונטינה של שוברט עם סוניה, אשתו הנאה של צבי לנגזם (לימים, העסקן וחבר הכנסת צבי שילוח), שהייתה אחות בקופת חולים. לא קל היה לשמוע מוסיקה קלאסית אז: הייתה רק תכנית 'כבקשתך' ב'קול ירושלים', ביום ששי אחר הצהריים, שהייתי מצפה לה כל השבוע כדי לשמוע בה את היצירות הפופולאריות שהיו אהובות עלי במיוחד, כמו סוויטת 'מפצח האגוזים' שהמחול הערבי שבה היה מרטיט אותי, הפתיחה '1812' של צ'איקובסקי, 'שחרזאדה' של

רימסקי קורסקוב וסוויטת 'פר גינט' של גריג. היכרתי כמה סימפוניות של בטהובן, את ה-40 של מוצרט, 'הבלתי גמורה' של שוברט, 'מהעולם החדש' של דבורז'ק ועוד אחדות. זכור לי הרושם שעשתה עלי תחילת הפרק השלישי של הסימפוניה ברה מינור של סזר פרנק, אותה שמעתי כקטע בתסכית רדיו - עברו מספר שנים עד שהצלחתי לזהות אותה. מהיצירות הקצרות לכינור אהבתי את 'מחול הגמדים' של בְּצִינִי, וריאציות 'לה פוליה' של קורלי, הקטע 'הרהורים' מתוך האופרה 'תאיס' של מסנה, הצ'ארדש של מונטי, ה'אגדה' של ויניאבסקי ועוד. מהיצירות לפסנתר היכרתי רק מעט. גם כאן זכורה לי שמיעה ראשונה – בדרך אל שיעור הנגינה, כשעברתי ליד בית ברחוב הנדיב שמעתי נגינת פסנתר עדינה, שרק לימים התבררה לי כקטע מהרפסודיה ההונגרית השנייה של ליסט.

במסגרת בית הספר קיבלנו גם כמה הרצאות על מוסיקה – של מנשה רבינא. גם דניאל סמבורסקי בא ולימד אותנו את 'שיר העמק' שהלחין - קצת צחקנו על מבטאו היקני:

בָּאָה מְנוּחָה לְגַע וּמְרָגוּעַ לְעַמֵּל.
 לִילָה חֹר מְשִׁתְּרַע עַל שְׂדוֹת עֵמֶק יִזְרְעֵאל.
 טַל מְלִמְטָה וּלְבָנָה מֵעַל, מִבַּיִת אֶלְפָּא עַד נְהַלֵּל...

אבל עיקר הפעילות המוסיקלית בבית הספר הייתה המקהלה, בהדרכתו של המורה יוסף, הוא יוסף יעקבסון. אני נשארתי בקול הראשון, הסופראן, עד סוף כיתה ח'. הופענו אפילו בתוכנית ברדיו. שיר המחץ שלנו היה שיר החרות הדרמאטי 'דין-דין':

דִּין דּוֹ, דִּין דּוֹ, דִּין דּוֹ, דִּין דּוֹ, דִּין דּוֹ, דִּין דּוֹ!
 הִיָּה הִיָּה צָבַת עַל סֶדֶן - דִּין דּוֹ, דִּין דּוֹ ...
 מִמְטִיל בְּרִזֵּל יִשָּׂר קִשְׂרָה עֵגוּל חֶסֶן - דּוֹ דִּין, דּוֹ דִּין ...

שיר אחר ברפרטואר שלנו היה 'אדמה, עבודה' עם המילים המקוריות שלו, אלו שכתב ש.ש.לום:

מְמֹרָמִים בְּרִכָּה יוֹרְדֵת מְמֹרָמִים בְּשִׂמְחָה,
 עִם מְצָא אֶת הַמּוֹלְדֵת, שָׁב אָדָם לְאֶדְמָה.
 אֶדְמָה נְחִיָּה חַיִּיָּה, אֶדְמָה נְחִיָּה נְחִיָּה,
 נֶאֱחִז בְּשִׁרְשִׁיָּה, נֶאֱרָג בְּאֶרֶיגָה.
 אֶדְמָה, אֶדְמָה ...

ים של תְּכַלֵּת הַשָּׁמַיִם אי כּוֹכַב הָאֲגָדָה?
 הַסֵּלֶם עֲמַל כְּפַיִם, כּוֹכְבֵנו עֲבֹדָה.
 עֲבֹדָה חִזוֹן תִּפְאָרֶת, עֲבֹדָה סִכַּת שָׁלֶם.
 נִתְלַפְּדָה בְּשֶׁרֶשֶׁת חי, צוּמַח וְדוּמָם.
 עֲבֹדָה, עֲבֹדָה...

כֵּל יְצוּר נִבְרָא בְּצֵלֶם אָח הוּא לַתִּבְּל כֶּלֶה.
 יַחַד נִחְרַשׁ הַתֵּלֶם לְשׁוֹיּוֹן וְלִגְאָלָה.
 לְשׁוֹיּוֹן אָדָם בְּחֶלֶד, לִגְאָלֶת עוֹלָם חֲטָאֵת.
 לֹא יוֹלֵד לְקָרֵב עוֹד יָלֵד וְכָל חָרֵב תִּכְתֶּת.
 אָדָמָה, עֲבֹדָה...

כהדרן נהגנו לבצע את הקנון :

עָלֵי עֵינֵי שׁוֹקֵקָה גְּמֵלֵי אֲבָרִיכָה.
 לְדָתֵי הַחֲבִיבָה הַשְּׁקוּתֶם הַבְּטִיחָה.
 כֶּד מִיָּם צוֹנְנִים הֶעֱלֵתָה אֵלֵינוּ.
 בּוֹז לַמִּתְלוֹנְנִים עַל טוֹב-לֵב בְּנוֹתֵינוּ.

הופעה אחרת ב'קול ירושלים' הייתה לי בנבחרת בית הספר בתחרות חידון בין
 בתי הספר (זה היה בתחילת הקריירה החידונית של שמוליק רוזן). אני זוכר רק
 שבין השאלות שעניתי עליהן נכונה הייתה: מהו מקור המילה 'פספורט'...

למקהלת בית הספר היה תפקיד חשוב בטקס הבאת הביכורים, שהיה, אולי,
 הארוע החשוב ביותר בבית הספר. אגב, שני החגים שצוינו במיוחד במשך השנה
 היו ט"ו בשבט ושבועות, ובשניהם היו שתי הנקודות המרכזיות – עבודת האדמה
 והקרן הקיימת לישראל. בט"ו בשבט היה הדגש על הנטיעות ועל פריחת החורף,
 ולא על המנהג הגלותי של אכילת פירות מיובשים, ובשבועות לא היה הדגש על
 מתן תורה אלא על הבאת הביכורים והקדשתם לקרן הקיימת. לקראת החג הכנו
 סלים עם פרי הגן - ירקות ופירות, כמו בשיר 'פְּרִי גִנֵּי הַיְּנֵה הַבְּאֵתִי, מְלֵא הַטָּנָא
 רַב פְּאָרִי, וּמְכַרְנוֹ אוֹתָם – כָּל אֶחָד לְשַׁכְּנוֹ. הַמְּעֵיט קָנָה מֵאֵיתָנוּ בַּמַּטְבֵּעַ אוֹ שְׁנַיִם
 שֶׁל מִיל, שְׁנַיִ מִיל אוֹ חֲצֵי גְרוּשׁ, וְהַמְּרַבָּה – בַּגְרוּשׁ אוֹ גַּם בְּשְׁנַיִים. אֲבָל פֶּעַם אֶחָד
 הִפְתִּיעַ אוֹתָנוּ הַשֶּׁכֶן הָאֲמִיד – מֵר רוֹזֶנְטַל, וְקָנָה מֵאֵיתָנוּ אֶת הַסֵּל בַּמַּטְבֵּעַ שֶׁל שִׁילִינְג!
 לחגיגה בבית הספר לבשנו לבן והמקהלה הייתה פותחת את הטקס בשירת הפסוק
 מפרשת כי-תבוא: 'הַשְּׁקִיפָה מִמְּעוֹן קִדְשֶׁךָ מִן הַשָּׁמַיִם וּבָרַךְ אֶת עַמְּךָ אֶת יִשְׂרָאֵל

וְאֵת הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נָתַתָּה לָנוּ כְּאֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתָּ לְאַבְתָּיִנוּ אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדָבָשׁ. עַד
כִּמָּה שְׁזָה יָדוּעַ לִי, הַפְּסוּקִים הוֹלַחְנוּ עֲלֵי־דֵי הַמּוֹרָה יוֹסֵף וְשִׁירָה זֹו הֵייתָה יִיחֻדִית
לְבֵית הַסֵּפֶר שֶׁלֵנוּ.

בְּנוֹסֵף לְקוֹנְצֵרְטִים שֶׁל הַפִּילֵה־רֵמוֹנִית שֶׁכָּבַר סִיפְרָתִי עֲלֵיהֶם, רֵאִיתִי לַפְחוֹת שְׁתֵי
אוֹפֵרְטוֹת בְּאוֹלָם מוֹגֵרְבִי בְּתֵל-אֲבִיב— 'סִילְבָה נְסִיכַת הַצ'אַרְדֵּשׁ' שֶׁל אֲמֵרִיךְ קֶלְמָן,
וְצִלִּילֵי שׁוֹבֵרְט' (או: 'בֵּית שְׁלוֹשׁ הַנְּעוּרוֹת'), וְאֶפִּילוֹ הוֹפְעָה שֶׁל תֵּיאֲטֵרוֹן הַרְוִוִּי "לִי-
לֵה-לוֹ" עִם שׁוֹשְׁנָה דְמֵאֵרִי שֶׁשֶׁרָה אֵת הַשְּׁלֵאֲגֵר הַגְּדוֹל דָּאָז, "כְּלִנְיוֹת" שֶׁל אֶלְתֵּרֵמָן
וִוִּילְנֶסְקִי.

1945 הֵייתָה שְׁנַת נִיצְחוֹן בְּנוֹת הַבְּרִית עַל גֵּרְמָנִיָּה וִיפֵן, אֶךְ בְּמִקְבִּיל לְהַתְּגַבְרוֹת
בְּנוֹת הַבְּרִית נִפְרָמָה יוֹתֵר וְיוֹתֵר הַשׁוֹתְפוֹת בֵּין הֵיִיִשׁוֹב לְשֶׁלְטוֹן הַבְּרִיטִי וְגֵבֵר הַמֵּאֲבֵק
כְּנֶגֶד מְדִינִיּוֹת 'הַסֵּפֶר הַלְּבָן', וּבְמִיּוֹחַד הַמֵּאֲבֵק לְעֵלִיָּה לְאַרְץ יִשְׂרָאֵל. הִידֵיעוֹת עַל
אֶסוֹן יְהוּדֵי אֵירוֹפָה גֵבְרוּ וְהִלְכוּ, וְדוֹבֵר עֲלֵיהֶם גַּם בְּבֵית הַסֵּפֶר. הַקֶּרֶן הַקֵּיִימַת
הוֹצִיאָה סִדְרַת בּוֹלִים בְּשֵׁם 'לֹא נִשְׁכַּחַךְ הַגּוֹלָה' שֶׁהִדְבַקְנוּ אוֹתָם עַל דָּף מוֹדֶפֶס נְלוּוֹה
(בּוֹלֵי קֶרֶן-קֵיִימַת הוֹדְבַקוּ עַל כָּל מִסְמַךְ שֶׁל בֵּית הַסֵּפֶר). אֶךְ לֹא הֵיִינוּ מוֹדְעִים
לְעוֹצְמַת וְלִזְוֹועַת הַשׁוֹאָה.

עֲבוּדָתוֹ שֶׁל אֲבֵא בְּהַגְנָה הֵייתָה, כְּמוֹבֵן, סוּדִית, וְהוֹסְתֵרָה גַּם מֵאֵיתָנוּ. לָנוּ סוֹפֵר
שֶׁהוּא עוֹבֵד בְּסוֹכְנוֹת הַיְהוּדִית. זִוּיָה יָדְעָה אֵת הָאֲמַת, כְּמוֹבֵן, הַרְבֵּה לְפָנַי. רֵאִשִּׁית,
כִּוּוֹן שֶׁהֵייתָה גְדוֹלָה מִמֶּנִּי בְּשֶׁלּוֹשׁ שָׁנִים וְהַצְטֵרְפָה ל'"הַגְנָה" כְּבֵר ב- 1943,
כְּשֶׁהֵייתָה בְּכִיתָה ח', וְשָׁנִית כִּי גַם הֵייתָה הַרְבֵּה יוֹתֵר סְקֵרְנִית מִמֶּנִּי. אֲבָל גַּם חֲבָרִים
שְׁלִי יָדְעוּ זֹאת לְפָנַי. הַרֵאֲשׁוֹן שֶׁאֲמַר לִי אֵת זֹה בְּמִפּוֹרֵשׁ הִיָּה זֹאבִיק גּוֹלְנִי. זֹה הִיָּה
בְּנוֹבֵמֵבֵר 1945, בְּיוֹם בּוֹ הִטִּילוּ הַבְּרִיטִים מְצוֹר עַל הַקִּיבּוּצִים גִּבְעַת חַיִּים וְשִׁפִּיִים
כְּדֵי לְלַכּוֹד אֵת אֲנָשֵׁי הַפֶּלֶם"ח שֶׁהִשְׁתַּתְּפוּ בְּפִיצוּץ תַּחְנוֹת מְשִׁמֵר הַחוֹפִים וְהַרְדָּאָר
בְּגִבְעַת אוֹלְגָה וּבְסִידְנָא-עֲלִי. מַחְלוֹן בֵּית הַסֵּפֶר רֵאִינוּ אֵת הַמְּכּוֹנִיּוֹת הַרְבּוֹת (יַחֲסִית
לְזִמָּן הַהוּא) הַמְּתֵרוֹצְצוֹת וּמְסִיעוֹת אֵת הָאֲנָשִׁים שֶׁחָשׁוּ לְעִזְרַת קִיבּוּץ שִׁפִּיִים. בֵּינֵיהֶן
הֵייתָה מְכּוֹנִיתוֹ שֶׁל אֲבֵא. אֲמֵרְתִי לְזֹאב: "אֵינְנִי יוֹדֵעַ בְּדִיוֹק לְמָה, אֲבָל אֲבֵא תִמִּיד
נּוֹסֵעַ לְכָל הַמְּקוֹמוֹת שֶׁבָּהֶם קוֹרָה מְשֵׁהוּ...". וְהוּא הִשִּׁיב לִי: "הֵרִי אֲבֵא שֶׁלְךָ עוֹבֵד

ב'הגנה'... אך גם אחרי גילוי מפורש זה לא ידעתי את תפקידו המיוחד של אבא. כמובן שעוד לפני זה הרגשתי שהוא איננו כמו כולם. אולי זו הרגשה של כל ילד, אבל ייתכן שתורמו להרגשה זו של ייחודיות גם העובדה שהייתה לו מכונית, ומה שהיה עוד יותר נדיר – היה בביתנו מכשיר טלפון! גם מספר הטלפון, כמספר המכונית, היה תלת-ספרתי - 235. הטלפון היה אטרקציה גדולה עבור החברים, והם ניסו "לשגע" באמצעותו בעלי טלפון אחרים – בדרך כלל היו אלה בעלי מקצוע חיוני, כמו הוטרניר דוקטור דרייפוס... לפי ה'הסכם לשירות טלפון' שנחתם ב- 30.1.1944 עם מחלקת הדואר והטלגרף של ממשלת המנדט, המנוי הוא 'זבלודובסקי רבקה, מפקדת מגן-דוד-אדום, הרצליה', וזה היה, כמובן, הכיסוי להימצאותו של טלפון בביתנו. ארוע בטחוני אחר שהשאיר את חותמו בהרצליה היה התקפת ה'הגנה' על מחנה 'שרונה' בתל-אביב בפברואר 1946. בין ארבעת הפלמחניקים שנהרגו בהתקפה זו היה אחיינו של ברוך צ'יזיק, עמירם בלינקוב, יליד 1924, שגדל והתחנך בהרצליה – קרבן גיבור שלישי למשפחה המהוללת.

אני הייתי אמנם הצעיר בכיתה, אך גם יעקב צ'פסקי ויהודה ארציאלי היו ילידי 1933, כמוני. מאידך, מכיוון שבאותם הימים העלייה מכיתה לכיתה הייתה מותנית בהישגים בלימודים, היו איתנו גם ילידי 1931 ש"נשארו כיתה". אלו הקדימו אותנו בהתפתחותם הגופנית, בקשרים עם המין השני ובהצטרפות ל'הגנה'.

לאחר שסכא יהושע התחתן עם הגברת קנטורוביץ והיא עברה לגור אתו בתל-אביב (ברח' ארבע ארצות, סמוך לארלוזורוב), עזבה משפחת קנטורוביץ את הבית הקטן שמולנו, ובמקומם נפתח בו, קרוב לסוף מלחמת העולם, מוסד לילדים פליטים. התיידדנו עם שלושה מילדים אלו: האנס פוס, פריץ גאנץ, ופולט שטרן. האנס ופריץ היו מגרמניה, ופולט – מצרפת. שמותיהם עוברתו אחר כך לצבי, פריץ ומרים. שלושתם היו בני בית אצלנו. במיוחד התיידדתי עם צבי, שגילו היה קרוב לגילי, ועזרתי לו בלימוד העברית. הורי שקלו ברצינות לאמצו, אך התברר שאביו נותר בחיים והצליח לעלות ארצה, והאימוץ ירד מהפרק. צבי פז (פוס) המשיך בלימודיו בכפר הנוער שפיה, ואחר כך בטכניון. הוא ומשפחתו מתגוררים בערד.

בחומר שאבא הביא הביתה ולא הסתיר מאיתנו הייתה גם חוברת על כתבי סתר ופענוחם, וממנה למדתי את שיטות ההצפנה הפשוטות, כולל אלו המשתמשות במפתח מוסכם ושאינן קלות לפיצוח (כמובן שהמדובר הוא בתקופה הטרומ-מחשבתית). לימוד זה היה תיאורטי בלבד עבורי, מכיוון שלא הצלחתי למצוא שותפים לכתבי הסתר שלי (להתקשרות עם זיוה הספיק איתות ה"מורס").

בשדרות ח'ן היה צריף של 'הנוער העובד'. זיוה הצטרפה אליהם כבר בגיל צעיר, וגם יצאה איתם לטיולים ולמחנות עבודה. בין מדריכיה היה גם דידי מנוסי, שהתפרסם אחר כך כפזמונאי וסטיריקן. אני אחרתי להצטרף - זה היה רק כנראה רק בכיתה ח', ולכן לא הספקתי לצאת לטיול או למחנה. אני זוכר רק שהמדריך הקריא לנו את סיפורו של קארל צ'אפק 'מרד הסלמנדרות' שהתפרסם בהמשכים בעיתון הנוער העובד 'במעלה'. וששרנו שירים, בדרך כלל שירים רוסיים נוגים, החל ב'דוגית שטה' וכלה ב'הויִדָה, הויִדָה, הויִדָה...!', שאהבתי מאוד לנגן בחלילית. זיוה ואני אהבנו מאוד את השירים הרוסיים, אולי בזכות השירים שאמא שרה והתקליטים שהיו בבית, והיינו מחפשים ברדיו (בגלים הקצרים), את רדיו מוסקבה כדי להאזין להם. שידורי התחנה נפתחו בנעימת השיר 'שירֹוקָה סְטֶרְנָה רֹודְנָאָה'. אמא לימדה אותנו את מילות השיר ואת פירושו: "רחבה היא ארץ מולדתנו, יש בה נהרות, שדות ויערות לרוב. אינני מכיר ארץ אחרת בה נושם האדם כה חופשי!" רק לימים הבנו את האירוניה הנוראה שבמילים אלו... אמא גם לימדה אותי את האלפבית הקירילי, אבל פרט לכמה מילים פשוטות לא ידעתי את השפה.

בבית הספר החקלאי עיינות זיוה פרחה. מקצועות גננות הנוי והכוורנות משכו אותה מאוד. היא רכשה שם חברות טובות - רוח'לה קודקין מכפר ורבורג ודיתה גלינסון ממושב 'בהדרגה' שנשארה ידידת נפש במשך שנים רבות. היא השתלבה בפעילות ה'הגנה', הייתה אחראית למחסן הנשק, והתיידדה עם רבים מהמפקדים הצעירים בני רחובות והסביבה, מהם כמה שעמדו במוקד החדשות לאחר שנים, כמו הרמטכ"ל לעתיד מוטה גורבן (גור), צ'יץ' (שלמה להט) ו"הקצין הבכיר" מעסק הביש - בנימין גיבלי.

ימי הולדת לא היו נחגגים בציבור כמו בימינו, והם צוינו במשפחה רק על ידי מתנות צנועות – בדרך כלל ספרים. היוצא מהכלל היה, כמובן, ארוע ה"בר-מצווה" (לא זכור לי שערכו אירוע דומה עבור הבנות). מי שהכין אותנו לקריאת ההפטרה היה המורה יוסף: לקראת כיתה ח הוא לימד את כל הכיתה, במסגרת בית הספר, את טעמי המקרא, ובנוסף התאמן אתו כל בן באופן פרטי על ההפטרה שלו. זו שלי הייתה "וַתִּשְׁלַם כָּל הַמְּלָאכָה אֲשֶׁר עָשָׂה הַמֶּלֶךְ שְׁלֹמֹה בְּיַת ה'..." (מלכים א, פרק ז). החגיגה המשפחתית נערכה תחת עץ האבוקדו ליד מרפסת הבית, ופרט לבני המשפחה נוכחו בה גם כמה מהחברים של ההורים. מתנת הבר-מצווה מההורים הייתה שעון (שעון יד פשוט, תוצרת חברת Nivada). לא ביקשתי אופניים – גרנו בחולות ולא הייתה דרך סלולה ליד הבית, והכישורים הספורטיביים שלי היו מועטים ביותר. המתנה הגדולה האחרת שקיבלתי הייתה מעובדי מטה הש"י שביוזמתו של נהג המשרד, שרגא, שהיה חובב מוסיקה, נתנו לי את היצירה הקלאסית הראשונה, ולמספר שנים – היחידה, באוסף התקליטים שלי: הסימפוניה הפסטוראלית של בטהובן, בניצוח ארתורו טוסקניני, על חמישה תקליטי בקליט. שאר המתנות היו ספרים שברובם, כרוח הזמן, היו על נושאים לאומיים. כך נמצאים אצלי שני הכרכים של ספרו של פרופ' יוסף קלוזנר: 'עם וארץ שבים לתחייה' עם ההקדשה: לדן האהוב והיקר ליום היותו בר-מצווה, מאת דורה ומנחם (שושני), 'ארץ ישראל הארץ היעודה' של וולטר קליי לאודרמילק עם ההקדשה: לדן, למלאות לו 13 שנים. היה בן נאמן לעמד. מחבריד שמעון ומאיר (התאומים ולטר). ממשה סנה, הרמ"א (ראש מפקדת ה'הגנה') קיבלתי את 'דברי ימי ישראל – דורות אחרונים' של פיליפסון (המשך לספרו הקלאסי של גרץ), עם ההקדשה הקצרצרה: "מסנה". לכיתה ערכנו מסיבה בבית האריזה, והתכנית כללה, מלבד כמה שירים בנושאי הכיתה שזאביק גולני ואני חיברנו, גם הצגת תיאטרון בובות קצרה (בהשראת 'להקת העץ', שאמנם הפסיקה את פעילותה כבר ב-1943) שבה נעזרנו באחיו הגדול של זאביק, פנחס (בן כיתתה של זיוה). מהצגה זו זכורה לי רק קריאת העזרה הנואשת של הגיבורה "פופאי, סייב מי!".

בגלל הריחוק הגיאוגרפי, אופיי הבלתי ספורטיבי ועיסוקי הביתיים, לא הייתי מעורה מאוד בחיים החברתיים של הכיתה. אבל גם אני, כרוב הילדים אז, קיבלתי כמה 'ספרי זיכרונות' מהחברים. אחד מהם שמרתי בגלל צורתו המהודרת: כריכת עץ זית עם דגם 'בצלאל' – צללית של איש חורש. בדף הראשון הקדשה: לזכרון לזן היקר ממשפחת רוטנברג 28.9.1944 הרצליה. אולי היו בו דף או שניים כתובים שנתלשו, וסביר מאוד שהיו שם אותם "זיכרונות" שהיו מקובלים אז, כמו "בלי מכשולים ובלי מעצורים תשוט ספינתך על גלי החיים", או "בין שני הרים ישבתי וזכרון לזן כתבתי. פתאום נשבר העפרון ונגמר הזכרון". אולי היה שם גם דף שעל פינתו המקופלת כתוב "סוד כמוס לפרה ולסוס", והפותח את הקיפול מוצא כתוב בו: "חמור למה הצצת"...

למרות שרמת הלימודים בבית הספר שלנו הייתה, בדרך כלל, גבוהה יחסית לבתי ספר עממיים בארץ, הרי באנגלית - כפי שסיפרתי לעיל - נשרכנו מאחור, ולקראת סיום כיתה ח' נאלצו אלה מאיתנו שרצו לגשת לבחינה הפסיכוטכנית כדי להמשיך בלימודים לקבל שיעורי השלמה בדקדוק אנגלי. מהבחינה עצמה יש לי רק זכרון מביך אחד – אמנם שלטתי היטב בתנ"ך (בימים ההם לא הסתפקו בלימוד חלקי של התנ"ך – רק אחר כך ירדו ל- 200 פרקים וגם ל- 60 בלבד), אבל בין חלקי הפסוקים שהתבקשנו להשלימם היה אחד שלא זיהיתי: "זִכְחֵי אָדָם..." בתסכולי ניסיתי להעזר בשכני (כנראה בפעם הראשונה, ואולי אפילו היחידה, בשנות לימודי) והוא לחש לי "עֲגָלִים יִשְׁקוּן". פסוק זה מספר הושע (פרק יג) לא היה מוכר לי כלל, וכמובן שלא הבנתי את פירושו, וכתבתי מה ששמעתי: "הגלים ישקו". זו הייתה אחת השגיאות הבודדות שלי במבחנים.

אחרי תום המלחמה התברר שמכל משפחתו של אבא שנותרה בליטא, נותרה בחיים רק אחת. זו הייתה רבקה'לה, בתה של אחותו נחמה. הוריה ואחותה אסתר ניספו ב- 1942. היא ניצלה בזכות שיערה הבלונדי והמראה ה"ארי" שלה ובזכות אנשים טובים, ליטאים וגרמנים, שטיפלו בה ודאגו לה. אבא דאג להעלות אותה והיא הגיעה ארצה בינואר 1947. אבא וחזיה מכרו את הדירה בירושלים שנקנתה

עבור האח מולה ותמורתו הועברה לזכותה. זמן קצר אחריה הגיע גם חברה, אריה ('לוסיק') פינק, שהיה אסיר במחנה הריכוז בוכנוואלד שבגרמניה, ולאחר שהשתחרר עסק בניהול מחנות עקורים ואחר כך הגיע למרכז הג'וינט בפריז שם עסק בפעילויות רווחה שונות למען הניצולים, והצליח לעלות ארצה בעזרת ניירות מזוייפים.

רק כעבור שנים רבות סיפרה רבקה'לה את סיפור הישרדותה, והרי תקצירו: ילדותה של רבקה'לה עברה עליה בוויילנה, בבית ליד מנזר המשקיף על העיר היפה מראש גבעה היא התחילה ללמוד בבית-ספר פולני. במסגרת ההכנות לעלייה ארצה העבירו אותה, למורת רוחה, לבית-ספר 'תרבות'. זה היה לה קשה – השפה העברית, לימודי התנ"ך הלא מובן והמורה הקשוח למתמטיקה. בנוסף התחילה ללמוד נגינה בקונסרבטוריון. אביה היה הנגן הראשי של התזמורת הסימפונית של וילנה. בקיץ הייתה התזמורת עוברת לעיירת הקייט דרוסקיניקי שעל הנהר נְיָמָן, על גבול ליטא-פולין. זמן קצר אחרי כיבוש וילנה על ידי הגרמנים נלקח האב לבית-סוהר, אנשי הגסטפו החרימו את מיטב הרהיטים, והעוזרת המפוחדת חזרה לכפר הולדתה. בגזרות הבאות נלקח כל חפצי הערך והתרוקן המזווה. עם כניסת הרוסים הוחלף המנזר במוסד לחולי רוח. בנה של מנהלת המוסד, ולדמר מילריס, החל לחזר אחרי רבקה'לה בת ה-14 ולעזור למשפחה. עם שוב הגרמנים נאלצו היהודים לעזוב את בתיהם ולעבור לגטו שהוקם במרכז העיר. כשהיודנראט החל לרשום אנשים לעבודה מחוץ לגטו, נשלחה רבקה'לה לעבודה במחנה צבאי מחוץ לעיר (האם נחמה נשארה בבית עם האחיות אסתר בת ה-9). קצין גרמני במחנה הבחין בילדה הבלונדית הרעבה שאינה מנסה לבקש נדבת מזון במטבח המחנה כרוב הנשים האחרות. הוא ליווה אותה לביתה, שיבח אותה באוזני האם והשאיר מאחריו שק ובו לחם, שוקולד, קוביות מרק אפונה וסרדינים. הוא ביקר עוד כמה פעמים עד שנשלח לחזית עם חבריו. הפטרון הבא של המשפחה הייתה אמו של ולדמר, אשה צעירה אם לשלושה בנים שגרה בנפרד מבעלה. רבקה'לה עברה לעבוד בבית חרושת לעמילן בתוך הגטו. היא ניצלה, כמה פעמים, את מראה הארי, הסירה את

הטלאי הצהוב ויצאה מחוץ לגטו. באחת הפעמים נתפסה על ידי שוטר יהודי בגטו לפנות ערב ללא הטלאי והוכנסה לבית הסוהר, משם הוציאה אותה אמה בבוקר. בינתיים הוחמר מצב היהודים בגטו והחלו ה'אקציות' (איסוף יהודים לחיסול). באקציה הראשונה הזכורה לרבקה'לה התחבאו בני המשפחה במחבוא תת-קרקעי, ביחד עם הדוד מולה ומשפחתו, וניצלו בנס. באקציה אחרת התחבאו בחדר שכור שהכניסה עליו הוסתרה מאחורי מזנון וגם לדירה זו הגיעו הנאצים אך לא גילו אותם. אחרי אחת האקציות הצליחה רבקה'לה למצוא את גברת מילריס שהלינה אותה אצלה, וכשהתברר שלקחה באולקוס חריף לקחה אותה תחת חסותה והייתה מכתת את רגליה בבוקר לכפרים כדי להשיג חלב עבורה. היא סיפרה שרבקה'לה היא בת מאומצת שהרוסים לקחו את הוריה לסיביר והשתדלה אצל כמרים בכנסיות כדי להשיג עבורה ניירות אריים. אחר כך עברה דירה כדי להתרחק מהסביבה בה עלולים לזהות את רבקה, והמשיכה לטפל בה למרות שבכך סיכנה את חייה ואת חיי ילדיה. רבקה'לה עבדה במקום עבודתה של גב' מילריס, ובמשך הזמן למדה ליטאית וגרמנית. קצין גרמני בשם יוזף פרימר, נשוי ואב לשלושה, התיידד עם שתיהן ותמך בהן. כשהחלה הנסיגה הגרמנית והמלחמה התקרבה לוויילנה היה פחד רב בעיר. פרימר הציע לקחת את רבקה'לה ולשלוח אותה אל משפחתו בגרמניה, וגם אחרי שהתוודתה בפניו על יהדותה סידר לה ניירות מיוחדים שאיפשרו לה לעבור אתו לגרמניה. הם הצליחו להגיע לקניגסברג ומשם ברכבת ללסלאו, לשם הגיעה אשתו מריה, שלפי בקשתו לקחה אותה לביתם בכפר ליד מינכן וקיבלה אותה כבת בית שתעזור בחנות ובטיפול בילדים (מבלי לדעת על יהדותה). אחרי כמה חודשים התעורר חשד בליבה של הגב' פרימר בדבר היחסים בין יוזף ומריה, וכדי להסיר חשד זה החליטה רבקה לגלות למשפחה את יהדותה ועזבה את המקום. היא עברה לבית הארחה שבו היו הרבה פולנים ואוקראינים, שם נרשמה כליטאית. תנאי החיים שלה שם היו קשים – עבודה מפרכת ומזון דל. למזלה של רבקה, אמו של מושל מינכן שהייתה בין שוכני בית-ההארחה נטתה לה חסד ועזרה לה כנגד בעלת הבית המרשעת. בינתיים הצליחה גם גב' מילריס להגיע לגרמניה והצליחה להיוודע על מקומה של רבקה. בעלת בית הארוחה סירבה לוותר על רבקה וגב' מילריס

נאלצה להסתפק לראותה בביקור בן יום אחד. באחד מלילות החורף ברחה רבקה'לה ומצאה מקלט בכפר סמוך, שם היו מיודעים לידה הקשה של מנהלת בית-ההארחה. עם בואם של האמריקאים במאי 1945 הוקם בסביבת מינכן מחנה לפליטי מחנות הריכוז. כיוון שלא נראתה כיהודיה הצליחה רבקה להיכנס אליו רק לאחר שקיבלה אישור של רב במינכן. הרב היה יהודי הונגרי שלא ידע אידיש. הוא שאל אותה בגרמנית איזה שיר ישנו בהגדה של פסח. השיר "חד גדיא" הביא אותה בחזרה לחיק הקהילה היהודית והיא זכתה להיכנס לאולם גדול באגף הנשים במחנה הענק, שהיה מאוכלס ברובו ביהודיות הונגריות ששרדו את מחנה הריכוז בדכאו. לאחר חיפושים רבים גילתה במחנה מכר – חבר כיתה בשם סליק מלמד. שניהם התקשו להכיר זו את זה. בזאת הסתיימה בדידותה הממושכת.

מלבד משפחת קרסנר (דקל) שהזכרתי לעיל, עוד כמה מעובדי ופעילי הש"י נעשו לידידי המשפחה. בטיולי פסח של המשפחה צפונה היינו עוצרים ומבקרים אצל עזרא וציפורה דנין בחדרה²⁴, אברהם דסקל בנהריים (תל-אור)²⁵, טדי קולק וראובן דפני בקיבוץ עין-גב, שוריקה ובן-ש²⁶ בקיבוץ שמיר. וזאת בנוסף לידידים הוותיקים יוסף ובת-שבע דשבסקי בשפיה²⁷, יעקב ואסתר זיניוק בחיפה²⁸ ויחזקאל

²⁴ עזרא דנין עמד בראש המחלקה הערבית של הש"י והיה ממקימי המחלקה הסורית של הפלמ"ח, שכללה מסתערים שחדרו לסוריה ולבנון ב-1941 לשם איסוף מודיעין לקראת הפלישה הבריטית. ב-17.11.47, ערב ההצבעה באו"מ, הוזמן דנין לפגישותיה של גולדה מאיר עם המלך עבדאללה בנהריים כמתורגמן ומומחה לענייני ערבים. לאחר קום המדינה היה יועץ לענייני ערבים והמזרח התיכון במשרד החוץ.

²⁵ אברהם דסקל היה המוח'תאר ומנהל תחנת הכוח בנהריים.

²⁶ שוריקה, היא שרה ברוורמן (1919-2005). עלתה ב-1938 ולמדה רפתנות ב'עיינות', שם הצטרפה ל'הגנה'. ב-1942 הצטרפה לפלמ"ח וב-1943 סיימה קורס מ"מ. ב-1944 התנדבה לקבוצת הצנחנים העברים ובאוגוסט 1944 יצאה לצניחה הראשונה. היא לא צנחה אך לאחר מכן הוטסה לשטח שבידי הפרטיזנים ביוגוסלביה. לאחר שובה לארץ הדריכה את חברות הפלמ"ח. ב-1948 הקימה, עם שושנה גרשונוביץ', את חיל הנשים. בורשי הוא אברהם ברושי (1919-2004), מפעילי ה'רכש' של ה'הגנה' בארץ (היה סגנו של פיניק ואזה).

²⁷ דשבסקי, פעיל ותיק בהגנה שידו נקטעה בהתפוצצות רימון, היה מנהל כפר הילדים שפיה.

²⁸ יעקב זניוק היה האחראי על הרכש ומחסני הנשק של ההגנה באזור חיפה. הוא ובורשי השתתפו בגניבת שני טנקי הקרומול מהבריטים בחיפה ב-1948. לאחר קום המדינה פתח בית מסחר לנשק. ידו נקטעה בהתפוצצות חומר נפץ. אשתו אסתר הייתה בת למשפחה תימנית. גם הם, כמשפחת דנין, הצטיינו באירוח, והיו מספרים שאחד המבקרים התפעל מכך שיעקב מעסיק במטבח שתי עובדות תימניות (אסתר והבת אהובה).

ופסיה פנט בטבעון. ידיד אחר מהש"י, אם כי צעיר יותר, היה אהרונצ'יק, הוא אהרן רוטברג (לימים: סלע) שהתגורר ברחוב ארלוזורוב שכרמת גן. בשנים מאוחרות יותר נהגנו לערוך את טיולי הפסח בארץ עם אהרן ואשתו מלכה וילדיהם חיים וזיוה²⁹.

אבא הצליח להישאר מחוץ לאור פנסי הבולשת הבריטית. ליתר ביטחון, כשהחמירו היחסים עם השלטון, הסתתר והחליף זהות. הייתה לו תעודת זהות על שם 'ישראל שמידט', השם בו עלה ארצה ב-1923 כבן משפחת שמידט אליה הסתפח למטרה זו, והוא עבר לגור בתל-אביב, בסמוך למקום מגורי אביו ובת-זוגו³⁰. לקראת הראשון במאי 1946 מינה אותו הרמ"א, משה סנה, למפקד הגנה במחוז ירושלים. אנחנו נשארנו בהרצליה עד סוף שנת הלימודים. בינתיים הלך וגבר המתח בארץ. אחרי 'ליל הגשרים' של ה-16 ביוני באה, ב-29 ביוני 1946, 'השבת השחורה'. אפשר לציין שבזכות זהירותו ואמצעי ההסוואה שנקט, לא היה אבא בין מנהיגי היישוב ומפקדי ההגנה הרבים שנעצרו אז, ואפילו לא באו לחפש בביתנו.

בסוף שנת הלימודים תש"ו (קיץ 1946), עם סיום לימודי בבית הספר, עברנו לירושלים בעקבות אבא. רק לאחרונה נודע לי שאבא השאיר אצל משפחת הופברג את הטלפון המהולל שלנו וגם ארגז של ניירות אישיים ואולי גם תמונות (כל התמונות, הניירות והמסמכים שהיה יכול להיות בהם איזה שהוא רמז לפעילויות או לחברי ההגנה הושמדו עוד לפני השבת השחורה). למרבה הצער כל זה אבד במשך השנים. לבית שלנו נכנס לגור זוג צעיר, גרשון וברכה. ברכה הייתה בת למשפחת

²⁹ אהרן סלע (רוטברג), יליד יפו 1918, התגייס למנגנון ההגנה ב-1939 ופיקד על הש"י בגליל העליון ובחיפה. ב-1946 נעשה שלישו של משה סנה. לאחר קום המדינה הצטרף למשטרת ישראל ומילא בה תפקידים שונים, ביניהם פיקוד על מחוזות חיפה והצפון. ב-1972 התמנה למפקד"ל המשטרה, אך מת מהתקף לב אחרי תקופה קצרה בתפקיד. בנו, אלוף משנה חיים סלע פיקד על סיירת 'אגוז' בחטיבת גולני בשנים 1965-1967, בסוף מלחמת יום כיפור קיבל פיקוד על חטיבה 8, ונהרג בדאמור במלחמת לבנון, ביחד עם אלוף יקותיאל אדם. הבת, זיוה סלע היא אמו של הסופר רון לשם, מחבר הספר "אם יש גן עדן", העוסק במלחמת לבנון, ששימש בסיס לתסריט הסרט 'בופור'.

³⁰ נשתמרו אצלנו תעודת זהות על שם ישראל שמידט שהוצאה ב-10.11.1939, לפי הכתובת רח' פראג 6 ת"א, ורשיון נהיגה באותו שם שהוצא ב-17.3.1944.

הוכמן ההרצליאנית – אחות למשה'לה הוכמן (לימים משה הרמתי) ולשרה אשתו של דוד קרוסט (עשת), מידידי המשפחה. גרשון לנדמן היה ידוע כ"פרא אדם", גם בפעילותו בהגנה וגם בקריירה הצבאית שלו. הוא היה מראשוני יחידת הצנחנים של צה"ל ובשנת 1949 מונה (אז כבר: גרשון יוקל) למפקד בית הספר לצניחה של צה"ל.

זיוה, 1946

אבא וזיוה בתל-אביב

פתחיה לב-טוב

במנחמיה, עם משפחת קודקין (תש"ה)

בחגיגת בר-המצווה

פאר מיינע טייערע און ליבע, רבקה, מינכן 12.3.46

לידידי החביבים והמסורים לי
צבי פוס. 23.12.46

אהרון סלע בשנות ה-60

לבת החביבה מאבא, ד' שבט תש"ו
(אבא כ"מר שמידט")

אבא בשנות ה-40
(ללא "תחפושית")

ירושלים תש"ז (1946/7)

כינורו של אבא כמפקד ה'הגנה' בירושלים היה 'עציוני'. משרתו ה'רשמית' הייתה בסוכנות היהודית (כנראה במחלקת ההתיישבות) ומשרדו היה בבניין הסוכנות. בירושלים קיבלה אמא את הפיקוד על מחלקת הבנות, ובנוסף לכך הייתה חברה בוועדת הקבלה של ההגנה. את שם המשפחה החלפנו כולנו, כמובן לא באופן רשמי, לעמיר – השם שבחרה לעצמה זיוה שנתיים קודם לכך כשנכנסה ל'עיינות'. הפך להיות שם המשפחה של כולנו, מה שאולי עזר לבלבל את האנגלים – ואכן גם בירושלים לא "זכינו" לביקור של הבולשת הבריטית בביתנו. עד כמה שזה ידוע לי, אנחנו היינו ה'עמירים' הראשונים בארץ. בעקבותינו הלכו, עם קום המדינה, גם הדודים רחבעם ויחזקאל. הדירה שנשכרה עבורנו הייתה בקומת הגג ברחוב עזה מספר 23. גם בירושלים זכינו להיות בעלי טלפון. אם כי כאן זה היה כבר דבר פחות נדיר מאשר בהרצליה. מספרו היה 5251, ובאותיות עבריות – 'אהבה'. עד כמה שזכור לי, המכונית של אבא בירושלים הייתה מכונית 'פורד' שחורה שבאחוריה היה מושב נפתח לשני נוסעים, ומספרה היה 105.

זמן קצר אחרי שעברנו לירושלים אירע הפיצוץ במלון 'המלך דוד', ארוע קשה ביותר שהעצים את המתחים – הן בין היישוב לשלטונות הבריטיים והן בין ה'הגנה' והאצ"ל. כמובן שאבא לא סיפר לי דבר, ואת כל ידיעותי על האירוע שאבתי מהרדיו ומהעיתון. כחודש לאחר מכן הייתה זיוה מעורבת בארוע טראומטי. בחופשת הקיץ היא יצאה לקורס מ"כים של ה'הגנה' בקיבוץ רוחמה, ובאמצעו של אותו קורס הטיל כוח בריטי של כאלפיים חייל מצור על רוחמה ועל הקיבוץ השכן, דורות. במשך שישה ימים נאסר על חברי הקיבוץ לצאת מחדריהם והחיילים ערכו חיפוש ברוטאלי והרסני אחרי נשק, אך העלו חרס בידם. כליאה משותפת זו הביאה להידוק היחסים עם פיניק ואזה ומשפחתו³¹. בעקבות פיצוץ מלון המלך דוד החלו הבריטים בהחרמת חנויות ומשרדים בבניינים בהם היו יעדים בריטיים כדי למנוע

³¹ פיניק (פנחס) ואָזָה (1914-1967), עלה ארצה ב-1935. הצטרף ל'הגנה', התגייס לנוטרים ול'פלוגות הלילה' של ווינגייט, עד שהגיע ליחידת ה'רכש' של ה'הגנה' וירש את מוניה מרדור בראשות היחידה. עלילותיו שם מסופרות בספרו 'המשימה רכש' (הוצאת 'מערכות', 1966). לאחר קום המדינה היה קצין מילואים בדרגת סגן-אלוף. נפטר בקיבוץ רוחמה ב-1967.

התקפות דומות. הם פיננו בעלי חנויות ועסקים יהודים ממגרש הרוסים ומרחוב יפו הסמוך, והקימו מתחם צבאי מבוצר ומגודר סביב משרדי הממשלה שלהם בירושלים. המתחם הזה, שכונה באירוניה 'בווינגראד' (זכר לסטלינגראד), שכלל את בניין ג'נרלי ובניין בנק לאומי, שהיו מבנייניה הגבוהים של ירושלים. פגע קשות בתחבורה, במסחר, בכלכלה ובמינהל בעיר.

בירושלים זכיתי להרבה חוויות חדשות. בראש וראשונה היה זה הנוף האחר, נוף ירושלים, שהיה שונה לחלוטין, הן מהנוף הכפרי של המושבה הרצליה והן מהנוף העירוני של העיר הצעירה תל-אביב. זה התבטא בגיוון הרב – כל בית בירושלים היה שונה מהבתים האחרים, כל עץ היה אחר, וכל רחוב ושכונה היו בעלי אופי ייחודי. אבל מעל לכל הייתה זו האבן – הבתים והגדרות הבנויים כולם באבנים מסותתות, וגם הסלעים והאבנים בשטחים הלא בנויים וההרים מסביב שקסמו לי – בחולות תל-אביב ובאדמות הרצליה פגשנו, לכל היותר, גושי חמרה, סלעי כורכר מחוספסים וגבעות רכות. המפגש עם האבנים התבטא גם בקריאות ה"פְּרוֹד" התכופות שהזהירו מפני האבנים המעופפות כאשר פוצצו את סלעי התשתית כדי לחפור יסודות למבנה חדש. האבנים הפזורות על הקרקע בכל צורה וגודל היו מגרות מאוד לא רק להתבוננות, אלא גם לליקוט וליידוי.

המעבר לירושלים היה מלווה במספר המלצות עבורי. ההמלצה הראשונה של מנהל בית הספר, לב-טוב, הייתה המשך לימודים בבית ספר תיכון או גמנסיה – זה לא היה מובן מאליו בזמנים ההם, אך להמלצה זו הייתה במשפחה הסכמה כללית ללא עוררין. 'הגמנסיה העברית', או פשוט 'גמנסיה רחביה', הייתה הבחירה הטבעית עבורי, כיוון שבית הספר התיכון החילוני האחר, 'בית הכרם', היה מרוחק ממקום מגורנו. בראיון לקראת הרישום לגמנסיה עם המנהל (אברהם) בר-תנא, התברר שעלי להשתתף בחופשת הקיץ בכיתת השלמות במתמטיקה, כיוון שאצלם למדו גיאומטריה ואלגברה כבר החל מכיתה ח'. שני הנושאים, שהיו חדשים עבורי, שבו את לבי מייד, ועד תחילת שנת הלימודים כיסיתי בנקל את כל החומר. מכיוון ששיעורי ההשלמה היו רק כשעתיים ביום, יכולתי לגוון את מסלולי החזרה הבייתה

מהגמנסיה ולהרחיבם בהדרגה – בתחילה לרחובות האחרים של שכונת רחביה, ואחר כך גם לשכונות הסמוכות, וליהנות מהנוף העירוני המיוחד במינו של שכונות ירושלים.

המלצתו השנייה של לב-טוב הייתה שבגלל הצטיינותי בתנ"ך ובלמודי היהדות כדאי שאמשיך ללמוד גם בכיון זה ואשמע שיעורים בישיבה, פעם או פעמיים בשבוע. המלצה זו נשמעה הגיונית באזני הורי, אבל אני לא התלהבתי ממנה, ונקטתי בתכסיסי השהייה חוזרים עד שהוסכם לרדת מהעניין. מאידך, החינוך המצויין שהעניק לנו בית הספר בהרצליה, בהנהגתו של לבטוב, בנושאי היהדות, נתן לי מקדמה רצינית בלימוד נושאים אלו בגמנסיה.

בהמלצת המורה למוסיקה, סוורזנסקי, התקבלתי להמשך הנגינה בכינור אצל צבי רוטנברג, מבכירי המורים לכינור בארץ דאז. הוא גר בקרבת מקום למגוריני, במעונות עובדים ב' שבמעלה רחוב עזה³². בפגישתי הראשונה אתו זכיתי למקלחת של צוננין, כיוון שהוא קבע בנחרצות שהתקדמותי המהירה, כביכול, בנגינה בכינור, נעשתה ללא בסיס מוצק, והצניח אותי מהאטיודים השמימיים של רוֹדֶה ופִּיֹרְלִיֹו לאטיודים הארציים של מַאצָּאס, ומה שגרוע הרבה יותר – לסולמות האינסופיים של פֶּלֶשׁ והדרילים המשמימים של שְׂבָצ'יק... סדר הלימוד בשיעורים אצלו היה לסירוגין - בשיעור האחד: סולם, תרגיל, אטיוד, יצירה (אם הצלחנו להגיע אליה) ובפעם הבאה, לשם פיצוי, להיפך... כמובן שהצדק היה אתו, כי גם אם עבודת אצבעות יד שמאל שלי הייתה סבירה, הרי עבודת הקשת ביד ימין לא הייתה באותה רמה. גם היצירות שעבדנו עליהן היו פחות יומרניות – היו אלה בעיקר הקונצ'רטים של ויולדי ונרדיני, באך ומוצרט. זה לא הועיל למוטיבציית הנגינה שלי, וכנראה שהיא ירדה במשך הזמן עם התגברות התענינותי בעיסוקים אחרים... הלימוד אצל רוטנברג נעשה במסגרת הקונסרבטוריון, וחוייבתי גם להשתתף בשיעורי תיאוריה שהתקיימו בקונסרבטוריון, ששכן בבית ירושלמי ישן

³² 'מעונות עובדים' הם סדרת בתי מגורים שנבנו בתל-אביב ובירושלים בשנות ה-30 בסגנון הבינלאומי. בכל אחד ממבני המעונות הייתה חצר שיתופית ובה מכולת וגן-ילדים, ועל הגג – חדרי כביסה משותפים. מעונות עובדים א' בירושלים היה במעלה רחוב אוסישקין, קרוב ל'קן' שלנו.

עם חצר פנימית בנחלת שבעה, בפינת רחוב יפו - בכיכר ציון של עכשיו. באותו מבנה נמצאה גם החנות של בנו בלן - חנות המוסיקה של ירושלים דאז. המורה היה מנהל הקונסרבטוריון הירושלמי, מקס לֶמְפֶּל שהיה מנצח מקהלות, נגן עוגב וגם מלחין (אם כי כמו מלחינים ישראלים אחרים, יצירתו המושמעת ביותר היא שיר ילדים – 'דני גבור', עם נורית שזרקה את התפוח).

המלצה נוספת קיבלתי עוד בחופשת הקיץ בתל-אביב, כשפגשתי אצל שכנתנו שם, דינה פוגצקי, את בן-דודתה הירושלמי יוסי, שהיה בן גילי. הוא היה חבר בתנועת הנוער החדשה, 'התנועה המאוחדת', והבטיח להביא גם אותי לשם. אמנם רוב התלמידים בגמנסיה 'רחביה' היו בשבט 'מצדה' של 'הצופים' והמועדון שלהם היה צריף בחצר הגמנסיה, אבל כמה מבני ובנות הכיתה היו בתנועה. יוסי הביא אותי ל"קן" שנמצא בבניין מוסד 'רבקה סומך', במעלה רחוב אוסישקין ליד מועדון מנורה. היה זה תור הזהב של תנועות הנוער, ובמיוחד של 'התנועה המאוחדת' בת השנה. מספר החניכים בשכבה שלנו, כלומר תלמידי החמישיות, הגיע לשיא שכמדומני לא חזר מאז – היינו כמאה ועשרים בנים ובנות, שאורגנו בשתי "עדות" שבכל אחת מהן ארבעה "חוגים". חיי התנועה היו תוספת משמעותית לחיי, גם הפעולות עם המדריך האהוב "יוֹסֶה" (יוחנן) בונה וגם, ובמיוחד, הטיולים הרגליים המרובים. כבר בחופשת סוכות הראשונה יצאנו לטיול לכרמל: לנו במתבן של קיבוץ דליה, עלינו אל המוֹנֵ'רֶקָה (קרן הכרמל), וירדנו לעתלית דרך ואדי פֶּלאַח (נחל אורן). בט"ו בשבט אותה שנה הלכנו במדבר יהודה להר הורדוס, ובפורים - למערת התאומים שלייד הרטוב (אז עדיין לא היה ניתן לראות את הנטיפים המופלאים שבה). בקיץ, במסגרת מחנה עבודה, יצאנו למושבים באר-טוביה וכפר-ורבורג. אני התגוררתי ועבדתי אצל משפחתה של חברתה של זיוה בעיינות, רוחל'ה קודקין. אינני חושב שהייתי כוח עבודה רציני, אפילו לעומת אחותה של רוחל'ה, שרה, שהייתה צעירה ממני. מכל עבודות גן הירק ומשק החי שם, זכורה לי במיוחד רק העבודה בגיזום גדר שיחי הדודוניה והיבלות שהצמיחה המזמרה בידי. בסיומו של מחנה העבודה ערכנו טיול דרומה. כמו בכל טיולי התנועה, נסענו במשאיות

שעליהן הותקנו ספסלי עץ, ושבעת הצורך היו מכסים את ארגזי המטיען שלהן בברזנט. אינני זוכר מה היה יעד הטיול, אבל דרכנו עברה בעיר המחוז באר שבע, שהייתה אז עיירה ערבית עלובה למדי, והנערים הערבים רגמו אותנו באבנים. לפני שהיינו צריכים לעבור דרך העיירה בדרכנו חזרה אגרנו במשאית כמות ניכרת של אבנים, והפעם השיבו "הלוחמים" שלנו, שישבו ליד הדופן האחורית, מלחמה שעה. בראש השנה תש"ח (ספטמבר 1947) עוד הספקנו לערוך טיול תנועה אחרון לפני פרוץ המאורעות ומלחמת השחרור - הלכנו, דרך "סלע הפיל", עד לנה-אילן³³. לתיאור הווי אותם זמנים בתנועה אצטט שלוש רשימות מיומן חוגנו, חוג 'אילת', שכתבה חברת החוג ובת כתי, ירדנה כהן, כפי שהתפרסמו בספר היובל של התנועה, 'עלה והגשם' שיצא חמישים שנה לאחר מכן:

שבת י"ד בכסלו תש"ז, 7.12.46

בגלל העדרו של יוחה היתה פעולה עצמית. אחרי דין ודברים הוחלט לשחק ב- 4 מקלות. שיחקנו זמן-מה, אבל המשחק נמאס מהר, ועל הפרק עלתה בעיית הקריאה. לקחנו ספסלים ואחרי ריב קטן עם קבוצה אחרת מצאנו לנו פנה מאחורי הבית והתחלנו עוסקים בקריאה. ומה קוראים ילדים "מקולקלים" כמונו? כמובן שלא משהו לימודי, כי אם ספרות זולה, והפעם איזה רומן זעיר שנפל לידינו של דן. אחד החברים הקריא, ואפשר להגיד שכולם הקשיבו, אף על פי שלא תמיד זה היה בדיוק כך. בינתיים החשיך והקריאה נעשתה בלתי אפשרית, אז דן סיפר לנו את ההמשך בעל-פה, וריווה את סקרנותנו. בגלל הפחד של הורים מפני הפצצות הוטל על כמה ילדים להיות מוקדם בבית והם הלכו בשעה 5.30. בינתיים בא יוחה וסיפר לנו במשך זמן-מה את קורות הטיול שלו, ובשעה לא-מאוחרת-ביותר נסתיימה הפעולה והלכנו איש לביתו.

³³ קיבוץ נוה-אילן עלה על הקרקע ב- 27 באוקטובר 1946, ואני התלוויתי לאבא לאירוע העלייה, ארבעה ימים אחרי שהייתי אתו בעלייה לקרקע של קיבוץ עין צורים בגוש עציון. ב- 14 בפברואר 1947 התלוויתי שוב לאבא בעלייה על הקרקע בגוש עציון, הפעם של קיבוץ רבדים.

שבת כ"א בכסלו תש"ז, 14.12.46

ביום ששי עברה פקודת-קשר "בשבת בשעה 8.00 בבוקר פעולה". למחרת בשעה שמונה בערך התחילו מתאספים אחד-אחד כל חברי העדה. קרוב ל-8.30 סידר אלישע (מרכז העדה) מפקד והודיע בזו הלשון: "חבריה! היום יתקיים טיולון לסביבה שאין מטיילים אליה בדרך-כלל. הדרך תהיה לא מן הבטוחות ולא מן הקלות ביותר, ועל כן...". מדריכינו ה"יקרים" היו מרוצים מן התחבולה שלא הודיעו לנו מראש, ואכן באו בגלל זה הרבה חברים – קרוב ל-50 איש.

יצאנו מירושלים דרך העיר העתיקה ויד-אבשלום לעבר עין-רוגל, ומשם המשכנו דרכנו דרומה-מזרחה. הקדוש-ברוך-הוא הוציא לכבודנו את החמה מנרתיקה, וזו חיממתנו כהלכה והקשתה עלינו את ההליכה, שהיתה ממילא לא מן הקלות. היו מקומות כאלה שהיתה סכנה לעבור שם מתוך חשש לנפילה לביוב (גיורה בשפתנו). אחרי הליכה של למעלה משלוש שעות בקיבה ריקה, פה צמא ולהט השמש, ואחרי טיפוס בצלע הר – נראה לעינינו המקום המיועד, הרי הוא מנוזר תיאודוסיוס, שנבנה אגב עוד במאה החמישית. נפלנו לפני פתח המנוזר כהרוגים עד שגמר אלישע את המשא ומתן עם בא-כח המנוזר ונתנה לנו הרשות להכנס. כאשר נכנסנו לחצר המנוזר נתקלנו בחורבות רבות ועתיקות מאד, והתברר לנו שדרי המנוזר הם מעטים: נזיר ונזירה שהגיעו כבר לגיל גבורות, ועוד נזירה צעירה. אחרי דין-ודברים קבלנו פח חלוד מלא מים, אך בלי כלי-עזר. השתיה ממנו היתה קשה, אך בכל-זאת רוינו את צמאוננו, הודינו לנזירים, הסתדרנו בשלוש וצעדנו מלאי מרץ בדרך הביתה. והנה כעבור זמן-מה התפזרו השורות, הרווח בין הראש ל"זנב" הלך וגדל, ומצב-הרוח היה ספק רע ספק מרומם. רע בגלל הקיבה שהתחילה מציקה ודורשת את שלה, ובגלל התגובה המצפה לנו בשובנו הביתה. אבל בכל-זאת היינו מרוצים מהטיול, והלצות נשמעו על נעליהם של כמה חברים שנתבלו, ואפילו על קבלת-הפנים המצפה לנו בבית.

עלי להודות שרובם של האירועים עליהם סיפרה ירדנה ביומן החוג, כולל סיפור הרומן הזעיר, לא נשתמרו בזכרוני. שתי שנותי בירושלים היו כה עמוסות אירועים וחוויות, ואת רובם אינני מצליח לדלות מזכרוני. כך, בתיאורה דלהלן של ירדנה ל"פעולה" ב- 23.11.46, בשבת שקדמה לאלו שמתוארות לעיל:

שבת, ז' בכסלו חשון תש"ז, 30.11.46.

התאספנו בקן, ואחרי כל המפקדים וההודעות שמנו למגרש פעמינו. החוג היה כמעט במלואו ומצב הרוח היה מרומם. אבל הקור חדר לעצמות. ראה מדריכנו היקר יוחה שאנו עומדים רועדים והבטיח לחממנו. מה עשה? חילק אותנו לשתי קבוצות, הוציא כדור מכיסו והכריז "כ-ד-ו-ר ה-ק-פ-ה!!!". כמובן שנשמעה מיד התמרמרות בין החברים, ובמיוחד בין החברות, אך ללא הועיל. לא אספר מה היה בסופו של משחק זה, כי מוטב שיישאר הדבר בגדר סוד ונגש אל העיקר, כלומר אל הפעולה העיונית. ישבנו בעיגול ויוחה בלבל לנו את המוח קרוב לשעה בעניינים שונים כגון: הכשרה חלוצית, הגשמה אישית, דרישות התנועה, דרך חינוכה וכיוצא באלה. אני קלטתי יותר הערות-צחוק והפרעות מאשר את הדיון עצמו והנה הגיע הרגע המקווה שהויכוח הגיע לקצו, ויוחה הוציא מכיסו גליון של "במבחן", ובו המשכו של הסיפור המרתק "אורי". יש לציין לשבחנו שבשעת קריאת הסיפור היה די שקט, אבל אין להתפלא על זה, שהרי בשעה שקוראים סיפור כה מעניין, מושך, ואפילו רומנטי – שותקים אפילו רעשנים כמונו. עם גמר קריאת הסיפור שיחקנו במשחק משעשע שנזכרו בו מאכלים רבים אשר גרו את תאבוננו כהלכה. קרוב לסופו של המשחק נשמעה צפירת האזעקה, ועמה כש-שבע התפוצצויות, זו יותר חזקה מקודמתה, ואחריהן יריות רבות ממכונות-יריה (הימים ימי "המרי", ובאותו יום תקף האצ"ל את תחנת משטרת מחנה-יהודה ואת מפקדת הצבא הבריטי בתוך "אזור הבטחון" בירושלים). אנחנו היינו במגרש פתוח ושמענו את הפצצות מכל הצדדים, ולפעמים היה נדמה לנו שהן כה קרובות לנו עד כי יפגעו בנו. אבל יוחה שלנו לא איבד את החושים. ראשית פקד עלינו לא לקום ממקומנו. וכאשר פסקו היריות לזמן-מה קמנו בשקט ופנינו לבית הראשון שנקרה לנו – אם אינני טועה היה זה הבית היחיד בסביבה. הצצנו בעד אחד החלונות המוארים וראינו שם קבוצת חברים מ"המחנות העולים". ביקשנו מהם רשות להכנס וגם לא חכינו לתשובתם

ופנינו לעבר הכניסה. אשה אחת הראתה לנו את הפתח, וכשנכנסנו התברר שנקלענו לבית-המדרש לגנות של אשכולי (בקצה הרחוב הקטן העולה מאוסישקין). באולם שנכנסנו אליו לא היה אור, ועמדנו כמה רגעים בחושך בלי לדעת מה לעשות. כאשר עברו הרגעים הראשונים של המבוכה התישבנו באחת מפנות האולם על הרצפה, וזאב השמיע לנו את ההמנון ההודי "בְּלֵאָה", שהלם מאד את הסביבה ואת מצב-הרוח. אחר-כך נסינו לשיר, אבל הדבר לא עלה בידינו. מדי פעם קמנו, התפזרנו באולם וחזרנו לשבת בפנה אחרת, ובשום אופן לא יכולנו למצוא מקום מתאים. פתאום תקף את הבנים רצון לרקוד, אבל בעלת הבית הודיעה שבנה הקטן צריך לישון... ובכן, אם לא ריקוד – אז משחק. התחלנו לשחק במשחק רציני, אך גם זה לא הלך. לבסוף הודיע יוחה שהוא ממשיך את הפעולה שהפסקנו עם האזעקה. ישבנו סביבו והוא הבטיח לספר לנו סיפור בתנאי שקודם נשיר קצת, כדי שתצלח עליו רוח הסיפור. עשינו כדברו, ובשכר זה שמענו סיפור קצר, מותח וקולע. בינתיים הגיע מועד החדשות, והודיעו על הנעשה בעיר והזהירו את הציבור לא לצאת לפני מתן אות הארגעה. מצב הרוח הלך ונעשה עצוב ורציני מרגע לרגע. החלטנו לחכות עד למהדורת החדשות הבאה, ובינתיים הבטיח יוחה לספר לנו עוד סיפור. ישבנו וחכינו, אבל הסיפור לא בא. מדי פעם נשמעו עוד איזה יריה או שתיים. מבעד לחלון ראינו כיצד מאירים את בית-הקברות הקרוב ברקטות. בשעה 9 לערך קמו החברים מ"המחנות העולים" והלכו, אבל יוחה חשש עדיין להוציאנו, וכאשר ראה כי השעון מתקדם ואות הארגעה מתמהמה, הודיע שבעוד 5 דקות יהיה כיבוי-אורות ואנו נשכב לישון. כמובן שזו היתה רק מהתלה, אבל באותם רגעים אפשר היה לקבל זאת ברצינות. כאשר ראתה בעלת-הבית שאין אנו מתכוונים לצאת באה והודיעה לנו שאם לא נצא הלילה נמות כולנו ברעב (כולל גם אותה). כמובן שצחקנו לדבריה. בשעה 9.15 בערך באה אמו של אחד החברים והודיעה שאפשר לצאת בתנאי שלא נלך בחבורה גדולה. בשמחה רבה ובאנחת רווחה הודינו לבעלת-הבית והתפזרנו איש לעברו.

מכיוון שאינני זוכר ארוע טראומטי זה, ואין לי שום עדות לכך שהשתתפתי בו, ייתכן שבאותה שבת ירדנו להרצליה. אך באותה מידה ייתכן שהייתי שותף לו אך הוא לא נחרט בזכרוני - אחרי הכל אחרי זה חווינו מאז הרבה מאוד אזעקות, יריות

ופיצוצים... "התחממות" המצב בעיר התבטאה, בדרך כלל, במלחמות הכרוזים שהודבקו בלילות על הקירות, אך היו גם תקריות אלימות יותר, מעצרים וירי, ועוצר הוטל בעיר מדי פעם בפעם.

הגמנסיה העברית הייתה נוקשה יותר מבית הספר במושבה, בה הכירו הכל איש את רעהו. המורים כונו בשמות משפחתם ולא בשמותיהם הפרטיים (שרובם כלל לא היו ידועים לנו), וייחסם לתלמידים היה פחות אישי. אהבתי את שיעורי המתמטיקה, ובמיוחד את הגיאומטריה. לימוד הגיאומטריה היה לפי ספר הלימוד הקלאסי של אותם הימים – ספרו של לדיז'ינסקי. המורה שלנו לגיאומטריה היה זְמֶל (שלימים החליף את שם משפחתו ל'בן-חנן'). הוא היה גם המורה להתעמלות. הוא היה זה שהנחה את התעמלות הבוקר ב'קול ירושלים', ומשם למדנו את שמו הפרטי, מיכאל. מדי בוקר בקע קולו החד כמעט מכל בית: "בוקר טוב לכל המאזינים, ואתם המתעמלים מוכנים..." בן כיתתנו, חנוך גרינפלד, שהיה פסנתרן מחונן, קיבל את תפקיד הליווי בפסנתר בשידור הרדיו, מה שהיה מקור לגאוות הכיתה וגם לעתים להתבדחות על חשבון המורה. בתו של המורה, ילדה צחקנית, הייתה בת-כיתתנו, אך לא זכור לי שהציקו לה מאוד בשל כך. אלגברה לימד אותנו (זבולון) טוכמן (שאחרי קום המדינה עיברת את שמו ל'תוחמן', החליף את בר-תנא בניהול הגימנסיה, וכתב עם (שרגא) קלעי, זה שהיה המורה בכיתה המקבילה, את ספר הלימוד הפופולארי באלגברה). טוכמן ארגן גם חוג למתמטיקה למעוניינים, ובו לימד אותנו נושאים מתקדמים הן בתורת המספרים, כמו הוכחת משפט פרמה במקרים הפרטיים של החזקות 3 ו-4, והן בגיאומטריה – כמו בניות במחוגה בלבד. מקצוע אחר שהיה אהוב עלי היה הערבית. בחמישית (כיתה ט') למדנו ערבית ספרותית, לפי ספרו של המורה (יעקב) לנדאו. אהבתי גם את הכתב הערבי, וניסיתי להדר בכתיבה על ידי השימוש בעט קטום – כך שהחלקים המאוזנים של האותיות יהיו עבים מהמאונכים. מלימוד הערבית במבטאו הברור של לנדאו למדתי הרבה על הקירבה הרבה בין השפות וזה עזר לי להבין יותר טוב את העברית – לא רק את ההבדלים בהיגוי האותיות הגרוניות א, ה ו- ע, אלא גם בין ח ל- כ ובין ת ל-

ט, בין תנועה ארוכה לתנועה קצרה, בין אות דגושה לאות רפה ועוד ועוד. הסיפור הראשון בספר, מה שהקביל לסיפור אלדין והמנורה בלימוד האנגלית בסדרת הספרים של 'רידר', היה הסיפור על הבדחן העממי ג'וחא והחתול "הנעלם", סיפור שאני זוכר בעל פה בשלמותו עד היום:

רַגֵּעַ גִּיחָא מִן-אַ(ל)סוּק וּמַעְהוּ קִטְעָתוֹן מִן-אַ(ל)לְחִימִי וְזָנְהָ רִטְלִי, פִּקְאֵל לְמִרְתָּהּ: חִידֵי אֵ(א)לְחִימִי וְ(א)טְפִיחִיהָ. פִּאֲחִידִיתָ (א)לְמִרְתָּ (א)לְחִימִי פִּטְבִּיחִיהָ, תִּימִי אֲפִלְתָּהּ הִי וְ(א)לְאֵלֶּד וְכֵן הִלְאָה...

לעומת קולו הדרמטי של לנדאו, שיעורי התלמוד של מר ארזי ניתנו בקול מונוטוני משמים, ולפעמים הפגנתי את מורת רוחי בפיהוק. מר ארזי היה אדם מבוגר, וכנראה סבל מבעיית כליות, כך שבכל הפסקה נאלץ לגשת לשירותים. זו הייתה, כמובן, עילה לצחוקם של ילדי הכיתה חסרי הרחמים. לאחר שלמדנו, במסגרת שיעורי הערבית, על חמש המצוות בהן מצווה המוסלמי, ובהן מצוות העלייה לרגל למכה, הח'אג', הוחלט שלארזי יאה התואר ח'אג', כיוון שהוא מקיים בקפדנות את מצוות העלייה לרגל לשירותים... לארזי היה פנקס שחור קטן, שממנו היה מקריא את שמות התלמידים ובו היה רושם את ציוניהם. פנקס זה אבד או נגנב על ידי אחד התלמידים, והמורה היה חסר אונים בלעדיו. אני, שניסיתי את כוחי בכתיבה תמה בערבית, כתבתי את מודעת האבל הרצ"ב, שתרגום הטקסט הערבי שבה הוא, במקורב:

כל המוסלמים האדוקים מצטערים על מות הספר היפה
שהיה לחברנו ח'אג' ארזי, ירחמהו אללה רחמים גדולים

אבל מודעה זו הגיעה לידי הנהלת הגמנסיה. להורי (בעצם הייתה זו אמא שנאלצה לסבול את כל התוכחות על התנהגותי 'הפרועה' – אבא היה עסוק מדי) נאמר שאמנם הערבית מצויינת, אבל אני מסולק מהגמנסיה לשבוע.

סילוק מהשיעור, במקרה הטוב, ומהגמנסיה – במקרה החמור יותר, היה אירוע די שכיח עבורי בגמנסיה. בזמן השיעורים לאנגלית אצל המורה הגברת גינזבורג, שהתעקשה שנקרא לה 'מיס טפר', הייתי מפטפט יותר מדי, לדעתה. אחרי כמה פעמים בהן הוצאתי מהשיעור, אמרה המורה:

Amir, get out of the class and don't come back until I call you!

אני הבנתי את המילים כפשוטן, וביליתי את שיעורי האנגלית הבאים מחוץ לכיתה. אך לא הגיעה ממנה אלי שום קריאה לחזור. גם כאן עורבה אמא בעניין, ודרכה הובהר לי שהכוונה הייתה שאפנה למורה ביוזמתי ואתנצל...

סילוק מבדח יותר חווייתי בשיעור של המורה לספרות ולתנ"ך, הסופר והמתרגם דב קמחי. יחסי אתו היו דווקא טובים, ואת שיעורי התנ"ך שלו אהבתי. הוא התייחס אל התנ"ך, בייחוד דברי הנביאים, כאל ספרות, והמבחן שלו להבנת החומר הייתה קריאה בקול של הקטע הנלמד, וזאת עשיתי היטב בדרך כלל. פעם אפילו זכיתי לפרס אישי ממנו. באחד השיעורים הוא הכריז: "מי שיפרש נכון את הקטע הבא, יקבל ממני ספר במתנה". לאחר שהצלחתי בכך, נסוג במקצת: "לא ספר גדול, אלא ספר קטן...", והעניק לי את הספרון 'היה שלום מר צ'יפס...' של ג'יימס הילטון, בתרגום בנו יגאל קמחי, עם ההקדשה: לתלמידי היקר לדני, זכרון, ירושלים תש"ז. אבל פעם נענשתי על ידו שלא בצדק. באחד משיעורי הספרות נאלצתי להתעטש בקול. אחד משכני בכיתה הגיב בקריאה בקול: "טוב מאוד!", וכל הכיתה פרצה בצחוק. קמחי האדים ושאל בצעקה: "מי התעטש?". אני הצבעתי וסולקתי מהכיתה. יבשים יותר היו שיעורי ההיסטוריה שנתן לנו המחנך (בן-ציון) גטלר. הוא אינו זכור לי כידידותי מדי לתלמידים, אבל אינני בטוח בכך שהיה ראוי לכינוי "הגמד הרשע" שהדביקו לו כמה מהתלמידים. דמות חמה יותר, אהובה ונערצת, הייתה זו של המורה לטבע, אמוץ כהן. אולי המורה היחיד שהכרנו בשמו הפרטי. אינני זוכר כיצד נודע לי שהוא אותו אמוץ, בן היישוב מוצא, שאת סיפורה ההרואי של משפחתו היכרתי מהספר 'המתנחלים בהר' שקיבלתי שנתיים קודם לכן. על אהבתו הגדולה לטבע, שאותה הצליח להנחיל גם לתלמידיו, סיפרו וכתבו רבים, ומכיוון שהם ידעו לעשות זאת טוב ממני, אצטט מהם. השחקן יוסי ידן אמר: "כל האהבה שיש בי אל הארץ, אל פרחיה, צמחיה, קוציה וריחותיה, באה ממנו", סופר תולדות היישוב אליעזר שמאלי, כתב: "אם ישאלוני, מי הוא האיש אשר קרבני לטבע הארץ, פקח את עיני וחידד אוזני, חיבב עלי את ההר ואת מדרון הנחל, הצומח והחי והליכות הפלאחים הערבים? והריני עונה ללא היסוס - אמוץ

כהן" ... ומאיר שלו, שהיה שכנו בקריית משה שבירושלים, מתאר אותו כ"מורה מסוג אחר. זן נכחד, הולך ונעלם".

דמות ציורית עוד יותר היה המורה לפסיקה, (יצחק) לדיז'ינסקי – זה שכתב את ספר הלימוד לגיאומטריה אוקלידית. הוא היה אדם חביב, קטן קומה ובעל מבטא רוסי כבד מאוד. מייחסים לו את האמירה הדו-לשונית: "דְבֵא קְוִים מְקַבְלִים נִקְגְדָא נִפְגְשִׁים", ובנוסף אחר: "דְבֵא פְרָלְלִי נִקְגְדָא יִפְגְשִׁו" כיוון שלא למדנו אצלו גיאומטריה, אינני יכול לשפוט מי מהשניים הוא הנוסח המקורי. אבל גם שיעורי הפסיקה היו משעשעים למדי. הוא היה מכתוב לנו "תירגילים", והעונש למי שמפריע היה "תביא גיר...". באחד הימים, כשבחוץ ירד גשם זלעפות, ניסה לדבר בלשון ה"חברה", וקרא במבטאו הרוסי: "גשם גשם, יְנַעַל-דִּינֵפּ!"³⁴. בעקבות איום בהתפשטות מגפת כולרה בארץ קיבלנו כולנו חיסון כנגד המחלה. למחרת באה אחת בית הספר לשאול אם למי מאיתנו היו תגובות לזריקה. כששאלה בדבר שלשול, היו גיחוכים בכיתה. ואז סיפר לנו לדיז'ינסקי, באותו מבטא מיוחד סיפור עם מוסר השכל: "לא ילדים, כולרה זה לא צחוק. אני רוצה לספר לכם סיפור שהיה לי פעם אחת עם כולרה. אתם יודעים שאני גרתי ברוסיה בעיר קייב, על יד נהר דנייפר. פעם הלכתי לשחות בנהר. כשבאתי לנהר ראיתי שלט שאסור להיכנס למים כי יש כולרה. אבל אני ידעתי שכולרה מקבלים רק דרך פה. אז אני חשבת: אני שחיין טוב, אז אני יכול לשחות עם ראש מחוץ למים ולא אקבל כולרה. אז נכנסתי למים ושחתי. ואתם יודעים, דנייפר זה נהר גדול, לא רואים צד שני שלו. אז שחתי ושחתי עד שראיתי דוברת. אתם יודעים מה זה דוברת. אז עליתי על דוברת. ועד היום אני מתפלא איזה נס היה לי שלא קיבלתי כולרה..."

אבל הדמות הציורית ביותר מבין כל מורינו היה, ללא ספק, המורה הזקן לכימיה – (שאול) אביזהר, שהיה הסטריאוטיפ של הפרופסור המפוזר. הוא היה נושא לבדיחות רבות – חלקן כנראה עתיקות יומין. לפי אחד הסיפורים הוא הגיע ערב אחד לביקור אצל ידידים ברחביה, וכשרצה לחזור בערב לביתו בבית וגן, ירד גשם

³⁴ 'ילען דינפ' - תקולל דתך, הייתה קללה ערבית נפוצה, בדומה ל'ילען אבופ' – יקולל אביך. בפי הילדים המילה 'ילען' סורסה ונהגתה 'ינעל'.

חזק ומארחיו הפצירו בו להישאר לישון אצלם. לאחר שהשתכנע, סוף-סוף, נעלם וחזר אליהם אחרי שעה רטוב מכף רגל ועד ראש. כששאלו אותו למה יצא החוצה השיב כי נסע הבייתה להביא את הפיז'מה... לפי סיפור אחר נסע יום אחד באוטובוס לביתו, אך כשירד מהאוטובוס שכח איפה ביתו. הוא ניגש לילד הראשון שראה ברחוב ושאל אותו: "סליחה, אתה יודע איפה גר כאן אביזהר?" והילד השיב בשאלה: "אבא, אתה לא מכיר אותי?". אבל הוא היה באמת מפוזר ביותר ולא זכר פרצופים. בשיעורים שלו היו מבקרים אותנו חברים מתנועת הנוער, והוא לא חש במאומה. הוא היה מסתובב בכיתה כשמגנט בידו ומתלונן: "איפה המגנט שלי? היו לי חמישה מגנטים ואינני מוצא אף אחד מהם"... הוא היה נלהב באהבתו לכימיה, ונפגע מאוד כשתלמידים לא היו שותפים להתלהבותו זו. כשהיה מישהו מפריע בכיתה היה קורא בעלבון גדול: "אנחנו עוסקים פה במדע ובא זה ואומר: אני חמור!", או פונה אליו מישירות ונוזף בו בשאלה: "אתה יודע כי הנך טיפש גדול?". דרישות השיעור כללו גם השתתפות במעבדה לכימיה, אלא שאביזהר לא הצטיין ברישום, וכך קרה שבעוד שבחלק הראשון של השנה ביקרתי בנאמנות בכל שיעורי המעבדה, היה מתלונן בפגישות ההורים שעלי להקפיד ולהשתתף בהם. לבסוף השתכנע שאני ממלא את כל חובותי, ואז יכולתי ל"התפרפר" מהמעבדה כאוות נפשי. במעבדה היה מדגים גם "תפוצצת", כמו שקראנו עליה ב'זקני ביה"ס בוויילבאי'. הוא היה אומר לתלמידים: "אם תהיו ילדים טובים ותעבדו יפה, אתן לכם בסוף השיעור חומר לעשות פיצוץ" והיה מעניק להם כמות מזערית של חנקת האשלגן. אבל הם היו מנצלים את פיזור רוחו ומצליחים להעלים כמות גדולה עשרת מונים של החומר, אותה היו מניחים על אבן גדולה שמעליה, נתמכת באבן קטנה, הייתה מונחת אבן גדולה שנייה. בעזרת מקל ארוך היו מסיטים את האבן התומכת, והמכה הייתה מפוצצת את החומר בקול נפץ עז.

בנוסף לשיעורים הרגילים ולחוג למתמטיקה פעלה באוניברסיטה גם תזמורת, ואני ניגנתי בקבוצת הכינורות. אינני זוכר מי היה מדריך ומנצח התזמורת. המוסיקאי המצטיין בגמנסיה היה בן כתתי שהזכרתי לעיל, חנוך גרינפלד, ובליווי ניגנתי גם כמה סונטות של הנדל. בתזמורת התיידדתי עם אריה מוצקין, בן המחזור

שלאחרי, ולפעמים התלוויתי אליו בדרכנו מהתזמורת הבייתה. באחת הפעמים הללו, כשעליתי אתו לביתו, ראיתי שם ספרי מתמטיקה. התברר לי שאביו הוא מרצה למתמטיקה באוניברסיטה, ושאלתי מספרייתו כמה ספרים במתמטיקה גבוהה אלמנטרית – זכורים לי ספרו של סטרנין בחשבון דיפרנציאלי, ספרון על משפט פיתגורס, וספרו של פרנקל בתורת הקבוצות. עלי להודות שלמרות שמצאתי בהם עניין, עדיין לא הייתי בשל דיי כדי לעכל אותם ללא הדרכה. יותר עניין מצאתי ב'דפים למתמטיקה' (או 'רבעון למתמטיקה'), שם יכולתי להתמודד עם חלק מהחומר והחידות, ודפים אלה היו בני לוויתי במשך השעות הרבות שביליתי מחוץ לכיתה. כאשר לא קראתי מתמטיקה, הייתי מבלה שעות אלו במגרש הספורט או באולם הכדורסל בצפייה בשיעורי ההתעמלות של התלמידים הבוגרים. זכור לי עוד עיסוק אחד בשעות פנאי אלו, והוא שחזור יצירת ברווז הנייר. בתקופה ההיא לא הייתה אמנות קיפול הנייר היפנית, האורייגמי, נפוצה עדיין בעולם. אך בהרצליה, בכיתה ז' כמדומני, לימד אותנו מישהו כיצד לקפל ציפור שמנופפת בכנפיה כאשר מושכים בזנבה. במאמצים לא מעטים הצלחתי עתה להיזכר בקיפול, ומאז הוא שירת אותי שנים רבות – הן כאמצעי לבידור עצמי במצבים משעממים והן כאמצעי לשמח ילדים ברחבי העולם ולהתיידד איתם.

בכיתה ישבנו, בדרך כלל, במקומות קבועים. היו כאלה שהעדיפו לשבת בספסל הראשון, קרוב למורה. אלו היו, בדרך כלל, אלו שהצביעו במרץ כל הזמן כדי לקבל את רשות הדיבור. כזה היה, למשל, צבי טרלו (לימים מנכ"ל משרד המשפטים) שגר ברחוב קרן-קיימת, סמוך לגמנסיה, ומיהר להגיע ראשון לכיתה ביום הראשון של הלימודים כדי לתפוס את המקום. אחרים העדיפו להתרחק מעינו הצופיה של המורה. גם קביעת בן הזוג לשולחן נעשתה בהתחלה על ידי בחירה. אבל במשך השנה כפו עלינו המורים להחליף את המקום או את בן הזוג, בדרך כלל כדי למנוע פטפוטים או מריבות. כך זכיתי לשבת, במשך שנה וחצי של לימודים בגמנסיה, לפחות ליד ארבעה בנים ובנות, והתיידדתי עם שניים מהם: זאב וגר (לימים פרופסור לפיסיקה במכון וייצמן) וחיים קמיניץ (לימים מנכ"ל 'ארגמן')

ומנכ"ל המרכז הישראלי לניהול). זאב היה אתי בתנועה המאוחדת. גם הוא חיבב מתמטיקה ושחמט. ביקרתי גם בביתו שבשכונת גאולה, מעבר לרחוב מאה שערים, ושמתתי לקבל ממנו בהזדמנויות אלו בולים רבים מאוסף הבולים של אחיו הבכור מאיר שהפסיק לאסוף בולים, לדבריו. אבל אז רמזו לי בבית שרצוי שאזהר בקשרי עם זאב כיוון שמאיר הוא באצ"ל. כמובן שזה היה מידע סודי. לימים שמעתי שמאיר וגר, שהיה מפקד באצ"ל, היה בעצם סוכן של ה'הגנה' שם³⁵.

רוב התלמידים בגמנסיה היו בני המעמד הבינוני – עובדי סוכנות ובעלי מקצועות חופשיים. מלבד טובה זמל, עוד כמה מבני הכיתה היו בנים להורים ידועים: רוני היה בנו של משה מדזיני, הפרשן המדיני של 'קול ירושלים', שבכל מוצאי שבת נשא את דבריו מייד לאחר ברכת 'שבוע טוב' בסיום שירת 'המבדיל בין קודש לחול' בפי אפרים גולדשטיין (די-זהב). עטרה הייתה בתו של אליעזר קפלן, מנהל מחלקת הכספים של הסוכנות, ועם קום המדינה - שר האוצר הראשון של מדינת ישראל. חבר אחר בהנהלת הסוכנות היה ראש מחלקת העלייה, אליהו דובקין, אביו של דויד דובקין שלמד בכיתה המקבילה. ידוען אחר היה אביה של אלה, שהיה בעליו של קולנוע 'עדן'.

בדרך הקצרה הבייתה היינו הולכים, בשביל המוצל בעצים, דרומה עד רחוב רמב"ן, וברחובות שחצינו – אלחריזי ואברבנאל – נפרדים מהחברים שגרו בהם. ברחוב רמב"ן גרו איה בעלת הצמה הבלונדית ותאומתה עדנה. משם היינו עוברים

³⁵ אצל היסטוריון האצ"ל יהודה לפידות מצאתי את הסיפור הבא: ב-17 במרס 1947, חמישה ימים לאחר שהאצ"ל תקף את מחנה שנלר, עצרו הבריטים שלושה ממפקדי האצ"ל בעיר. כעבור זמן-מה התברר שהבריטים הגיעו לחדרו של "גל" לא במקרה, אלא בעקבות הלשנה של ההגנה. הש"י "שתל" באצ"ל את מרדכי נגור, שהתיידד עם "גל" וגילה שחדרו משמש מקום מפגש של מפקדים בכירים באצ"ל. לאחר שהעביר את המידע הזה למפעילו בש"י, הוחלט לשתף בו את הבולשת הבריטית, וכך תפסה המשטרה את שלושת המפקדים הבכירים של האצ"ל בירושלים. כאשר נודע לנגר דבר תפיסתם של אבינועם וחבריו, ייסר אותו מצפונו והוא התוודה על מעשיו בפני מפקדו באצ"ל. במשפט הפנימי שנערך לו לאחר מכן, הוסכם שהוא ישמש סוכן כפול ויעביר לאצ"ל ידיעות מן הנעשה בהגנה. עד כמה שהתרשמתי, לפידות כותב את ההיסטוריה בהטייה חזקה לכיוון האצ"ל, ולכן אני חושד באמינותו.

למשעול הצר המוביל לרחוב עזה ולביתה של דליה אדומת השיער³⁶, ומשם הייתי יורד ברחוב עזה עד הבית. לעתים המשיך אתי עד הבית בן כתה אחר שמואל שָׁנָק. הוא היה "העולה החדש" שבכיתה ודיבר במבטא פולני כבד. במיוחד ביטא גם את האות 'ה' כ'ח', כך שהיה שואל אותי, בדרכנו הבייתה, האם "חִכְנְתִי את תְּחֻכְחוֹת" בגיאומטריה...

חבר קרוב יותר, שגר לידנו, במורד רחוב עזה, ושידודותנו נמשכת עד היום, היה גידי שפסקי. גידי היה אף הוא חבר תנועה, מנומש ובעל אופי "גינג'י". בשל כך הוא עזב (או: "הועזב") בסוף כיתה ז' את הגמנסיה השמרנית ועבר ל'בית הכרם' החדשני והפתוח יותר. תחביבנו המשותפים כללו שחמט, בולים ומוסיקה. אוסף הבולים שלו היה גדול ומקצועי הרבה יותר מזה שלי, כך שהצלחתי לבצע איתו רק מעט "החלפות", אבל למדתי ממנו הרבה בנושא. גם בשחמט היה מקצועי יותר ממני – כל התיאוריה השחמטית שאני היכרתי הייתה מה שנמצא בספרו העברי האלמנטרי ביותר של מרמורוש. גידי הכיר פתיחות משחק שהיו חדשות לגמרי עבורי. בפגישותינו הראשונות היכה אותי לא פעם כששיחק כנגדי בכלים הלבנים את 'גמביט המלך', ונאלצתי להתגונן, כשחור, בפתיחה ה'צרפתית' או ב'סיציליאנית'. במשך הזמן למדתי יותר על הפתיחות וסיומי המשחק, גם בעזרת ספרים באנגלית ששאלתי מגידי, אך תמיד התקשיתי יותר לשחק בשחור. בביתו ה"יקי" של גידי היו גם תקליטים קלאסיים רבים. לאמא הייתה הסתייגות מסוימת מהידידות עם הילד "הפרוע", שלימים נעשה פרופסור לכימיה ורקטור האוניברסיטה העברית.

בגמנסיה הייתה גם פעילות גדנ"ע, במסווה הלגאלי שנקרא חג"מ – חינוך גופני מוגבר. המסגרת הזו הייתה הרבה יותר נוקשה, וכללה אימונים קדם-צבאיים, כמו תרגילי סדר ואימוני כושר גופני שנערכו במגרש הספורט של הגמנסיה, ימי אימון מרוכזים במגרש האוניברסיטה העברית בהר הצופים, מחנות ומסעות. בשלב

³⁶ אמה של דליה רם (גרוסמן), חיה, נהרגה בספטמבר 1956 ברמת-רחל כאשר לגיונרים ערבים פתחו באש על משתתפי הכנס הארכיאולוגי. בין חמשת ההרוגים היה גם האדריכל יעקב פינקרפלד, אחיה של משוררת הילדים הנערצת עלי, אנדה פינקרפלד.

מתקדם יותר החלנו להתאמן בקפא"פ – קרב פנים אל פנים, כשהנשק העיקרי הוא המקל ה"רגיל" (120 ס"מ). האימונים לא היו קלים עבור ילד חלש וחששן כמוני. פחדתי למדי בהליכה מעל ומתחת לחבל ("הליכת זיקית"), ועוד יותר בקפיצה מהגג לברזנט. הקפא"פ, בו הצטיינה אחותי זיוה גם כנגד הבנים, משך אותי יותר, אם כי אומץ לבי לא המריא לשחקים למשמע קריאות האימים של המ"כ בריא הגוף, יהודה עצמון: "שמור!", "ראש!", "צד!", "סנטר!", שעליהן היינו חייבים להגיב מייד בהצבת המקל בעמדה המתאימה כדי להדוף את המכה. פרט לכך היה המ"כ ידידותי למדי, אבל למשמע קולו הרם והחד של המ"מ, חיים אדלר (לימים פרופסור לחינוך באוניברסיטה העברית), היינו מתמלאים חיל ורעדה.

בירושלים חוויתי לראשונה שלג. לא היה זה שלג כבד, והלימודים נמשכו כרגיל. בגיל זה כבר לא הייתי רגיש לקור כבילדותי, ולא זכור לי שהתעטפתי במיוחד בגלל השלג. הגדיל לעשות בן כתתי, חנוך שווייג, שגם בימי השלג לא שינה ממנהגו לבוא לגמנסיה במכנסים קצרים...

ההתפתחות המדיניות והצבאיות רדפו זו את זו והמתיחות הלכה וגברה. בעקבות המשך המתקפות של האצ"ל והלח"י עליהם, הקימו הבריטים בפברואר 1947 מספר אזורי ביטחון נוספים: אזור ביטחון A שכלל את אזור המושבה הגרמנית ותחנת הרכבת. אזור ביטחון B שכלל את אזור מלון המלך דוד ובניין ימק"א, טרה סנטה וחלק משכונות טלביה ורחביה. אזור ביטחון C בצמוד לבווינגרד, ואזור ביטחון D שכלל את אזור מחנה שנלר. ב-1 במרץ פוצץ האצ"ל את מועדון הקצינים בבית גולדשמיד שליך בנייני הסוכנות, לא הרחק מהגמנסיה. בהמשך החודש הוכרז "מצב צבאי" בתל-אביב ובחלקים מירושלים. ב-6 במאי חטפו ורצחו חיילים בריטים את הנער אלכסנדר רובוביץ' שהדביק ברחוב כרוזים מטעם לח"י. ביוני הגיעה ארצה ועדת הבדיקה של האו"ם.

מול דירתנו, ברח' עזה, התגוררה אחת הדמויות הפופולאריות בירושלים, זו הייתה האשה שנודעה בשם "קשר לאחד". אשה מסכנה זו, שבמשך הזמן נודע לי שהייתה אחותו של המתמטיקאי פרופסור אברהם פרנקל, הייתה מסתובבת

ברחובות ופונה לאנשים בנאומי הטפה לאידיאולוגיה לא ברורה. אחד הרעיונות המרכזים באידיאולוגיה זו היה הנגדת דמות האשה השלילית, חוה, לדמות האשה החיובית, שולמית, זו שתתחתן עם שלמה (כל השמות במלעיל – במבטא יקי כבד). כך, כשהייתה תופסת אותי כשהכינור בידי, בדרך לשיעור הנגינה, הייתה קוראת בקול: "המוסיקה היא בת השמיים" וכן הלאה, עד הסיום הקבוע: "'חוה טיפשה, שולמית חכמה...' פרט לחווה ושולמית, היו בתורה שלה עוד כמה דמויות, ואחת החשובות שבהן הייתה מרים. באביב תש"ז, כאשר ביקרה בארץ ועדת החקירה של האו"ם, פגשה "קשר לאחד" אותנו, תלמידי הגמנסיה החוזרים הבייתה במשעול היורד מהגמנסיה, וחילקה לנו את התזכיר שהכינה עבור חברי הוועדה, ובו הציעה להקים, ליד (או במקום) ארגון האומות המאוחדות, ה- UNO, את UMO – Uri-Miriam Organization (עד כמה שידוע לי, הצעה זו לא נכללה בדו"ח שמסרה הוועדה ב- 1.9.47...).

בירושלים, כפי שסיפרתי קודם, התגוררו כמה קרובי משפחה של אבא. היו גם ידידים ותיקים מהעבודה בש"י, ובהם זאב והניה שרף, שגרו אף הם בקרית שמואל ושבנם נקרא בשם קלונימוס – כמו המורה לכינור שלי בהרצליה (מאז ועד היום לא פגשתי בקלונימוס שלישי...). בדירתנו היו מבקרים גם אנשי ציבור פעילי 'הגנה' בירושלים, כמו משה ברעם, ראובן שרייבמן (שרי), ומשה אורבך. על באי הבית נמנו גם צעירים יותר – אנשי פיקוד ה'הגנה' בירושלים ועוזריו הקרובים של אבא. באחד הימים הביא אבא הבייתה כסא עגול קטן ללא משענת. שתחתיתו דפונה עץ וכיסויו ריפוד עבה. זיזה הביעה שאט נפש מהכסא המכוער. גם אני לא אהבתי אותו במיוחד. יום אחד, כשחזרתי הבייתה מן הגמנסיה, שמעתי בתוך הדירה את השריקה "עוד לא אבדה תקוותנו", וכשנכנסתי ראיתי מישהו מדבר אל הכסא... והבנתי שזו תחנת השידור החשאית 'קול המגן העברי'... השורק והקריין היה אליעזר שמואלי, איש חינוך ולימים מנכ"ל משרד החינוך.

ב- 1947 עדיין הספקנו לערוך כמה טיולים משפחתיים, רובם משולבים בתפקידו של אבא, שכמה מהם התבררו בדיעבד כביקורי פרידה לזמן ארוך. היינו בעטרות ובנווה יעקב שמצפון לירושלים. בבית הערבה ביקרנו אצל חנה, אחותו של יחזקאל פנט, ובעלה דוד קורונל (קורן) שהיה 'מוכתר' הקיבוץ והיו לו קשרים עם ערביי הסביבה ועבר הירדן. היינו גם במפעל האשלג בקליה, ומשם שטנו לאורך ים המלח בסירה של המפעל האשלג לשלוחה שלהם בסדום וחזרה. אז זכיתי לראות את המראה המרהיב של המצדה – גם במלוא הדרה בבוקר, כשהשמש מאירה עליה ממזרח, וגם את צלליתה המרשימה באור השמש השוקעת. בחופשת השבועות ערכנו טיול משפחתי לדרום – דרך בית-לחם, בריכות שלמה, חברון ובאר-שבע, אל נקודות ההתיישבות החדשות בבית-אשל, גבולות ורביבים, ומשם אל המכרים ברוחמה (משפחת נאָה), בבאר-טוביה (משפחת בן-יעקב) ובכפר-ורבורג (משפחת קודקין). בקיץ תש"ז הספקנו גם לבקר במעלה החמישה ולהנות מהפירות המופלאים של מטעי הנשירים שם, פירות שהיו נדירים אז בארץ ישראל: תפוחי עץ ואפרסקים גדולים ונהדרים!

טיול תנועה בהרי יהודה, פורים 1947. במערת התאומים מחנה גדנ"ע בעטרות, סיון 1947
אני למטה מימין. למעלה משמאל – זאב וגר

לדן ע. מזכרת מחיי התנועה, יוחה 47/9/2

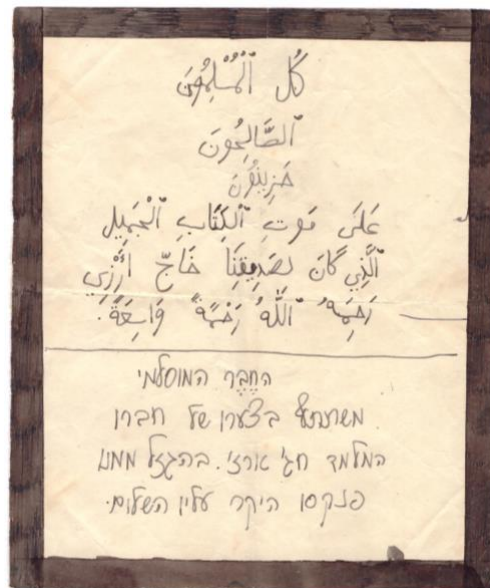
טיול תנועה למדבר יהודה, דצמבר 1946

שבועות בת"א עם יהושע, מאשה, חזיה, אמא, צפרירה ורבקה'לה

זיוה בעיינות 2.1947

"מודעת האבל" על הפנקס של ארזי

ירושלים תש"ח (1947/8)

שנת הלימודים תש"ח בגמנסיה החלה כרגיל, עם שינויים מעטים לעומת קודמתה. החלנו ללמוד ערבית מדוברת עם המורה בן-זאב. זה היה בסדר, אך לא נהייתי כמו בלימודי הערבית הספרותית עם לנדאו בשנה הקודמת. בתנועת הנוער התחלפו המדריכים. כמה מהמדריכים, ביניהם מדריכנו יוחה, הצטרפו לחבריהם בהכשרה המגוייסת בפלמ"ח. כנראה עקב צמצום מספר המדריכים, אוחד חוג 'אילת' שלנו עם חוג 'יתד'. שמה של מדריכתנו החדשה היה צעירה קשטן³⁷. היא הייתה בעלת פנים עגלגלות, נעימה ואהובה על כולנו. היא גם היטיבה לשיר (ובזה עלתה בהרבה על מדריכנו הקודם, יוחה...). שרנו יחד את שירי תנועות הנוער והפלמ"ח – החל מ'לי כל גל נושא מזכרת' עד 'מסביב יהום הסער'. מהשירים החדשים הרבים שלימדה אותנו זכורים לי שיר האשכולית (של זאב חבצלת):

אֶשְׁכּוֹלִית הִיא אֶשְׁכּוֹלִית צְהַבְהֶבֶת, נַעֲרָה הִיא נַעֲרָה
אֶשְׁכּוֹלִית אֶת אֲדַמְתָּה אוֹהֶבֶת, נַעֲרָה אֶת נַעֲרָה ...

והשיר 'אני אומר ביושר' של אלתרמן, שבקטע ממנו: "... וְכִשְׁאֲשֵׁפִי זָהָבָה שׁוֹאֵלֶת שׁוֹב וְשָׁבָה אִם רַק אוֹתָהּ אֶהְבֶּה, עוֹנָה אֲנִי לָהּ כֶּף: אִם אֵין לִי זֶה אֶת מָה שְׁיֵשׁ, אוֹהֵב אֲנִי אֶת זֶה אֶת מָה שְׁיֵשׁ... " היה חברנו משה מקניט את חברתנו היפה זהבה. צעירה הצטיינה לא רק בשירתה, אלא גם בכתיבת שירים. וכך תיארה את הימים ההם בשיר 'היתה לנו תנועה' – שיר הספד לבני עדתנו מוסה ומוריה³⁸ וכמזכרת לאותם ימים. השיר נכתב לפי שירו הידוע של בן גילנו יוסי בנאי, 'היינו ילדים וזה היה מזמן...!', המתאר אותה תקופה ואותה שכונה סמוכה לקן התנועה שבה גדל, ולפחות שניים מגיבוריו היו מוכרים לנו היטב – סימון ומואיז הקטן הם זוג התאומים שמעון ומשה יאיר, חברינו לעדה:

³⁷ לשנים נעשתה צעירה (טריפון-אבן) מורה מוערכת ואהובה. וכך תארה אותה מאירה קצב: "הייתה לי מורה בתיכון, בשם צעירה טריפון, צעירה לנצה עם עיניים בורקות... אחרי 36 שנים - רק שערה האפיר. אותו נועם, אותה חמימות, עסוקה ופועלת ללא ליאות...". צעירה נישאה לרפי טריפון, מדריך נערץ אף הוא.

³⁸ מוסה (משה) חריף, לימים מזכיר התנועה, מזכיר צרעה, אדריכל, מזכיר איחוד הקבוצות והקיבוצים ומי שנחשב לתקווה הגדולה של מפלגת העבודה וכונה "ממשיכו של יגאל אלון". הוא ואשתו מוריה (לבית נמירובסקי) נמירובסקי היו חברי חוג 'יתד', כמדומני. הם ובנם הטייס חגי נהרגו בתאונת דרכים ב-1982.

היינו ילדים, וזה היה מזמן, הייתה לנו תנועה, חוגים, שכבות, עדות
היינו ילדים לובשי חלצות כחלות, היינו ילדים בטורם עצמאות,
דברנו על שיון, חלמנו עבודה, מעמלים אולי חותרים על-פי שטת אדורת³⁹

צעדנו בגאון, לקול רשרוש דגלים, מהמגרש של "הפועל" אל רחובות העיר,
"היום חג לילדים, והילדים..."
ובמפקד של התנועה, עומדים מבלי לזוע, ואנו מדליקים בעז את לפידות-הזעם,
את המשטר המאפשר ענבים של ילדים נשבענו אמונים גם למדינה אשר בדדך.
ידענו שפרור לגמרי ובהחלט נחוץ

היינו ילדים, וזה היה מזמן, היו לנו חגים, היו לילות-ששי,
רקדנו קראקוביזאק עד פלות כל הפחות, בצ'רקסיה כבר היו כל החלצות לחות.
יום-עבודה ויום-נקוי, ומה עם יום-טיול? משחק סמלי וסתם משחק,
ומה עם יום-בשול?

ואכל אשר אמא שמה לצידה, הניחו במקו, בשביל כל העדה,
ללמד להתחלק, ללמד להשתתף: שלי-שלי, שלי-שלי, שלי-שלי, הכל ממש בך...

אגב, יוסי בנאי עצמו היה, כנראה, בשכבה המקבילה ב'צופים', אך זכור לי ששעשע אותנו כמה פעמים ב'קן' בערבי שבת, במיוחד במערכונו 'חדר ספרד'.

היו בינינו גם כמה חברים שניגנו בפסנתר. המצטיינים שבהם היו יונתן זק, לימים מחשובי פסנתרני המוסיקה הקאמרית והמלוויים בארץ, חבר שלישיית 'יובל' ופרופסור באקדמיה למוסיקה בתל-אביב, שנגינתו ב'אלבוראדו דל גרצ'יזו' של רוול הרשימה מאוד את כולנו, ועדנה פילינגר, לימים עדנה גלי, עורכת התכניות ב'קול המוסיקה'. אינני זוכר איפה שמעתי את נגינתו של יונתן. זכור לי שאת נגינתו

³⁹ 'עמלים', 'חותרים צעירים', 'חותרים בוגרים', 'עולים צעירים', 'עולים בוגרים' ו'מעפילים' היו שמות שכבות הגיל השונות. השכבה העליונה, זו של תלמידי השמיניות, נקראה 'הגרעין'. אברהם אדרת, איש קיבוץ איילת השחר, היה אחד ממקימיה של התנועה.

של בן כיתתי חנוך גרינפלד בקונצרטו של גריג שמעתי בביתה המפואר של חברתו עדה, בתו של השופט משה זמורה – שם היה פסנתר כנף גדול בסלון שנראה לי כאולם.

הדרכת השכבות הבוגרות בתנועה נעשתה על ידי מדריכים חברי קיבוץ או הכשרה מה"קומונה", ואילו השכבות הנמוכות הודרכו על ידי מדריכים מהשכבות הבוגרות. המדריכים המיועדים היו עוברים סמינר הכנה מתאים. עבורנו, הירושלמים, אורגן קורס הכנה כזה בתחילת תש"ח. הקורס התחיל בבנייני האוניברסיטה העברית בהר הצופים. מהמרצים ששמענו שם אני זוכר את ישעיהו ליבוביץ', וזאת בגלל הופעתו החריגה והתבטאויותיו הבוטות. הוא היה המבוגר ביותר בין המרצים – בן 45! מה שהיה מספיק כדי שייחשב על ידינו כזקן מאוד, אך מראהו, תנועות גופו וחיתוך דיבורו עשוהו בעינינו ממש זקן מופלג. הרצאתו נקראה 'אמונה ומדע', אך לא הייתה בה התייחסות לדת (נושא זה בכלל לא הטריד אותנו אז), אלא לסלע המחלוקת עם 'השומר הצעיר', 'הסוציאליזם המדעי' המרכסיסטי, שממנו עשה עפר ואפר.

בראשית השנה הצטרפה אלינו אחותי זיוה שסיימה את לימודיה ב'עיינות' והתחילה ללמוד ב'בצ'אל'. זיוה היטיבה לכתוב, ותיארה בציוריות רבה נופים וטבע, אנשים ורגשות (בניגוד לכתיבה העובדתית היבשה שלי). לתאור שנה זו בירושלים אעזר בציטוט ממכתביה לחברתה הטובה דיתה, שהצטרפה להכשרה המגוייסת של הנוער העובד בקיבוץ עין-גב.

27.11.1947 [...] דיתה יקרה! שוב הפסקתי ועתה ברחתי משעור פיסול ואני יושבת על מעקה הגג וכותבת (הפיסול בחדר על הגג). הנוף כל כך נפלא... השמים הכחולים מקושטים בעננים לבנים עדינים, כבשים ונוצות. מסביב למעקה עצים ירוקים וחביבים – על הקזוארינה מצדי האחד מתנים אהבים זוג דרורים וירגזי חמוד מעופף מעץ הברוש אל האקליפטוס ושירתו הערבה משתפכת בחלל האויר... וכשאני נושאת את עיני הלאה, מעל לגגות הבתים וצמרות העצים אל ההרים הנמוכים (גבעות) ממול שעליהם מפוזרים עצי זית מסועפים ומכובדים וחורשות ארנים ופה ושם קבוצות בתים לא גדולות... וראי, דיתה, יד החרף כבר נכרת למרחוק, כי הנה מבהיקים פסי ירק בהיר

ורענן מתוך הגון האפרורי של הזיתים... כך, לאחר הגשם הזועף זרחה השמש בת-צחוק חיננית וחמימה, ומתוך הירק צצים כתמי לבן מסנור – הכרכומים... אתמול בלכתי מביה"ס עברתי ליד מגרש ריק שבו רמזו אלי הכרכומים וקטפתי זר לבן וריחני... וכשבאתי הביתה מצאתי בית מלא וגדוש פרחים: כריזנטמות, שושנים, ורבנה ואף נרקיסים תרבותיים אחדים וכן גרברות – הורי היו בבית (בהרצליה) והביאו פרחים מהגנה, אולם בכל זאת נמצא מקום לכרכומי הענוגים (חלק בגביע זכוכית ורדרד וחלק ב"סנאי").

אשלח לך גם כרכום, כדי שתרגישי... דיתה, בירושלים יש דבר חמוד מאד: כשאת עוברת ברחובותיה נתקלת העין בירק עשב וצמחי בר המבצבצים בעקשנות מבין האבנים [...]. וכל מגרש ריק מוריק ועדרי כבשים ועזים מלחכות את העשב ומטיילות בנחת ברחובות [...].

דיתה יקרה, בשבת שעברה טילתי עם הורי, דני, ועוד מכירים מספר בעיר העתיקה בחברת זאב וילנאי ונהניתי מאד. בקרנו בסמטאות החשוכות של הרובע היהודי והארמני ומעט גם בשוק הערבי. זה היה הטיול היסודי הראשון בסדרה זו וכפי הנראה שנטייל עוד טיולים מספר. קנינו זעטר בשוק הערבי (גם ממנו אני שולחת לך זכר לדוגמא)...

אך, למרות הנחתה האופטימית של זיוה, היה זה הטיול האחרון. אחר יומיים בלבד התקבלה ההחלטה ההיסטורית בעצרת האו"ם. וכך כתבה זיוה לדיתה על השמחה בירושלים:

2.12.47 ... (בשבת) התעוררתי עם צלצול הטלפון: דוד (טריפוס, שלישו של אבא בירושלים) הודיע על תוצאות ההצבעה... נסינו להמשיך לישון, אך ללא הועיל, כי הטלפון צלצל בלי הפסק וכן החלו להופיע אורחים להרמת כוס "לחיים"... מרחוק נשמעה שירה... הקמתי את הילדים (דני וצבי פוס שבא להתארח), התלבשנו והלכנו בכוון למוסדות ושם נפרדנו – אני למכרי והם – לחבריהם מ"התנועה המאוחדת"... חזרתי הביתה בבקר, האכלתי את "הילדים" והלכתי לביה"ס, שם היתה השתוללות עצומה, יצאנו בחברותא לרחוב, טילנו, שרנו ורקדנו, אולם ביום הכל היה יותר חסר טעם מאשר בלילה ולכן גם לא התלהבתי ביותר ביום, כי בכל אפן הרגשתי שאין צורך לשכח את עצמנו ולהשתכר מדי...

ואכן, באותו יום בו נכתב המכתב הותקף המרכז המסחרי בירושלים, ומאז היינו נתונים במערכה. עם תחילת מלחמת השחרור בדצמבר 1947 והרחבת מסגרת החי"ש, קיבלה אמא את הפיקוד על פלוגת חברות במסגרת גדוד החי"ש 'מוריה' בתפקיד זה היה כינוייה 'עבריה'. מפקד הגדוד היה זלמן מרט. התיידדנו מאוד עם מרט ואשתו ציפורה. מרט היה ידוע בזכות עברו כמפקד בפלמ"ח והשתתפותו בפעולה בסוריה בה איבד משה דיין את עינו⁴⁰. אינני זוכר אם היה זה באותה פעולה שמרט התחרש באזנו האחת, אבל הוא נהג לספר לנו שיש לו בכך גם תועלת – כאשר הוא ישן על האוזן השנייה אי-אפשר להעיר אותו... ציפורה הייתה אחייניתו של ברל כצנלסון, ובנם השני, בארי, שנולד בעצם המלחמה, באפריל 1948, נקרא על שמו.

המערכה על ירושלים הלכה וכבדה. בהתקפות על השיירות לעיר וממנה נפלו קרבנות רבים, בייחוד באזור באב-אל-ואד. ביניהם עמיתו המפקדים של אבא, יהושע גלברמן ויונה רסין. הארוע הטראומטי ביותר היה אובדן מחלקת הל"ה ב-16 בינואר 1948. ב-2 בפברואר היה אירוע קשה בלב ירושלים העברית – פיצוץ בניין 'ג'רוזלם פוסט' ברחוב הסולל (כיום: רח' חבצלת), על ידי מכונית תופת נהוגה בידי חייל בריטי. ביום א' ה-8 בפברואר נקרא אבא לרדת לתל-אביב. כמחליפו בפיקוד על ירושלים מונה דוד שאלתיאל. לפי זיוה: כפי שאת מתארת לעצמך, לא שמחנו ביותר לבשורה שאבא צריך לנסוע מירושלים לת"א ולעזב את ירושלים בכלל [...], אך מה אפשר לעשות?

⁴⁰ מרט עלה לארץ ממוסקבה ב-1930, בהיותו בן 18, והתפרנס מעבודות כפיים בבניין ובמכונאות. באמצע שנות ה-30 הצטרף לארגון ה'הגנה', ובמאורעות הדמים פיקד על כיתת סיירים באבטחת התחבורה בעמק יזרעאל. הוא הדריך באימוני נשק וקרב-פנים-אל-פנים. ב-1941, כאשר הוקמו 'פלוגות המחץ' (הפלמ"ח) הראשונות, התמנה לפקד על אחת מהן. שנה אחר כך נשלח ביחידת סיירים בפיקודו של משה דיין לסוריה, עם כוח חלוץ בריטי כנגד הצרפתיים משתפי הפעולה עם הנאצים שם איבד דיין את עינו, ומרט חבש אותו והמשיך לפקד על הכוח. פיקודו מספרים שכל מי שהיה ליד מרט בעת קרב התרשם מאחוות הלוחמים שהקריין, משלוותו וקור רוחו ומתגובותיו המהירות והשקולות – "אדם חם ומסור לחיילים", "קר רוח, אמיץ, קמצן בדיבור", כעדויות שניים מהם, אחרי המלחמה שירת בצבא קבע כסגן אלוף, היה מושל צבאי "במשולש הקטן", וגם כיהן כקונסול בבואנוס איירס. בנו הבכור אבנר (נרי), (1944-2015), היה לימים בן-כיתתה של עדינה וגדל להיות איש מחשבים ואמן שחמט. בארי, יליד 1946, היה מ"מ בשריון ולאחר מכן – סטודנט מצטיין. במלחמת יום כיפור התעקש לחזור ארצה, הצטרף למערכה כמפקד טנק ונפל בקרב. הבן השלישי, יחיעם, יליד 1948, היה בכיר בשב"כ.

כעבור ארבעה ימים אירע עוד אירוע חמור בירושלים: חיילים בריטים תפסו ארבעה חברי הגנה בשכונת 'בית ישראל' בתואנה של חיפוש, והסיעו אותם לכיוון שער שכם והסגירו אותם, לא חמושים, לידי המון ערבי שביצע בהם ליניץ'. זיוה כותבת בקיצור על הפרידה מאבא: כל השבת הייתי עם הורי במסיבות ופגישות פרידה לאבי ששררה בהן המון חמימות ולבביות – הפרידה הייתה יפה [...] אבא נסע ביום ב', ה-17 בפברואר. כעבור חמישה ימים אירע ארוע קשה עוד יותר בלב ירושלים, אף הוא בעזרת חיילים בריטים: הפיצוץ הקטלני ברחוב בן-יהודה שהפיל 54 קרבנות. וכך סיפרה זיוה על אירועיה באותו יום:

יום א' י"ב אדר א' – התעוררנו לקול נפץ עצום ורעד חלונות ומטות, בתחילה לא ידענו מה הענין, אולם אח"כ התברר הכל [...] כל אותו יום השתוללו יריות ברחובות העיר בלי הפוגה. אחח"צ הלכתי לי מקופ"ח ומכיון שגרשו אותנו מהרחוב הראשי [...] ואני התעקשתי דוקא להגיע בלי לסובב חתיכה הגונה (צלעתי נורא) – ראיתי גדר אבנים חמודה למראה, טפסתי עליה ואח"כ על עוד שתיים. בינתיים נתלוו אלי מכר ומכרה שפניהם מועדות היו לאותו מקום, ולאחר שעברנו את הגדרות הגענו לשביל והתחלנו ללכת. אך התחלנו ללכת בשביל, קבלו את פנינו בתזמורת עצומה וכדורים החלו לשרוק מעל לראשינו, ובלי כל גוזמא, דיתה, מאחורינו עמד קיר ש"צויר" קצת ע"י היריות שנורו עלינו [...] בתחלה לא תפסנו בכלל מה הענין, כי מאותו צד לא צפינו בכלל לגשם שכזה, אולם לא רחוק מאתנו עמדו כמה חברים שהחלו לצעק: "יורים עליכם! הסתלקו! הנה הם יורים משם!!!". הבטנו לכוון ההוא ובאמת ראינו חיילים על גג בית גבוה שעמדו בנחת וכוונו לכוון שבו היינו את הנשק [...] מובן שהסתלקנו משביל זה, אך למזכרת עוד הספקתי לקטוף שם מהגדר איזה פרח ריחני של קטנית מטפסת כלשהי, ומכיון שכך יבשתי את הפרח ואני שולחת לך במתנה. ואל תחשבי, דיתה, שלא הגענו למחוז חפצנו! מצאנו שביל אחר, ובקיצור – הגענו לבסוף!!!

למחרת כתבה זיוה: לפני הצהריים בא אבא מת"א ובפיו בשורה חדשה – בעוד שבוע הוא נוסע להנפש מעט בחו"ל (בארופה) לשבועות מספר⁴¹... זה לא

⁴¹ לפי 'יומן המלחמה' של בן-גוריון, הצעה שאבא יחליף את נחום שדמי בריכוז פעולות ההגנה באירופה – "בריוחה" והעפלה, והכנת הצעירים היהודים במחנות הפליטים הוצעה על ידי ישראל גלילי כבר ב-15.12.1947, אך אז הוחלט לדחות את המינוי למועד מאוחר יותר.

כל כך קל ופשוט, כי יתכן מאוד שאמא עם דני יעברו לגור בתל-אביב ואני
אשאר פה לבדי... איני רוצה לעבור לת"א למרות שהורי רוצים זאת...
בינתיים יש עוד בכלל זמן לכך, כי כל זמן שאבא עוד לא חזר אנחנו נשארים
פה...

וכעבור עוד שלושה ימים: בערב היו יריות עצומות ליד הבית (ביה"ד הצבאי
וקריית שמואל) שנמשכו כל הלילה בהפסקות. למחרת נודע לנו ששתי
מכוניות שעמדו סמוך מאד לבית נמצאו בבוקר נקובות בכדורים ואף לאחת
המרפסות שבבית (באותו צד של החלון שלי) חדרו כדורים.

אחרי יומיים – שוב תיאור פסטוראלי:

שבת, י"ח אדר א': בבוקר היינו בבית-הכרם וביפה-נוף (אצל משפחת מרט).
טיילתי לבדי על ההרים והסלעים שבסביבת יפה-נוף ואספתי פרחים יפים
מאד: כלניות, רקפות ושחלבים. בחוץ נשבה רוח קרה כקרח [...]. את יודעת
שהיו כאן בקרים שהכל בחוץ היה לבן מכפור? שמעתי שבשפלה פורחים
ההדרים... כל כך קשה להאמין ששם חם. [...] כל הבית מלא עד עכשיו
פרחים, פשוט נפלא [...] היקינטון שגדלנו מבצל החל לפרוח ברצינות והיום
הכנסתי אותו לעציץ והוא מתנוסס בחדרי לתפארת ומפיץ ריח נהדר (הפרח
לבן) [...]

אין ספק שאני, בן ה- 15, לא חוויתי את מוראות המלחמה באותה מידה כמו
זיוה בת ה- 18, שהכירה אישית רבים מהחיילים והמפקדים, ולא מעט מהנופלים.
ומכתביה לדיתה חזרו מהר אל המציאות הקשה. ב- 4.3 היא כותבת: נהרגו הששה
עשר ליד עטרות [...] היו ביניהם בחורים יוצאים מן הכלל..., וב- 6.3 היא
מספרת עוד: [...] במשך תקופת הזמן שעברה מאז שכתבתי לך בפעם שעברה
הספיקו להתרחש מאורעות שונים ולא דוקא עליזים... נהרגו מכרים רבים
ונפצעו רבים [...] השלושים וחמשה בהרי חברון, העשרה בסביבת קרית
ענבים וכך בלי סוף [...] את זוכרת את נמרוד⁴², דיתה? זה שהיה בא לפעמים
למשק לבקר את נהורה (נהורה מזורסקי, ילידת כפר מל"ל, למדה עם זיוה
בעינות) ואף אותי ושקצת התאהב בפיקה [...] באחד מימי הששי לפנה"צ

⁴² נמרוד שכטר, יליד 1928, גדל בכפר מל"ל ולמד בביה"ס המקצועי 'מכס פיין' וב'תיכון חדש'
בת"א. השתתף בקרבות הרטוב, סיים קורס מ"כים וחזר לחבריו בבית הערבה. ב- 2.1948.3
נספה בתאונה, בשעה שהדריך את חבריו בסביבות ים-המלח.

הסתובבתי מעט ברחוב בלויית חברה (זה היה בהפסקה) ולפתע מאחרי נשמעה קריאה "זיוה!" ומאחת המספרות שבצד המדרכה קפץ בחורון – זה היה נמרוד, הוא סיפר לי שהשתתף בקרב על הקסטל וכו' השמחה היתה רבה, אולם הוא היה צריך לחזור ולהסתפר קצת. נמרוד הבטיח שאם יהיה לו בשבת מעט פנאי יגש לבקרני [...]. בקצור ביום א' בהפסקה נפגשנו שוב והסתובבנו מעט בצותא, כי עוד באותו בקר היה צריך לנסוע דרומה [...] והוא נסע. כעבור יומים הגיעה הידיעה על מותו [...] ושבוע לאחר זאת נהרגה אמו של בן-דודו עמוס (שימנסקי – אדם) מרחובות). [...] והיא ממשיכה בדיווחים: [...] ביום ו' אחה"צ ובערב היה מצב-רוח מדוכא מאד, כי הגיעו ידיעות פשוט איומות על ההתקפה על שיירת הר-טוב, ת"א ודרך יריחו וכו' וכל האוירה היתה קודרת מאד. [...] לפנה"צ עזבנו את הלמודים והלכנו ללויה של שבעת ההרוגים. הלוויה היתה עצומה והיה רושם שכל אנשי ירושלים השתתפו בה. המורים הפחות מבוגרים שלנו גויסו – לאחרונה מצאתי שמיכאל בן-חנן השתתף בניסויים הראשונים ב'דוידקה'⁴³. גם המחנך, בן-ציון גטלר (ששינה את שם משפחתו ל'גת') גויס. אנחנו המשכנו ללמוד עם המורים הזקנים יותר. באחד הימים, בזמן השעור, הוחרדנו על ידי פיצוץ אדיר – היה זה הפיצוץ הגדול בבנייני הסוכנות, במרחק של כמאה מטר מהגמנסיה⁴⁴.

בבית בו גרנו, בקומת הקרקע, שכרה ה'הגנה' דירה נוספת. בין מפקדי ה'הגנה' שהתגוררו בדירה זו תקופת זמן היו מפקדי החי"ש 'מוש' (משה) זילברשמידט, והמלחין צבי בן-יוסף, שהתפרסם בשיריו 'יש לי כינרת', 'ראש פינה' ו'הורה נהלל' ("משתמט אני הייתי..."). ושאליו היה מגיע, כדי לשיר עימו, זמר הבס שמשון נוימן (בר-נוי). בחודש מארס נשלחו שניהם עם התגבורת לגוש-עציון.

⁴³ הדוידקה (על שם מפתחה דוד ליבוביץ'), הייתה מרגמה בקוטר 3 אינץ' שהפגז שלה, ששקל 40 ק"ג, היה בקוטר גדול מזה של הקנה, והוא "הולבש" עליו. טווחה היה 300 מטרים לכל היותר, והצלחתה הגדולה של הדוידקה הייתה ברעש החזק שנגרם בעת הפעלתה, שהפיל פחד רב על הערבים. בסך הכל יוצרו שש יחידות בלבד של מרגמה זו.

⁴⁴ ב- 11.3.48 הצליח הנהג הערבי-נוצרי של הקונסול האמריקאי, שהתברר כסוכן כפול, להחדיר מכונית נפץ לבנייני הסוכנות. בפיצוץ התמוטטה הקומה השנייה של אגף קרן היסוד. 12 מעובדי הבניין נהרגו, ובהם גם מנהל קרן היסוד לייב יפה.

ארוע קשה שעקבנו אחריו בדריכות היה שיירת נבי-דניאל – שיירת התגבורת לגוש עציון הנצור שנלכדה בדרכה חזרה לירושלים. הקשבנו ברדיו לתשדורות המגינים, שאת הצפנים שלהם, כמו 'ציפור' עבור מטוס, לא היה קשה לנו לפענח. זכורה לי תשדורת אחת: "הגוי בא מכיוון בננה", שפירושה היה שהכוח הבריטי יבוא מכיוון בית-לחם. אירועים בולטים בראשית אפריל היו הקרב על הקסטל והפתיחה הזמנית של הדרך לתל-אביב, הפעולה הידועה לשמצה של האצ"ל והלח"י בדיר יאסין ב- 9.4, והתקפת הגמול הרצחנית בשייח' ג'ראח על שיירת 'הדסה' ב- 13.4.

כל אלו היו דברים ששמעתי, אבל לא חוויתי אותם ישירות. מוחשי יותר עבורי היה צריך להיות המחסור המחריף והולך במזון, מים ודלק, אם כי גם חווייה זו לא זכורה לי כטראומטית. בתחילת חודש מארס הודק המצור על ירושלים והשיירות התקשו להגיע אליה. מצרכים חיוניים, כמו מזון או דלק לבישול, חולקו בקיצוב. כל נפש צוידה בפנקס תלושים שזיכו אותה במנת מצרכים מתאימה. מנת הלחם היתה כשלוש פרוסות ביום (שישית כיכר). אספקת החשמל לבתים הופסקה, כדי לחסוך בדלק, ולצורך בישול ואפייה חולק לתושבים נפט בהקצבה - בכוסות...

באפריל גויסו תלמידי הגמנסיה הבוגרים ונטלו חלק במערכה במסגרת פלוגת 'יונתן' של הגדנ"ע. ביניהם היו גם מדריכינו בחג"מ. גם אנחנו גוייסנו – לגדנ"ע, ולימודינו נקטעו במחצית שנת הלימודים. מקום הריכוז שלנו בכל בוקר היה במגרש ה'קולג' הסמוך לגמנסיה, ממנו היינו יוצאים לעבודות הביצורים. כוס הקקאו עם פרוסת הלחם העבה המרוחה בנדיבות בממרח שוקולד שקיבלנו – מעבר לקיצבת שאר האזרחים, היוותה תוספת רצינית לדיאטה שלנו. באווירת המלחמה והמצור לא האמנו שנחזור אי פעם לספסל הלימודים. כשבן כיתתנו רטני מדזיני פגש את אחד מהמורים הקשוחים יותר וזה דרש בשלומו, ענה לו רוני בחוצפה: "אין שלום לרשעים!". גם הלימודים ב'בצלאל' נפסקו. זיוה גוייסה ותפקידה היה לערוך ולתחזק רשימה חשאית של חברי ה'הגנה' בירושלים למקרה שבו העיר תבונאם, כפי שהיה אמור לקרות לפי החלטת האו"מ.

ב- 19 באפריל, בעיצומו של המצור, הופיע בביתנו פתאום פלמ"חניק. היה זה "דוד עמי", אחיהן הצעיר של יהודית פורר-ברון ואסתר פורר-הופברג, שלמרות שהיה מבוגר בהרבה ממני ומאחייניו בתיה, היה לפעמים שותף למשחקינו. עמי היה בגדוד 'הפורצים' של חטיבת 'הראל', והגיע לירושלים מייד לאחר הקרבות בבית סוריק, בית איקסא ונבי סמואל⁴⁵. שמחנו מאוד לראותו. הוא הביא אתו שי לנצורים – ברווזה צעירה שלכד בבית סוריק. עמי חשב שהוא תורם לתפריט שלנו באותו זמן, בו הקצבת הבשר הייתה זעומה ביותר. אך זיוה התחננה על חייה של הברווזה היפהפיה ורצתה שנשמור את הברווזה כחיית מחמד. אמא לא עמדה בפני תחנוניה של זיוה, וסוריקה (כך קראנו לה, על שם כפר מוצאה) נשארה איתנו. וכך, לא רק שלא נוסף לנו בשר, אלא שנוספה לנו עוד נפש צורכת מים ולחם – שאף הם חולקו במשורה. המצב החמיר בחודש מאי, כאשר החלו ההפגזות על העיר. סוריקה הייתה מגיבה לקולות הנפץ בקירקור צורחני רם ובכך התגלה קיומה לכל השכנים ברחוב שכמעט יצאו מדעתם מהמחשבה על בשר העוף הנמצא ממש לידם...

עם חטיבת 'הראל' הגיע לירושלים גם חברה של בת-דודתי צפרירה, משה ספיר, שבזכות גדלו ותאבונו הבריא כונה בשם "משה פֶּרְעֶסְעֶר". בספרו של יורם קניוק 'תש"ח' מצאתי את התיאור הנלבב הבא על התקופה בה חיזר משה אחרי צפרירה: היה איתנו איש גדול ממדים, פרסר שמו. הוא היה מדבר במין חנחון צרוד, וצחק מכל העולם, והיה מראה לנו כמה הוא גבר, כי אהב אחת ציפי, כעלת שיער אדום עבות. ראינו שהוא נעלם לפעמים והלכנו לרגל אחריו, וראינו איך הבריון קשקשים הזה עומד ברחוב פרוג מתחת למרפסת ובקול נעים ילדותי, מתחנן, קורא, "ציפי!", "ציפי!" קינאנו בו שהוא אוהב ושהיא כנראה אוהבת אותו. היא שיחקה קשה להשגה, מה שהיה שכיח אז, כי אישה היה צריך לכבוש כמו כל כפר ערבי, ואכן הם נישאו אחרי כן, חיו יחד כל ימי חייהם.

⁴⁵ עמי פורר, יליד 1925, עבר קורס טייס בפלמ"ח בשנים 1943-7, נלחם בחטיבת 'הראל' כנשק גדודי. לאחר קום המדינה המשיך בצבא הקבע בחיל חימוש, והיה מפקד חימוש פיקוד מרכז, בדרגת סגן-אלוף. נפטר ב- 2012.

הוא נהג משאית. איש נעים הליכות היה, ושר את 'שושנה, שושנה' כקול כמעט לירי⁴⁶.

גם אחד מחברינו לעדה, גד זינגר, התגייס לפלמ"ח – אולי הצליח להעלים את גילו האמיתי, כי עד כמה שזכור לי היה בן 17 לכל היותר. על כל פנים, גם הוא – כברוך ג'מילי המפורסם, הנציח את שמו על קירות הפונדק בבאב-אל-ואד.

בהקשר למצוקת המזון בירושלים ראוי להזכיר את הירקות שאכלנו בימי המצור: את צמח הַחֲבִיזָה, היא החֲלָמִית, שבפירותיה השתמשו לעשיית קציצות, ואת הגדילן המצוי, שהתוך של גבעוליו הקוצניים היה אכיל, ואפילו די טעים. צמחים אלו צמחו בשיפולי עמק המצלבה, אבל יכולנו לצאת ללקט אותם שם רק כשהוסר ממנו איום יריות הצלפים לאחר ששכונת קטמון, החולשת עליו מדרום, נכבשה סופית בקרב קשה ביותר ב- 30.4.

בחודש מאי, עם צאת הבריטים מירושלים, כבשו הערבים את תחנת השאיבה בראש העין. הם ניתקו את אספקת המים לעיר ונפסקה אספקת המים לבתים. המקור היחיד שנותר היו כאלף בורות מים בבתים היותר ותיקים ומיכלי המים שעל הגגות, כל עוד אלו לא נוקבו בכדורים או ברסיסי פגזים. אנשי 'גדוד מחלקי המים' של 'משמר העם' עברו מדי יום משכונה לשכונה כשהם מסיעים, במשאית או בעגלה, מיכל מים או חבית גדולה, עוצרים בכל שכונה ומחלקים מים בהקצבה לכל משפחה. למזלנו, הייתה תחנת החלוקה שלנו די קרובה לביתנו, ממש מעבר לרחוב.

המצב בירושלים וסביבתה הוחמר באופן דראסטי בתחילת מאי, לקראת הפינוי הבריטי, כשהלגיון הערבי הירדני, מצוייד היטב ועם פיקוד בכיר בריטי, נכנס למערכה והידק את המצור על ירושלים ועל היישובים בסביבתה. ב- 12.5 פתח הלגיון בהתקפה על גוש עציון. הכרזת המדינה, ב- 15 במאי, לא נחוגה בירושלים. ביום זה נפל הגוש, וכמעט כל לוחמיו – כמאה וחמישים איש – נהרגו, ביניהם

⁴⁶ משה, יליד 1925, הצטרף לפלמ"ח ב- 1942 עם הכשרת יגור של 'הנוער העובד'. לפני מלחמת השחרור היה ב'זרבה', סייר ומדריך ספורט, ובמלחמה השתתף, בין השאר, בקרבות הקסטל. הוא נפטר ב- 2000. הוא, אכן, היה איש טוב לב ונכון לעזור תמיד לכל אדם. אינני יודע אם היה זה יורם קניוק עצמו ששכח וקרא לכת-דודתי 'ציפיל' במקום 'צ'פיל', או שזו טעותו של המגיה.

מיודענו 'מוש', מפקד הגוש, וגם המ"מ המוסיקאי צבי בן-יוסף, שעוד בימים האחרונים ניסה לעודד את החברים בנגינתו באקורדיון, שהיה מפקד "המנזר הרוסי". ב-18.5 כשל ניסיון פריצה לעיר העתיקה דרך שער יפו, ובין ההרוגים היה המ"פ הנערץ מוסה סלומון, מידידיה של זיוה. סוללות תותחי הלגיון הפגזו את ירושלים מנבי סמואל שמצפון-מערב, משעפאת והגבעה הצרפתית שמצפון, ומבית ג'אלה שבדרום. הפגזים מצפון הגיעו עד רחוב אלפסי הסמוך. גם הפגזים מדרום נעצרו, למזלנו, סמוך אלינו ולא הגיעו לרחוב עזה – הנפילה הקרובה ביותר הזכורה לי הייתה בלוק אחד מאיתנו – ברחוב רד"ק. היו אלו פגזי 25 ליטראות. למזלה של ירושלים, קירות האבן היו, בדרך כלל, חסינים בפני פגיעתם. אבל אנשים ברחובות ובשטחים הפתוחים נפגעו. לא חזיתי ממש מקרוב בפגיעה כזו, אבל אני זוכר את הזעזוע של אחד מעוזריו הצעירים של אבא שסיפר כיצד אשה צעירה נפגעה ומתה במרחק של כמה צעדים ממנו. כעבור כמה ימים הגיעו גם המצרים עם הארטילריה שלהם, וב-22.5 הצליחו לכבוש את רמת-רחל, שבשלושה ימים עברה שלוש פעמים מיד ליד ולבסוף נשארה בידינו. ב-25.5 נכשל ניסיון לפרוץ את הדרך לירושלים בהתקפה על לטרון, וב-28.5 נפל הרובע היהודי בעיר העתיקה, ומרגמות הלגיון שהוצבו שם הצטרפו ל"תזמורת" והפגזו את מרכז העיר. ב-30.5 נכשל ניסיון נוסף להשתלט על מצודת לטרון. למרות שבחודש מאי הצליחו כוחותינו להשתלט על חלקים חשובים של העיר החדשה ('בווינגרד' במרכז וטלביה, קטמון, אבו תור ומחנה אלנבי בדרום), הייתה זו התקופה הקשה ביותר במלחמת 1948.

לתיאור תקופת המצור כפי שחוו אותה בני גילי אצטט עוד קטע שכתבה חברתנו לתנועה, גילי יעקבסון, בספר התנועה 'עלה והגשם':

עברנו את המצור (והמצור עבר אותנו)

מלחמת השחרור בירושלים היתה בשבילנו תקופה מיוחדת במינה. היינו בני 15-16, גיל עם יכולת מחשבה ועשייה, והרבה מאד רגש. רוב תושבי ירושלים סבלו מן המצור, נפגעו – גם אלה שלא לחמו בפועל. אנחנו חיינו את התקופה חזק, אבל לא סבלנו. אף לרגע לא פחדנו שירושלים היהודית עלולה

ליפול או שיכול לקרות משהו נורא. לא הבנו, או שלא הרשינו להבנה להגיע לתודעתנו? סייעו לכך גם התקשורת הדלה של אותה תקופה, וכן הורינו שהסתירו מאתנו את חומרת המצב האובייקטיבית.

הלימודים פסקו בהדרגה. המורים גוייסו. גם הדרך לבית-הספר, שעברה אצל רבים מאתנו דרך שכונות שגרו בהן יהודים וערבים במעורב (כגון רוממה), היתה בחזקת סכנה עד שנמלטו מהן הערבים. את חברתנו טלה (טלילה מירקין), שגרה ברוממה, היינו מלוים יחד בקבוצה גדולה בדרכה הביתה בערב אחרי "פעולה" בתנועה. משנותקה הדרך לבית-הספר נעשו נסיונות למצוא עבורנו מקומת לימוד במרכז העיר, כגון בספריית בני-ברית ששכנה אז ליד רחוב הנביאים. אולם אחרי יומיים-שלושה הוחלט כי אסור לרכז יחד מספר גדול של ילדים בתנאי ההפגזות, וגם הדרך לשם עמדה בסכנת פגיעה מפגזים. אמהות לא הרשו לילדים לצאת מן הבית (בתי-האבן הירושלמיים, המוגנים יחסית). במשך כשבועיים לא עשינו דבר, וזה היה קשה מאד. כמעט כל ירושלמי היה מגוייס לשמירה או ללחימה. גם המדריכים שלנו בתנועה גוייסו, פעילים במלחמה קשה, מעטים ולא מצויידים.

יום אחד הופיעה בביתי חברה עם "פקודת-קשר": מתאספים בחצר הקולג' ברחוב אוסישקין ביום... בשעה... נא לחתום ולהעביר הלאה. אולי ראוי להזכיר כי טלפון היה אז רק למעטים. נאספנו במסגרת מוזרה – רשמית היה זה הגדנ"ע (גדודי-הנוער של ההגנה), אך למעשה היתה זו המסגרת החברתית של התנועה. גם מפקדי הגדנ"ע היו המדריכים שלנו מן התנועה... תחילה חשבו לוותר על הבנות, אך מרד קטן ויעיל ביטל גזרה זו. הוטלו עלינו משימות צבאיות שונות שלא היו כרוכות בלחימה ממש. עיקר העבודה היתה הקמת ביצורים. היו גם משימות אחרות: ערב אחד קבלנו הזמנה מסתורית, והתברר שנקראנו לסחוב סולמות ענקיים ולהביאם עבור הלוחמים שהתכוננו לטפס בהם על חומות העיר העתיקה ולפרוץ לתוכה. מסבות שאינן תלויות בנו בוטלה תכנית זאת ונשלחנו הביתה מתוסכלים.

הנוהל השגרתי כלל התכנסות בבוקר, מפקד קצר, חלוקת 2 כריכים (בזכותם סבלנו פחות מאחרים מן הרעב בעיר הנצורה), ויציאה לעבודה ברגל, בשלשות ובצעד צבאי. היה זה מיד לאחר שהערבים נטשו את השכונות העשירות בדרום העיר. האזור נסגר למניעת ביזה, ואנחנו זכינו להתר מיוחד

להכנס לשכונות-הרפאים לעבוד. לכל בית היתה חצר מגודרת כחומת-אבן נאה. תפקידנו היה לפרק חומות אלה, ולבנות מאבניהן מחסומים אנטי-טנקיים לרוחב הכבישים, למנוע פריצת צבא אויב לתוך העיר מדרום. זכינו אף להתר מיוחד לנצל את ההפסקה בעבודה לצורך שימוש בבתים הנטושים. מובן כי נאסרה עלינו הביזה, אך קבלנו רשות להתקלח (זכות נדירה אז בירושלים הנצורה) בבתים ששרדו בהם עוד מים במכלים שעל הגגות, במקלחות מפוארות בהרבה ממה שהכרנו בבתינו; ואף זכות ליטול מן הבתים הנטושים מזון ונפט, אם מצאנו שם. פעם מצאנו בגינת אחד הבתים תפוחי-אדמה, אוצר יקר במיוחד. שמרנו בקנאות על הכללים ולא בזזנו, אף שבתים אחדים היו מלאים באוצרות. פעם הבאתי הביתה פרחים נפלאים מאחת הגינות, ואמא שאלה אותי בצער "מנין נקח מים לפרחים?". אבל היא שמחה מאד כשהבאתי אטריות, ופעם אחרת כשהבאתי אבקת פודינג.

לא רק כריכים אכלנו בעבודה, נוסף על מכסת הלחם הצנועה שקבל כל תושב ירושלים, אלא זכינו גם לטעום פרי טרי מן העצים שגדלו שם, בעיקר תות ומשמש. מובן שלא חכינו עד שיבשילו הפירות, ואכלנו אותם מעט בוסר, אך איש מלבדנו לא טעם פרי טרי כל ימי המצור, ואיש מאתנו לא אכל פרי טעים כל-כך מעולם. היינו בני מזל – בעיצומו של המצור, כשהכל סביבנו חשו חסרי-אונים, מדוכאים ונטולי-תקווה, היינו עסוקים בעבודה מועילה, טעם לחיים ולפעילות, כמעט חדות-יצירה, יחד עם יציאה מן הבית העגום, וחברותא.

היו גם עבודות אחרות: הכשרנו "שדה-תעופה" צנוע ליד גבעת-שאול. האזור הררי, והכשרת משטח-נחיתה היתה כרוכה בעמל רב, שהשקענו בנפש חפצה⁴⁷. שם גם שמענו, בהפסקה שלא-מן-המנין שנתנו לנו בעיצומו של יום-עבודה, את הכרזתו של בן-גוריון על הקמת מדינת היהודים, שנקלטה ברדיו של בית שכן דומה כי בסופו-של-דבר לא נחת שם אף מטוס, כי השטח היה ממש תחת תותחי הלגיון הערבי, כפי שהרגשנו גם אנו מדי פעם במהלך העבודה. אגב, גם המחסומים האנטי-טנקיים, שהקמתם העסיקה אותנו רוב ימי המצור, לא עמדו מעולם במבחן ממשי, למרבה המזל.

⁴⁷ הניסיון לסלול, בעבודת ידיים, מסלול נחיתה במישור הסלעי הקטן שבין גבעת-שאול לדיר יסין, במקום לא מוגן מתצפית וירי האויב, היה ניסיון נואש לפרוץ סדק קטן במצור על ירושלים. הוא לא בא לידי שימוש והחליף אותו מסלול נוח בהרבה שנסלל בעמק המצלבה, אם כי גם הוא היה תחת תצפית וירי אפשריים מקטמון.

עבודה נוספת שעסקנו בה היתה הכשרת דרך אלטרנטיבית למכוניות לירושלים, בקטע שבין מוצא לגבעת-שאול. סללנו שם בידינו דרך-עפר, שעברה בתואי של דרך רומית עתיקה⁴⁸. יום אחד כזה זכור לי כל כך טוב, עד שאני חשה את השמש ואת ריח הקוצים היבשים. נכשנו את העשבים והקוצים שהיו כמעט בגובה שלנו. עבדנו בחריצות, והנה קראו לנו, בפעם הראשונה, לארוחת-צהרים. אספו אותנו במבנה של בית-החרושת פרומין, ולמרבה הפלא קבלנו אוכל ממש, עם כדורי-בשר. נראה שהיה זה אחרי שעברה, בדרך הקשה, שיירה של גיפים עם מזון לעיר – בחלק מן הדרך העבירו את המטען לפרדות, כי אפילו גיפ לא יכול לעבור שם. ארוחה חגיגית זו זכורה לי, אם כי את טעם האוכל אינני מצליחה עתה לשחזר. אבל יחס של כבוד לאוכל – ולמים, שהייתי אוגרת - נותר בי עד היום.

כהשלמה לתיאורה של גילי אוסיף כמה פרטים על עבודות הביצורים מהחוויה האישית שלי:

אנו, תלמידי הגמנסיה רחביה, גויסנו לפעילות במסגרת מחלקת הגדנ"ע הכיתתית. לפני בראשית מאי הספקנו גם לבנות מחסומים בצפון העיר, ליד שכונת מאה שערים, כדי לחסום את דרכם של משורייני הלגיון הערבי. אבל אחר כך, עם התקדמות הכוח המצרי, עברה הפעילות דרומה – לטלביה, המושבה הגרמנית וקטמון. הדבר הראשון שהיה מוטל עלינו לעשות בהגיענו לאתר המיועד למחסום היה לפרוץ לאחד הבתים הסמוכים, כדי להכין לנו מסתור במקרה של הפגזה. הבתים היו נעולים ודלתותיהם, כמקובל אז בירושלים, היו דלתות ברזל. אבל מהר מאוד למדנו את שיטת הפריצה: שניים מהגברתנים ביותר במחלקתנו היו רצים אל הדלת ובוועטים בה בו זמנית בנעליהם הכבדות. כמעט ולא הייתה דלת שעמדה בפני מתקפה כזו. אשר ל"שלל", לא זכור לי שהבאתי הביתה תפוחי-אדמה, אך פעם אחת מצאתי, בשכונת טלביה, קופסת קורן-פלייקס. בהקשר זה ראוי לציין שקורן-פלייקס היה אחד מאותם מוצרי לוקסוס שסימלו בעיני הירושלמים הנצורים הרעבים את חיי השפע בתל-אביב (בראש הרשימה עמד תות-שדה בשמנת...). לכן

⁴⁸ הדרך העולה ממוצא לירושלים, שאבני הריצוף הרומי ניכרו בה היטב, הייתה מסלול מוכר לכולנו מטיולי התנועה,

גם ייקל להבין את הזעזוע שחוויתי זמן קצר לאחר שיצאתי מהמצור, כאשר הלכתי לגן-החיות בתל-אביב וראיתי איך שופכים בכלוב הדובים כמה קופסאות של קורן-פלייקס שכנראה פג תוקפו, והדובים באים ובוטשים במעדן ברגליהם... האוצרות היקרים שהיו שללי כללו שני אגוזי מוסקט ואוסף גלויות וצילומים של צלם מקומי, ובהן צילומים אותנטיים של הפיצוץ ברחוב בן-יהודה בחודש הקודם (ראה צילום). בדרך כלל, פריצת הדלתות הייתה הנזק היחיד שגרמנו במזיד, אך פעם אחת, בשטח פתוח בגבעה שמעל 'בית המצורעים' שבשכונת טלבייה, לא יכולנו להתגבר על יצרנו, ובמקום התחרות הרגילה בידי אבנים ערכנו תחרות בזריקת תקליטים – היו אלה כמובן תקליטי הבקליט הישנים הגדולים, שלא רק היטיבו לרחף (כמו דיסקיות ה'פריזבי' של היום), אלא גם היו מתנפצים כשפגעו באבני השדה... אשר ללקחי המצור, אפשר להוסיף שעד היום קל להכיר את הירושלמים שחוו את המצור, במיוחד בעת רחצת הכלים, רחצת השיניים והגילוח – הם אינם מסוגלים לראות מים זורמים ללא שימוש וסוגרים את ברו המים בכל הזדמנות. לפני כמה שנים הגיע אלי בדואר צילום של המכתב הרצ"ב, בצירוף צילום תעודת התרומה:

ערב יום העצמאות התשיעי, ד' אייר תשי"ז,

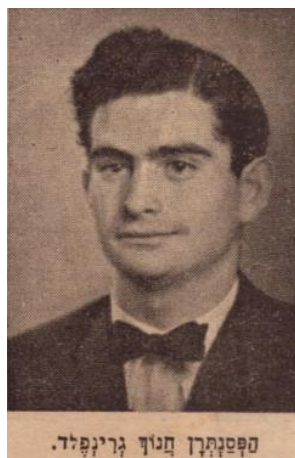
לגב' בתיה שמחון, אחות אברהם שמחון ז"ל.

עם מלאות תשע שנים למלחמת הקוממיות ושחרור ירושלים, רציתי להוסיף את תעודת העץ אשר ניטע על שם אחיך אברהם ז"ל אל חפציו והזכרונות שיש בידיכם. את אחיך לא הכרתי, אבל מעשיו זכורים לטוב! בימי קרבות ירושלים והמצור על העיר ואני אז מפקדת גדוד החברות "מוריה" בהגנה, היה בני בן חמש-עשרה, בו בזמן, חבר הגדני"ע והשתתף בבצורים אשר בקטמון. בדירה עזובה נמצא סכום כסף ואותו דני תרם לקק"ל לנטיעת עצים על שם חברי פלמ"ח שנפלו בקרבות קטמון, ביניהם עץ על שם אחיך אברהם ז"ל. תשע שנים שמרתי תעודות אלו אצלי במחשבה להעבירם לבני המשפחות למען הוסיף טיפת נחומים, כי לא עלומי שם הלכו לקרב. דאגותינו ליווים בקרב וכאבנו את נפילתם. בכבוד רב, רבקה עמיר

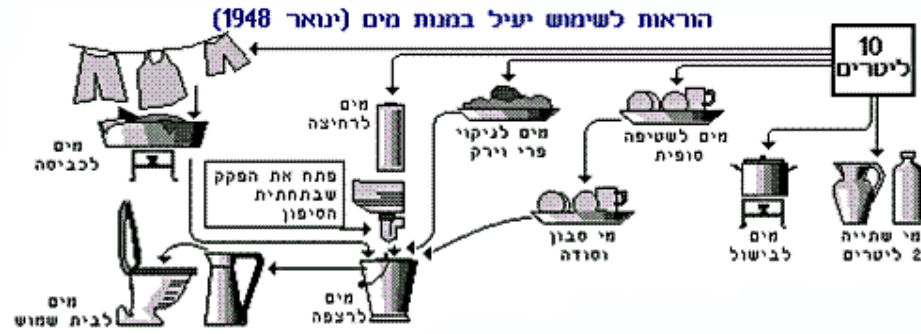
ב- 11 ביוני נכנסה לתקופה ההפוגה הראשונה, וכעבור כמה ימים עזבתי את ירושלים וירדתי לתל-אביב. אמא נשארה עוד כמה ימים בירושלים כדי להסדיר את העברת החפצים. בזכות תפקידו של אבא, הייתי בין היחידים שהוטסו באווירון. האווירון המריא משדה התעופה הקטן שנבנה בעמק המצלבה. אמנם לאחר כיבוש קטמון בסוף אפריל חלפה סכנת הצליפות הישירות משם אך עדיין היו יריות לכיוון השדה, כך שבזמן שחכינו לעלייה אליו ישבנו במסתור אחד הקירות של הבתים הסמוכים. זיוה נשארה בירושלים, באחד מהחדרים שנשכרו על ידי ההגנה בקומה התחתונה של אותו בית. תפקידה היה להכין ולטפל בארכיון ובו נתונים על חברי 'ההגנה' בירושלים ועוד, וזאת למקרה שירושלים תישאר בסוף בשלטון בין-לאומי, כפי שנקבע בהחלטת האו"ם. היא נשארה ירושלמית שנים רבות.

בחוג המאוחד "אילת-יתד", ראשית תש"ח⁴⁹

⁴⁹ אני עומד בשורה האחורית. לידי - עמוס לביטוב. עמוס היה אחיה של הטייסת הפלמ"חניקית הנערצת זהרה, שנספתה באוגוסט 1948 בתאונת מטוס ליד המנחת בירושלים.

מנת המים היומית 10 ליטרים לנפש... הפרש מהמנה היומית 2 ליטרים לנפש לתוך כלי נקי. לצרכי שתייה... השתמש במי הכביסה המלוכלכים לשטיפת הרצפות ולהדחת בית-הכיסא...

(מצאתי הודעה זו בכמה אתרים באינטרנט, אך ייתכן שהתארוך אינו מדוייק והיא מאוחרת יותר במאי צומצמה המנה היומית ל- 8 ליטר).

פרופ' פקטה, רקטור האוניברסיטה אחת מתמונות הפיצוץ ברחוב בן-יהודה שמצאתי בחנות עם מנת המים בעת המצור הצלם הערבי בטלביה באפריל 1948 חותמת הצלם בערבית בגב התמונה: פוטו אברהים רצאץ, אלקדס

מעמי לרבקה וישראל מזכרת חולדה.
ל ניסן תש"ח, 19.4.48, צולם בקרב

זיוה וסוריקה על הגג, קיץ 1948

צפרירה, 1.8.48

זיוה, 31.7.48

תל-אביב תש"ט (1948/9)

הדירה ששכרנו בתל-אביב הייתה בקומה השנייה בבית מספר 144 ברחוב דיזנגוף, בין רחוב גורדון לרחוב קרן קיימת – במקביל לבית סבא וסבתא שברחוב בן-יהודה הסמוך. היו בה שני חדרים, מטבח קטן ואמבטיה, ומרפסת צרה בצד מערב, המשקיפה על הרחוב. כשבוע אחרי שהתארגנו בדירה, התקיים טקס השבעת חיילי צה"ל, ותמונתו של אבא עם שאר מפקדי החילות של צה"ל התפרסמה בעיתונות.

בשבוע השני של יולי הסתיימה ההפוגה, וב- 13 ביולי חודשו הפצצות המטוסים המצרים על תל-אביב⁵⁰. בהישמע האזעקה או הפיצוצים, היינו יורדים למקלט, כלומר לחדר המדרגות שבקומת הקרקע, שהכניסה אליו בוצרה בשקי חול. ההפצצות היו, בדרך כלל, בשעות היום, כך שאבות המשפחה נעדרו, בדרך כלל, ממפגש שכנים זה. משום כך, כנראה, אני זוכר יותר את השכנות, ופחות את בעליהן. כאן פגשתי את ילדי השכנים: רפי ועוזי. היה איתנו במקלט גם ילדון מחמד, אודי מרקוספלד, שהיינו משתשעים איתו. משפחת סילברסטון, שהייתה, כפי שמה מעיד עליה, ממקור אנגלוסקסי, גרה בקומה שלנו בדירה שממול. רפי היה צעיר ממני בשנה, ולמד אף הוא בתיכון העירוני. שיחקתי איתו משחקי לוח. בשחמט הייתי מנצח, אבל במשחקי ה'מלחמה לדגל' וה'מלחמה ביים' שלמדתי להכיר אצלו (בדור של ילדי קראו לזה 'טקטיקו'), הייתה לו עדיפות, לפחות בזמן הראשון⁵¹. עוזי, שהיה צעיר ממני בשנתיים, היה אף הוא שותף למשחקינו.

מובן שתפקידו של אבא כמפקד חיל האוויר קסם לי מאוד. באחד הימים קיבלתי אפילו פינוק מאבא – נסענו לשדה התעופה (שדה דב) ושם עליתי לסיבוב מעל תל-אביב במטוס דו-מנועי דו-כנפי מסוג 'דראגון רפיד'. מחוברת שאבא הביא הבייתה למדתי להכיר ולזהות את כל האווירונים שהיו אז בשימוש – הן אצלנו והן אצל

⁵⁰ ההפצצה החמורה ביותר של תל-אביב הייתה ב- 18 במאי, ובה נהרגו 42 איש. ההפצצה האחרונה לפני ההפוגה הייתה ב- 9 ביוני. כמו כן היו ניסיונות הפגזה מן הים.

⁵¹ רפי סילברסטון, שלמד אף הוא בעירוני א', שינה את שם משפחתו ל'אדר', למד רפואה באוניברסיטה העברית, התמחה בכירורגיה והיה ראש המחלקה לכירורגיית כלי-דם בתל-השומר עד פרישתו לגמלאות ב- 1998..

אויבנו. ראשית, את המטוסים האזרחיים הקלים המעטים שהיוו את עיקר חיל האוויר בימיו הראשונים – ה'אוסטרים' (פייפרים), שאליהם נוספו עוד אכסמפלרים בודדים מסוגים שונים ומשונים שהצליחו להניח עליהם את היד ולהביאם ארצה: ה'טיילורקראפט', ה'נורסמן' וה'ארגוס פיירצ'יילד', ה'בוננזה' – שזנבה בצורת האות V, ה'טייגר מות" הדו-כנפי, והמטוס הכרסתני שבו הגעתי מירושלים שהיה מסוג 'מיילס-אָרְוֹנָן'. אחריהם, את מטוסי התובלה הדו-מנועיים – C46 ו-DC5, וה'דקוטות' ששימשו את המצרים וגם אותנו כמפציצים, ולבסוף – את מטוסי הקרב שלנו – ה'מסרשמידטים', שכנפם המצולעת הבדילה אותם מה'ספיטפיירים' המצרים שקצות כנפיהם מעוגלים, ואת ה"ענקים" הארבע מנועיים – ה-DC4, ובאוגוסט הגיע השיא: התווספו 'המפציצים המעופפים' מדגם B17.

עם המעבר לתל-אביב חזרתי ללימודים, אחרי "חופשת" המלחמה שארכה כמה חודשים. התקבלתי לבית הספר 'תיכון עירוני א' שהוקם שנה קודם לכן. 'העירוני' היה בי"ס ייחודי, פרי רעיון שהגו קברניטי העיר, שנועד לאפשר גם לילדים ממשפחות חסרות יכולת להמשיך בלימודי התיכון. עד לאותה עת היו בתל-אביב בתי-ספר תיכוניים פרטיים בלבד, עיוניים ('הרצליה', 'גאולה', 'בלפור' ו' שלווה') או מקצועיים ('פיטמן', 'שבח' ועוד). 'לעירוני' לא היה מבנה משלו, והוא שולב במבנה קיים של גמנסיה 'בלפור', ברחוב מאז"ה ליד שדרות רוטשילד. בית הספר היה אמור להיות פרויקט הדגל של העירייה, והקבלה אליו הותנתה בציונים גבוהים בבחינות הגמר של בית הספר העממי, ובנוסף לכך בבחינות-כניסה קפדניות, שכונו 'בחינות אוריינטציה'. אני מניח שבזכות השגי בגמנסיה 'רחביה' פטרו אותי מבחינות אלו. שיטת הלימודים הייתה ניסיונית: במקום מגמות, יכול היה התלמיד לבחור מקצועות כרצונו. לכל מקצוע נקבע ניקוד מסויים, והיה צריך לצבור לפחות מספר מינימאלי של נקודות. המכסימום לא הוגבל. ניסיון נוסף הייתה ההפרדה המגדרית: הבנים והבנות למדו בכיתות נפרדות, אבל שיעורי הפיסיקה והכימיה, בהם השתתפו רק חלק מהתלמידים, היו משותפים. הצטרפתי לחודש האחרון של לימודי הכיתה השישית (כיתה י' במונחי היום), ושכני לספסל

עודד, קיבל אותי בפנים יפות ומייד שאל אם אני אוהב מוסיקה (בימים ההם היה מובן ש"מוסיקה" היא מוסיקה קלאסית). הוא שמח מאוד לשמוע שאני אפילו מנגן בכינור, ויתר על כך – שהייתי חבר בתנועה המאוחדת. הוא הביא אותי ל"קן צפון" של התנועה, שהיה ליד משק הפועלות, בקרן הרחובות אדם הכהן וארלוזורוב של היום. תוך זמן קצר נעשינו החברים הכי טובים, ונשארנו כך במשך שנים רבות. עודד קצמן היה ראשון ה"משוגעים למוסיקה" שהכרתי. היה לו אוסף גדול (במונחים שלנו אז) של תקליטים קלאסיים, וגם כמה של מלחינים מודרניים, יחסית. מהיצירות שנהגנו לשמוע אצלו זכור לי במיוחד הקונצ'רטו לכינור של בטהובן בביצוע יאשה חפץ, שכדי להראות לי עד כמה הוא מדייק בנגינתו, עודד היה מאיט את מהירות הפטיפון כך שניתן היה לשמוע בבירור כל סטייה קלה מהטון או מהקצב, ומשווה אותו לכנרים אחרים. בין היצירות האהובות האחרות היו הקונצרטו הכפול לאבוב ולכינור של באך, ותקליט של מוסיקה לאורגן של בוקסטהודה. בנוסף ל"שריקת התנועה" – האות המשותף לחברי התנועה בכל הארץ, הייתה לו גם שריקה פרטית ששרק לי – תחילת הפתיחה ל'בית ספר לשערוריות' של סמואל באַרְפֶּר. התקליטים בימים ההם נוגנו במהירות של 78 סיבובים לדקה ולכן כל צד שלהם הכיל רק כחמש דקות של מוסיקה. הם היו עשויים בקליט שביר, ומה שחמור יותר – היו נסרטים בקלות וכל סריטה הייתה מתבטאת ברעש מחזורי בזמן הנגינה. עודד הקפיד ביותר על שמירת תקליטיו, ובמקום 'מחט' המתכת הרגילה שהייתה קוראת את התנודות מחריצי התקליט השתמש במחט עץ, אותה היה צריך לחזד בסכין מדי פעם. מלבד זאת היה חובב רדיו ואלקטרוניקה, ובנה לעצמו מכשירי רדיו. עודד היה דמות כריסמטית בתנועה, אידיאליסט ודבק בעקרונותיו. לא היה בו קורטוב של רוע. לעומתו היו כמה חברים אחרים לכיתה ולתנועה שנחוננו ברשעות לא מבוטלת. אחד מהם היה יגאל, שכני לספסל בשמינית. ביום הראשון שלי בכיתה, כששמע את שמי, חרז מיד: "עמיר – חזיר", וכינוי זה דבק בי כל ימי בבית הספר ובהכשרה. עודד המתיק אותו וקרא לי "חזרזיר", כשמו של גיבור המשנה בספר הנערץ עליו אז – 'פו הדב'. גם אני

נדבקתי ממנו בחיידק פו, ושנינו ידענו לצטט אותו בעל-פה. הוא היה פו, הדב בעל הכוונות הטובות והמוח הקטן מאוד, ואני – ידידו הטוב, חזרזיר החששן. בזכות עודד ובני כיתה אחרים שהיו חברי תנועה, כמו דוֹדָה, הוא דויד יחיאלי, ובוקי, הוא משה שוורץ, נקלטתי במהרה ב"עדה" החדשה שלי. אמנם, התל-אביבים היו צוחקים עלינו, הירושלמים שירדנו לתל-אביב, ובמיוחד על ה'יקים' שבינינו: "מייק" - הוא מיכאל לבנטל, ו"מייקל" - הוא מיכאל לובינסקי, שכזוג כונו "מקמייקל", כשמו של הנציב העליון הבריטי השנוא, הרולד מקמייקל. גם הבנות, "חנה'לאו", היא חנה אנגלברג, וטֶלָה, היא טלילה מירקין, לא ליקקו דבש. לדעת התל-אביבים היינו יותר מדי "ילדים טובים", מה שקראו פעם "סבונים", אחר-כך "יורמים", והיום "חנונים". כשאחד הירושלמים היה פותח את פיו לומר משהו היו פוצחים מייד במקלה: "ירושלים עיר הקודש, למה ומדוע...". אבל בזכות הפטרונות של עודד, כנראה, יצאתי די מהר מקטגוריה זו.

בראשית אוגוסט סיים אבא את שירותו בצה"ל והתמנה כראש אגף חימוש במשרד הביטחון, תפקיד אותו מילא עד ינואר 1952. בתפקידו זה נסע לרכוש נשק בצ'כוסלובקיה, פינלנד, איטליה, ארצות-הברית ומדינות אחרות. כנהוג באותם הימים, בהם נסיעה לחו"ל היה ארוע נדיר, היה נהוג שהנוסע מביא, בשובו, מזכרות לבני המשפחה ולידידים. לאבא לא היה זמן לשטויות כאלה, ודי מהר מצא את הפיתרון לכך – היה קונה "מזכרות מחוץ לארץ" בחנויות בתל-אביב בשובו ארצה, ולפעמים מטיל על אמא לעשות זאת. אבל אנחנו זכינו לכמה מזכרות אוריגינליות מהמקומות בהם ביקר – במיוחד ניסה לכוון לאהבת הפולקלור של זיוה והביא עבודות עץ קטנות מפינלנד, רקמות מצ'כיה, עבודות צדף מנאפולי וכדומה, ועבור שנינו תווים ותקליטים של שירים רוסיים מצ'כוסלובקיה ומאיטליה.

באוגוסט 1948 יצאה ה'עדה' למחנה עבודה בגבעות זייד. במחנות העבודה התגוררנו באהלים ועבדנו, בדרך כלל, בעבודות איסוף במטע ובשדה. בגבעות זייד עבדנו כשבוע או שבועיים בקטיף חרובים, בחורשת החרובים הנמצאת סמוך לצומת 'השומר' של היום, מערבה מהכביש הבא מיקנעם, כשסביבנו חגים צפופים

(צרעות מזרחיות) מאיימים. בשבוע אחר קטפנו דורה בשדות העזובים של לג'ון, דרומה לצומת מגידו, באזור שנכבש זה עתה על ידי צה"ל. האחראי עלינו מטעם הקיבוץ בעבודות השדה היה יפתח זייד, בנו של השומר האגדי אלכסנדר זייד ובעל מוניטין בזכות עצמו - הוא היה אלוף הארץ באיגרוף, ואת יכולתו בהדיפת כדור ברזל או בזריקת רימון היה מדגים לנו ביידוי אבנים כבדות.

במובנים מסויימים היה התיכון העירוני עוד יותר שמרן מהגמנסיה בירושלים, ובדברים רבים קנאנו בחברינו מ'תיכון חדש' הליבראלי. לא זו בלבד שהיה עלינו לקרוא למורים רק בשמות משפחתם, ולא בשמותיהם הפרטיים כמו שם, אלא שכשהמורה נכנס לכיתה היה על כולנו לקום ולחכות להוראתו להתיישב. אבל כיתת הבנים שלנו הייתה די פרועה ומרדנית –אולי כיוון שתוך זמן קצר הפכנו לכיתת הבוגרים בגמנסיה, כאשר תלמידי השמיניות, ילידי 1931, גויסו לצה"ל בטרם סיימו את לימודיהם, ואולי כיוון שהרגשנו שבעימות מאורגן עם ההנהלה ידנו תהיה על העליונה – מחלקת החינוך של העירייה לא יכלה להרשות לעצמה להודות בכישלון פרוייקט הדגל שלה, למרות השגינו המצויינים בלימודים. את הרגשת אי-הפגיעות שלנו חיזקה העובדה שבין בני האח"מים בכיתתנו היה גם איתמר רוזנבאום, בנו של מנהל מחלקת החינוך העירונית. אגב, איתמר גר סמוך מאוד לבית הספר, וטען שהוא מתעורר רק עם הצלצול, ולכן היה מגיע אחרון לכיתה. מובן שהוא היה חסין מעונש... ייתכן מאוד שהגורם העיקרי להתנהגותנו החצופה היה היעדר האלמנט המרסן של הבנות, צריך לזכור שכולנו גדלנו על 'רפובליקה שקיד', ותעלולי הבנים באותן פנימיית בנים והתנכלויותיהם למורים עמדו לנגד עינינו. ואכן, אחרי ניסיון מר של שנתיים בוטלה הפרדה...

באחד הימים הפגנו את מורת רוחנו מנוהג הקימה בבוא המורה בכך שכאשר נכנס השמש לכיתה, ניתן האות וכולנו קמנו, סבנו כאיש אחד לאחורינו, הסתובבנו שוב והתיישבנו. על כך קיבלנו תוכחה קשה ממנהל הגמנסיה, ד"ר רכבי, שנזף בנו על הפגיעה בכבוד העובד. לרכבי הייתה קרחת בוהקת, ולכן כינינו אותו "זרחי", כינוי שנשאר לו גם בדורות הבאים בגמנסיה. הפגנה אחרת שערכנו הייתה בעת

משטר ה'צנע', כאשר צומצמה מנת הקקאו שקיבלנו בהפסקה הגדולה. הפעם קראנו במקהלה מדברת, ברוח ההפגנות דאז: "ייפסקו ההגבלות - על הקקאו בכוסות!"

בנובמבר 1948 נערך רישום תושבי מדינת ישראל. כל תושב נדרש להכין תמונת פספורט עבור תעודת הזהות. אנחנו, תלמידי השביעיות, היינו בין הפוקדים. זכור לי שאני רשמתי את תושבי רחוב ביל"ו בתל-אביב. כל פוקד רשם גם את עצמו, ולכן מספר הזהות שלי לא היה קרוב למספרי הזהות של אבא ואמא.

כשעזבתי את ירושלים המליץ מורי לכינור, צבי רוטנברג, שאמשיך בלימודי הנגינה אצל דוד גרינשגל, הכנר הראשון בתזמורת הפילהרמונית. אבל אני לא מהרתי לעשות זאת – בזמן המצור בירושלים הקדשתי רק זמן מועט לנגינה, וההשקעה הרבה של זמן ומאמץ הנדרשת כדי להתקדם בנגינה בקצב משביע רצון הרתיעו אותי. היה לי ברור שאינני מוכשר דיי כדי להגיע לנגינה סולנית בכינור. שוחחתי על כך גם עם חברנו בתנועה, צבי ורשאוויר, שהיה תלמידו (ולמים גם חתנו) של הצ'לן הראשון של הפילהרמונית, דניאל הופמקלר, ועצתו הייתה שאפנה לכיוון המוסיקה הקאמרית. אך כיוון שהפעילות בתנועת הנוער תפסה יותר ויותר מזמני, והמטרה המוצהרת של הליכה לנח"ל ולקיבוץ לא תאמה במיוחד את הנגינה בכינור, החלטתי, לאחר התלבטות, לוותר על המשך המסלול הכנרי, והסתפקתי בהשתתפות בקבוצת הכינורות של תזמורת בית הספר. העדפתי לעבור לכלי שיתאים יותר לקיבוץ, וברוח הזמנים דאז בחרתי באקורדיון. ברחוב בן-יהודה, לא הרחק מהבית, מצאתי מורה לאקורדיון בשם עֶגֶן (במבטא הונגרי, כלומר במלעיל). הוא היה אקורדיוניסט ידוע, שהתפרסם אחר-כך בכמה שלאגרים שהלחין, שהידוע שבהם היה שיר הקוקיה עם מילותיו המופלאות: סבתא נשמח נשתגע, הקוקיה תזמר, ובביצה הצפרדע תשיר ותקרקר. סבתא, סבתא, יש לי קוקיה... בהמלצתו קניתי אקורדיון '80 באסים' תוצרת הפירמה האיטלקית עם השם הנחמד scandalli. הוא היה מרוצה מאוד מקצב התקדמותי, שנבע יותר מהידע המוסיקלי שלי מאשר ממיומנות ידי ואצבעותי, וניגנתי אתו לא רק שירים ומנגינות פופולאריות, אלא גם עיבודים לאקורדיון של יצירות קלאסיות קלות, כמו הפתיחות

ל'הספר מסיביליה', 'סמירמית', 'העורב הלקחן' של רוסיני, 'משורר ואיכר' ו'הקבלריה הקלה' של סופה, קטעים של גרנאדוס ואלבניז וכדומה. הוא חזה לי עתיד מבטיח של אקורדיוניסט והיה בטוח שיוכל לסדר לי תפקיד של אקורדיוניסט בלהקה צבאית... אבל תכניותיו היו, כאמור, אחרות. לכן גם הרביתי לנגן נגינות עממיות, ובמיוחד שירים רוסיים – ביניהם כאלה ש'גוירו' והיו לנחלת הפלמ"ח ותנועות הנוער, וגם אחרים ששמעתי מאמא או קלטתי ברדיו מוסקבה. כעבור שנה הביא לי אבא מאיטליה לא רק עיבודים לאקורדיון של פתיחות וקטעי אופרה, אלא גם אקורדיון גדול וכבד, '120 באסים', אף הוא תוצרת 'סקנדאלי'. מי שעזר לו בקנייה זו היה נציג משרד הביטחון ברומא, יששכר חיימוביץ', איש עלייה ב' וחבר קיבוץ 'חניתה' שהתיידד מאוד עם אבא ועם המשפחה.

בפסח 1949 התחדשה מסורת הטיולים המשפחתית. הטיול הראשון שערכנו היה לגליל המערבי והמרכזי, בשטחים ששוחררו בסוף אוקטובר במבצע 'חירם'. זיוה הגיעה מירושלים, והצטרפו אלינו בת-דודתי צפרירה ובן זוגה מויש'לה. הצילומים באלבום מזכירים לי חלק מהמסלול: גשר הזיו (תמונה ליד גשר הרכבת שבניסיון לפוצצו נהרגו ארבעה עשר הפלמ"חניקים, בהם יחיעם וייץ), חניתה – ביקור אצל יששכר, כביש הצפון עד נבי יושע, והכביש המופלא בין פקיעין לרמה. אגב, "כבישים" אלו היו מה שנקרא אז "כביש סוג ג" – כלומר דרך עם ריצוף אבן ("סולינג") ושני פסי אספלט, כך שכל מפגש בהם בין שתי מכוניות היה דורש, מאחת מהן לפחות, לרדת לשולי הדרך הצרים. טיול נוסף היה דרומה, לשטחים ששוחררו בעקבות מבצע 'חורב'. ליד צומת פלוג'ה ראינו בפעם הראשונה דוכיפת – זה עורר אצלנו התרגשות עצומה. כמובן שלא יכולנו לשער שלא זו בלבד שתחום המגורים של הדוכיפתיות יתפשט לכל הארץ ונראה בגננו דוכיפתיות לרוב, אלא שהדוכיפת תזכה, כעבור 60 שנה, בתואר 'הציפור הלאומית' של מדינת ישראל.

בתל-אביב הייתה אמא פעילה בוועד למען החייל ובקליטת עולים. ביום העצמאות הראשון למדינת ישראל נערך מצעד צבאי גדול בתל-אביב, ואמא הייתה בין הצועדות בראש יחידת ותיקי ההגנה.

בזמן מלחמת העולם פסק יצוא התפוזים מהארץ, והפרדסנות נקלעה למשבר חמור. כתוצאה מכך יובשו חלק ניכר מהפרדסים. כיוון שהפרדס שלנו תוחזק בעיקר בעבודה עצמית, המשיך אבא להשקות אותו ולטפל בו עד שעברנו לירושלים, ובשנתיים שהיינו שם, ובמיוחד בזמן המלחמה, הטיפול בחצר ובפרדס היה "שכר הדירה" של הדיירים. כנראה שבזמן מלחמת 1948 נעשה המשך הטיפול בפרדס בלתי אפשרי, והוחלט לייבש את רובו הגדול, ולהמשיך להשקות רק את שתי שורות העצים הדרומיות ביותר. לאחר סיום תפקידו בחיל האוויר החל אבא בשיקום החצר, ובבוקרי שבת פנויים הייתי מצטרף אליו – ברוב השנה לעבודות תחזוקה: השקייה, גיזום ומלחמה בעשבי הבר, ובחורף - לקטיפת התפוזים מהעצים שנותרו וחלוקתם לקרובי המשפחה. בשנים הראשונות למדינה היה יצוא התפוזים מקור עיקרי למטבע זר למדינת ישראל הענייה, ולכן היו הפרדסנים מחוייבים למכור את יבול התפוזים לרשות ממשלתית כדי שיישלחו ליצוא. אמא הייתה מכינה לי לכל ארוחה שלוש כוסות מיץ שהייתי גומא בזו אחר זו, אך למרות זאת היה היבול הקטן של בדל הפרדס שנשאר אצלנו מעל לתצרוכת המשפחתית שלנו. מאידך, הוא לא הצדיק את ההליכים הכרוכים במכירת היתרה לממשלה. לכן גם מכרנו חלק ממנו לידידים – והם נהנו לקבל תפוזים טריים איכותיים במחיר השוק בארץ, שבו היה ניתן להשיג רק תפוזי "פְּרָרָה" (תפוזים שנפסלו ליצוא). כיוון שההגבלות הממשלתיות הגבילו את העברת התפוזים בארץ, הייתה מכירה פרטית זו "בשטח האפור" ועשינו אותה בצנעא, בדרך כלל בבוקרי שבת...

כשחזרנו לטפל בחצר בהרצליה, התחלנו בצעדים לדילול אוכלוסיית הצבים, בדרכנו חזרה מהרצליה לתל-אביב היינו נוטלים איתנו צב או שניים ומגלים אותם לארצות גזירה - פיסות ירק שמצאנו בשטחים הפנויים שבדרך. בהתחלה הסתפקנו בכך שהיינו מרחיקים אותם כמה מאות מטרים – מעבר לגבעה. אבל כשהתברר לנו

שחלקם מוצאים את הדרך חזרה לירק הטרי והטעים שבחצר המעובדת, הרחקנו אותם יותר ויותר, עד שלבסוף הגיעו צבינו עד מעבר לרמת השרון, כמעט עד הירקון. בהקשר זה לצבים, אני נזכר בסיפור מאוחר יותר על אותו גרשון. באחד מגיחותיו לים צד צב מים ענק. הימים היו ימי הצנע, ובשר ניתן אז בקיצוב חמור. גרשון צלה את בשר הצב והזמין כמה מחבריו הטובים ביותר למסיבת זלילת בשר – מבלי לגלות להם את מקורו. כולם זללו את הבשר בתאוה והיללו ושיבחו אותו. למחרת גילה להם מה אכלו, ורובם קיבלו כאב בטן...

בתל-אביב מצאתי שותף מתאים למשחק השחמט. בכיתה לא היו לי יריבים קשים, וגם בתחרויות הבין-כיתתיות הייתה ידי על העליונה. גידי שפסקי היה מבקר אותי מפעם לפעם, בעיקר כדי לערוך כמה משחקים. באחת הפעמים, אחרי שגברתי עליו שוב, סיפר לי שהוא מכיר מישהו שינצח אותי. אני השבתי שעד עתה לא יצא לי לשחק עם שחקן טוב ממני, והוא התערב אתי שלא אזכה נגד אותו בחור. גידי אהב להתערב. אבל הפעם הוא לא הסתכן יותר מדי. לאחר כמה ימים הגיע הבחור אלי, היה זה בני רמיגולסקי, חבר תנועה מ'תיכון חדש'. מסתבר שגידי התערב גם אתו – שאינו חזק ממני. כמובן שמי שלא יכול להפסיד בהתערבות הכפולה היה גידי עצמו, אבל בני ואני הרווחנו. לאחר דו-קרב ראשון של מספר משחקים שהסתיים בתיקו, ערכנו דו-קרב נוסף, וגם הוא הסתיים ללא הכרעה. מאותו זמן הפסקנו להתחרות זה בזה, ושיחקנו שחמט להנאתנו. בני היה שחקן טקטי חריף. גם הוא, כמוני, היה חלש בתיאוריה. אבל הידע הדל שלנו הספיק לנו כדי לגבור על השחקנים האחרים שפגשנו. לפעמים ניגשנו ביחד לקפה 'דיצה' שברחוב פרישמן, ליד פינת דיזנגוף כדי להסתכל במשחקי השחמט שנערכו שם. השחקנים היו מבוגרים, ושפת המשחק – כלומר קריאות השחקנים והערות הצופים – הייתה לרוב אידיש.

מדריכינו בתנועה בתל-אביב היו דוב'לה צוקר ואמנון שמוש. שניהם היו חברי קיבוץ מעין ברוך שהתפרסמו כעבור שנים – דוב'לה כפעיל מפלגת העבודה וחבר הכנסת דב בן-מאיר, ואמנון כסופר מהולל. בתש"ט נכנסתי גם אני להדרכה

בתנועה. הילדים שהדרכנו היו צעירים מאיתנו בשנתיים או שלוש. עשינו איתם מה שעשו איתנו כשהיינו בגילם – משחקים, שירה, סיפורים, שיחות וטיולים... כשמזג האוויר איפשר זאת, היינו עורכים את הפעולות מחוץ לצריף – בדרך כלל ב'גן הדסה', במקום בו שכן לאחר מכן גן החיות והיום נמצא בו בניין עיריית תל-אביב, או מעבר לו בשטח הפתוח שהפך אחר כך ל'קריית מאיר' והיום נמצא בו הקומפלקס של מבני התרבות – המוזיאון, הספרייה ובית האופרה. כנראה שהחניכים היו די מרוצים ממני, כי אחרי שנת הדרכה קיבלתי מהם את השי המקובל אז: קבוצת 'מכבים' נטעה עץ על שמי ביער הקרן הקיימת. חברי להדרכה היו עודד ודודה, מייקל ואמונה. אמונה הייתה בעלת שיער צהוב בהיר קלוע בצמה ארוכה סביב ראשה. דיבורה היה רך, אבל היא הייתה "חברה'מנית". היא הייתה המועמדת הטבעית להיות מושא אהבתי הראשונה. אבל אני לא העזתי לפנות אליה ישירות - הייתי צעיר, ביישן, חסר ניסיון וחסר ביטחון עצמי.

חברי התנועה היוו כמחצית הכיתה. אלינו היו מצטרפים, לרוב, גם שני חברי 'המחנות העולים'. כגוף מאורגן, היה לנו קול מכריע בכיתה, וחרותניקים מרגיזים במיוחד, כמו יורם ליברמן (לימים "הכוכב הצעיר" של מפלגת 'חירות' ולאחר מכן שר האוצר שאינו זכור לטוב, יורם ארידור) לא רוו נחת אצלנו.

הפעילות האינטנסיבית בתנועה ושאר הפעילויות המרגשות באו, כמובן, על חשבון העניין בלימודים, ולא הותירו זמן רב להכנת השיעורים – אמנם מלאתי את כל חובותי, אבל במינימום מאמץ. מכיוון שראינו את עתידנו בקיבוץ ולא חשבנו על המשך לימודים מעבר לבית הספר התיכון, לא ייחסנו חשיבות רבה לציונים. כמה מחברינו בתנועה אף ויתרו על הבגרות, ואחדים מהם, כמו שלמה או אביגדור, למרות שהיו תלמידים טובים ולא היו להם קשיים בלימודים, ויתרו על סיום התיכון ויצאו לעבוד. יחסי זה ללימודים התבטאו בציונים שקיבלתי מכמה מהמורים בסוף השביעית. היו לי שלושה ציוני 'כמעט טוב': בשרטוט טכני, בפילוסופיה ובתנ"ך. שרטוט טכני לימד אותנו בר-אלי, שנחשב בעינינו כמרושע למדי. זכור לי שלמדנו אצלו שרטוט באקסונומטריה, ושהיינו צריכים לשרטט, בין השאר, גופים

תלת-ממדיים שונים לפי חתכיהם וגם כביש העובר בשטח בעל מפה טופוגרפית תנונה. ציוני הבינוני במקצוע זה היה תוצאה טבעית של כישרון השרטוט הדל שלי ושל עבודת הבית המרובה שלא הייתי מוכן להקדיש לה יותר זמן מהמינימום הנדרש. הפילוסופיה הייתה עניין אחר. זה היה נושא בו עודד ואני היינו חלוקים לחלוטין. בניגוד לעודד, שאהב את שיעורי הפילוסופיה והתפעל מחכמתו של סוקראטס, אני לא השתכנעתי ממנו כלל. עודד, שאף פעם לא חשש להתור נגד הזרם, נשאר במקרה זה בעמדת מיעוט בכיתה. בזמן שהוא היו דברים אחרים ברומו של עולם, ופילוסופיה לא הייתה בראש מעיינינו. בשיעורי הפילוסופיה הייתה הכיתה פרועה ביותר. ראייתו של המורה, (מרדכי) רושוואלד, הייתה לקויה והוא נראה לנו כטיפוס קרבני מובהק, ואת ניסיונו להתייחס בשלווה סטואית לתעלולינו פירשו התלמידים כחולשה. לקראת אחד השיעורים נקבו חור בקיר אל החדר השכן, תלו את הלוח על בלימה על אחד משני הווים, וקשרו לוו באחורי הלוח חבל שהושחל בחור שבקיר. באמצע השיעור משך בקצה החבל אחד התלמידים, שלשם כך נשאר מחוץ לכיתה, והלוח נשמט מהוו האחד והחל להתנדנד כמטוטלת על הוו השני, לשמחת כל התלמידים. בשנה הבאה כבר לא לימדו אצלנו פילוסופיה... לאחר שנים, כשאירע לי לפגוש את רושוואלד באיזה שהוא ארוע אוניברסיטאי, שמחתי על כך שלא זיהה אותי כאחד מתלמידיו באותה כיתה אכזרית... מי שדווקא אהב את שיעורי הפילוסופיה, וגם נשאר בקשר עם רושוואלד מספר שנים לאחר אותה שנה, היה חברי הטוב עודד, והוויכוחים בינינו על סוקרטס ועל תקפות טיעונו נמשכו שנים... בניגוד לפילוסופיה, תנ"ך דווקא אהבתי ואפילו הצטיינתי בו לפני שהגעתי לעירוני א', אבל כאן לא יצרתי שום תקשורת עם המורה לתנ"ך, שעליו אספר בהמשך, ונמנית על יושבי הספסלים האחוריים שלא לקחו חלק בשיעוריו.

משטר הלימודים בתיכון עירוני א' היה נחשב, אמנם, נוקשה, אבל אנחנו הצלחנו ל"התפרפר" לעיתים די מזומנות. אחד התירוצים להעדרות היה ביקור במרפאת השיניים. היינו מנצלים שעות אלו לביקור אצל חברינו הרבים מהתנועה המאוחדת

בבית הספר 'תיכון חדש', ולפעמים, לפי המלצתם, מצטרפים לשיעורים היותר "שמחים" שם, ומכירים את המורים גיבורי סיפוריהם, כמו המורה למתמטיקה "צבי-קטן" והמורה השמן לפיסיקה אפרת שהיה מושא לחיקויי חברינו ("אני חבית מתגלגלת במורד...") – כמובן ללא ידיעת המורה. בעירוני דאגו לא רק להתפתחותנו האינטלקטואלית, אלא גם להתפתחותנו הגופנית, כמו שהיו נוהגים אז לומר: "נפש בריאה בגוף בריא". דאגה זו התבטאה בייחוד בשיעורי ההתעמלות – מקצוע שלא הצטיינתי בו, בלשון המעטה: התעמלות מכשירים הייתה מטילה עלי אימה, ובריצה ובקפיצה היו השגי די עלובים. בהליכה במישור, לעומת זאת, לא התקשיתי, כיוון שיום-יום הייתי צועד לבדי לבית הספר, מרחק של כשני ק"מ, ולעתים הייתי עושה זאת די מהר כדי לא לאחר (מגבלה שלא הייתה קיימת בדרך הבייתה, שאותה הייתי הולך, הרבה פעמים, בחברותא) – הייתי פוסע בצעדים בני 90 ס"מ ("בלי לדרוך על הקווים" של אריחי המדרכה שהיו ריבועי בטון בצלע 45 ס"מ), וכשמיהרתי הייתי מרחיב את הצעד לכדי מטר ויותר. אותו מצב היה גם בפעילות במסגרת הגדנ"ע – האימונים היו, לעתים, קשים עבורי, אבל את המסעות אהבתי. בהקשר זה אפשר להזכיר גם פעילות ספורטיבית פסיבית יותר, שבה היו שותפים חברי ה'עדה' שלנו. – צפייה ועידוד במשחקי הכדורסל. ארבעה מחברינו היו ה"כוכבים" של קבוצת הכדורסל 'הפועל אמיר', שהייתה מהטובות שבקבוצות הנוער בארץ. הקבוצה התל-אביבית שהתחרתה בה על האליפות הייתה קבוצת 'מכבי חשמונאים', ומכיוון שלקבוצה "שלנו" לא היה מגרש ביתי, נערכו משחקי הבית במגרש הקבוצה השלישית, 'ברית מכבים עתיד', שהיה סמוך לביתנו. היינו "מתפלחים" למגרש כדי לעודד את חברינו – "פייפי" הזריז המתפרץ אל הסל, "צ'ינגה" המרכז בתבונה את המשחק, "דוניד" הקלע הגבוה, ובן-עמי - שותפם למשחק.

למרות שעומס הלימודים אצלנו היה נחשב לכבד, יחסית, ולמרות הפעילות החברתית האינטנסיבית וההדרכה בתנועה, לא זכור לי שנאלצתי להשקיע זמן רב או מאמץ מיוחד בשיעורי הבית, פרט, אולי, לאותו שרטוט של כביש המתפתל בשיפולי הגבעה שהזכרתי לעיל. לפעמים היינו מכינים שיעורים בחברותא. בדרך

כלל עשיתי זאת אצל דוֹדָה (דוד) יחיאלי, בדירתו שברחוב פרישמן, מול 'מעונות עובדים'. במעונות שכנו כמה מחברינו בתנועה, ביניהם עזרא סדן ושלמה גלובמן (גוברין). עזרא היה בנו של דב סדן (שטוק), חוקר הספרות העברית וספרות האידיש ועורך המדור הספרותי של עתון 'דבר', שליצני הדור היו אומרים שהוא חי על 'קערת צימוקים', בגין אוסף בדיחות האידיש בשם זה שפרסם והיה לרב-מכר. הוא היה קטן-קומה, וב'מעונות' טענו שאשתו הייתה אומרת לעזרא הקטן: "עזרא'לה, עזרא'לה! אם אתה רוצה להיות גדול כמו אבא אז תאכל את הבננה". ואכן, גם עזרא לא התנשא לגובה רב, אך ירש מאביו את חוש ההומור החרף. לאחיינו הקטן של דודה, אודי, היה ספר ילדים בחרוזים, על מכוניות שונות, וכולנו למדנו אותו בעל-פה. כך, למשל, "יש גם אוטו מסחרי, קטן-קומה ורב-תועלת. הוא מביא לחנויות, לאכול וגם לשתות". או "מה אני רואה מנגד, מכונית גדולה של אגד..." וכן הלאה. עזרא, בעל חוש ההומור הנבזי, הציע להוסיף לספר שיר נוסף: "מי זה פה עזרה יגישה, אוטו של חברה קדישא. מגן-דוד לבן-שחור, את המתים יוביל לבור". שותף אחר להכנת השיעורים היה עמי כץ, שהיה "עולה חדש", ויכולתי לעזור לו במקצועות ה"הומניים". פרט לעזרה לבני הכיתה, נתתי גם שיעורים בתשלום לכמה תלמידים מתקשים. תלמידתי הראשונה הייתה עולה חדשה מארצות הברית, תלמידה טובה וחרוצה שהתקשתה בגאומטריה האוקלידית (הגיאומטריה ה"ריגורוזית", שנלמדה מספרו הקלאסי של לדיז'נסקי, היוותה אבן הנגף העיקרית לתלמידים שלא נחוונו בחשיבה מתמטית). אמה של יעל, שהייתה מנכ"לית 'קרן נורמן' (לימים: 'קרן התרבות אמריקה-ישראל') בארץ, הופנתה אלי ע"י המורה למתמטיקה, פרופ' סטארץ. אינני זוכר מה היה השכר שקיבלתי בעבור שיעורים אלו. לעומת זאת אני זוכר שמחברנו לתנועה צ'ינגה שסירב לקבל את עזרתי בחינם, קיבלתי 33 גרוש לשעה. אגב, לצ'ינגה, פרט להצטיינותו בספורט, היה עוד תחביב ייחודי, נדיר בין הבנים: הוא היה סורג! היה לי עוד תלמיד פרטי לא רגיל – הוא לא התקשה בלימודים, אבל הוריו ביקשו שארחיב את השכלתו הכללית. הם היו, כנראה, אנשים אמידים, ושכרי היה לירה לשעה. אינני זוכר את שם הילד, והפגישות אתו, למרות התפקיד המאתגר, לא התנשאו למרומים

האינטלקטואלים שהוריו ואני קיווינו להם. על כל פנים, לקראת סוף השמינית נאלצתי להיפרד ממנו.

בכ' תמוז תש"ט (17.7.49) נולד בן-דודתי יוסי והייתה שמחה גדולה במשפחה. הוא היה ממש בן זקונים – בתיה נישאה בגיל מבוגר וכשנולד יוסי הייתה כבר בת 38, גיל מאוחר מאוד במושגים של אז, ובעלה "מלך" (אלימלך) היה מבוגר ממנה בכמה שנים טובות. באותו קיץ יצאנו למחנה עבודה בקיבוץ יזרעאל, שנקרא אז עדיין 'זרעין', כשם הכפר הערבי שעל חורבותיו הוקם המחנה הזמני שלו על ידי יוצאי הגדוד הראשון של הפלמ"ח מהכשרת רמת-יוחנן.

יום ג' ח' תמוז

שלום אמא ואבא. הגענו אתמול הנה לאחר נסיעה של כמה שעות. המקום – ישוב חדש שעלה לפני 10^{1/2} חודשים בלבד בתוך הכפר הערבי זרעין. החברים כאן פלמחניקים צעירים בני 19-20 וכך די עליז. אתמול הקמנו את המחנה ובערב הייתה לנו מסיבת הכרות עם חברי המשק והיום כבר יצאנו לעבודה. עבדתי בדילול תירס. מציקים כאן החום והברחש, אלא שאחרי הצהריים נושבת כאן רוח טובה המגרשת אותם. האוכל כאן די טוב. אנו מנסים להתבדר בזמננו הפנוי: שחמט ודמקה לכל צורותיהם, ששבש, כדור רגל וכל משחקי הכדור, וחושבים להקים היום מגרש כדורעף. אנו עובדים תשע שעות ביום, אך למעשה זה הרבה פחות. לעת עתה אנו מפסוטים ואין לי מה להוסיף. יתכן שאכתוב עוד מכתב.

גם במחנה העבודה הזה היה האחראי עלינו מטעם הקיבוץ גיבור נערץ, היה זה יאיר רחלי, שכונה על ידי חברי המשק "גיבור", כיוון שבדיוק באותה עת הוענק לו עיטור 'גיבור ישראל'. למרות היותו אחד משנים-עשר הגיבורים שנבחרו לקבל עיטור זה, היה יאיר צנוע ונחבא אל הכלים. עוד אחד מתריסר הגיבורים היה חבר הקיבוץ – אברהם אביגדורוב, שכינויו היה "בומצ'יק". ינון עזרוני, אחיו של חברנו עמירם, היה סגן מפקד הגדוד הראשון, ועמירם, שאז היה עדיין נמוך ולא מרשים ביותר בגבריותו, היה נוהג "להשוויץ" בייחוסו זה. במחנה העבודה היינו מתלוצצים על כך ומביכים אותו כשהיינו שואלים כל חבר משק שפגשנו: "אתה מכיר את ינון?". אם התשובה הייתה חיובית, היינו מצביעים על עמירם ואומרם: "הנה, זהו

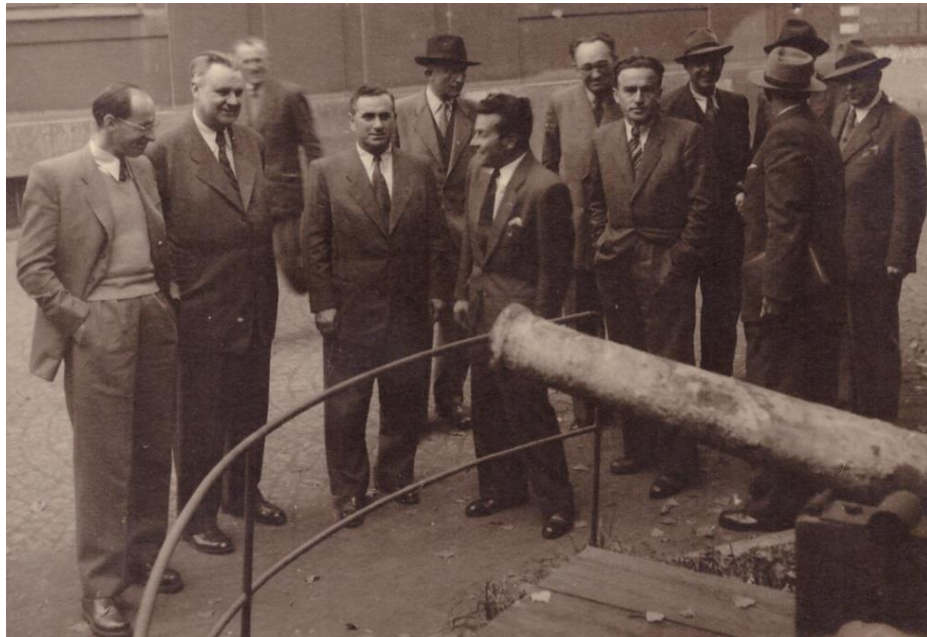
אחיו!" , ואם השיב בשלילה – היינו אומרים: "אם אתה לא מכיר את ינון, אז תכיר את אחיו!" (אגב, עזרוני, שבגלל קומתו הנמוכה כינה אותו בר-אלי, המורה לשרטוט טכני בשביעית, בכינוי "שמיצ'יק", צמח תוך זמן קצר להיות גבוה מאיתנו משכמו ומעלה).

מפקדי צה"ל בטקס ההשבעה לצה"ל, 27.6.1948 (אבא קיצוני מימין)

אבא במטה חיל האוויר במלון הירקון
(עומד: צבי כהן, יושב: יוסף דקל, ראש מחלקת הנצחה במשרד הביטחון)

אבא במפעל נשק בצ'כוסלובאקיה, 1949

לדניק, כך צעדנו ביום העצמאות הראשון למדינת ישראל, 5 במאי 1949.
אמא (אמצעית בשורה השנייה)

גבעות זייד, עם אמא, פסיה פנט, יאיר ומיכל ליד סָרִיס (שואבה), מסע גדנ"ע לירושלים, קיץ 1949
(לידי – ראובן גרוסקופ. הוא נהרג במלחמת ששת הימים)

סבתא 1949

תמונת תעודת הזהות 1949

על המרפסת ברח' דיזנגוף

תל-אביב תש"י (1949/50)

שכני לשולחן בכיתה השמינית היה יגאל. כפי שכבר ציינתי, בעוד ששכני הקודם, עודד, היה "ילד טוב" בכל המובנים, יגאל היה הרבה יותר פרוע. זה לא השפיע לטובה על התנהגותי בכיתה. אמנם נשארתי יושב באיזור הביניים – אחרי שתי השורות הראשונות בהן ישבו התלמידים החרוצים והשקטים, אבל התקרבותי יותר לעורף הפרוע שמאחורי. אביו של יגאל היה רוקח, וזה איפשר ליגאל להשיג טפסים של קופת-חולים שבאמצעותם היה אפשר לתרץ חיסורים או איחורים לבית הספר. אינני זוכר מי תרם את הידע, אבל את משימת מילוי הטופס הטילו הרבה פעמים עלי, כיוון שלטענת החברים הכתב שלי היה הכי דומה לכתב של רופא. ליגאל היה אוסף גדול של "ספרות צהובה" – רומנים זעירים וחוברות "בלשים", ואצלו יכולתי להרחיב את ידיעותי בשטחים אלו. אבל הסיפורים שאהבנו במשותף היו סיפוריו של דמון ראניון, שיצאו אז לראשונה בעברית, בכריכה רכה, וגם הם היו מקור לא אכזב לרעיונות לתעלולים. מתעלוליו הרבים של יגאל אזכיר את "הניסיון המדעי" שערך, לאחר שקרא באחד המקורות שחתול נופל תמיד על רגליו. באחד הימים, כשהיה לבדו בבית, החליט לבדוק טענה זו. הוא תפס חתול והשליך אותו ממרפסת דירתם שבקומה השלישית. החתול נפל דווקא על הראש – ראשו של איש שעבר ברחוב. האיש העיף מבט כלפי מעלה, נכנס לפתח הבית, עלה במדרגות עד דלת הדירה וצלצל בפעמון. יגאל, שלא חשד במאום, פתח את הדלת, והאיש "החטיף" לו סטירה והסתלק, כל זאת מבלי להוציא מילה מפיו. לרוח דמון ראניון התאימו גם השירים במקצב הג'ז שהתחילו להתפשט בארץ, כמו השירים בביצוע האחיות אנדריוס, והשיר החביב על יגאל היה שירן 'כדור בשר', שתרגומו לעברית היה: למסעדה בלב העיר, נכנס בחור יפה צעיר, וכשמפיו נוזל הריר, פתח את פיו התחיל לשיר: כדור בשר! (והמלצר שומע), כדור בשר! (והמלצר יודע), מת לאכול כדור בשר... " שיר זה ודומיו היינו מבצעים, בסגנון המתאים, בהזדמנויות שונות.

מחנך הכיתה, (יוסף) שוסטר, היה טיפוס מיוחד במינו. לא נחנתי בכישרון תיאורי, אך מי שהיטיב לתאר אותו היה אחד מתלמידיו, הסופר יעקב שבתאי, שהנציח את דמותו בפרק האחרון של הרומן 'סוף דבר', בתיאור המדויק: המורה להיסטוריה עם הראש הענקי והסנטר הכביר שנשלח קדימה מתוך הפנים הכבדות והזעופות תמיד. על תיאור זה ועל תולדות חייו של שוסטר למדתי ב-2010 ממאמרה של שרה בן-ראובן בעיתון 'הארץ'. ממנו הסתבר לי כי ד"ר יוסף שוסטר (לימים: שילה), יליד גליציה ב-1896, היה מעמודי התווך של החינוך העברי בפולין ובליטא בין שתי מלחמות העולם כמפקח ראשי על מוסדות החינוך של 'תרבות' וכמנהל גמנסיית 'תרבות' בוויילנה בשנים 1925-1935. הוא היה מלומד רב-אשכולות ששלט בשפות המודרניות והקלאסיות, וידע גם ערבית וסינית. את תואר הדוקטור קיבל בווינה בימי מלחמת העולם הראשונה על חיבורו "האלמנטים האוקראיניים בשירה הפולנית של המאה ה-19". במקביל למד גם בבית מדרש לרבנים. לאחר עלייתו ארצה ב-1935 ניהל את הגמנסיות 'נורדיה' ו'שלוה', וב-1947 הצטרף לצוות מורי עירוני א' ולימד שם היסטוריה עד מותו, עירי וולא בן, ב-1958, אנו, התלמידים, לא ידענו שום דבר על חייו האישיים של מורנו המלומד. אשר למה שחווינו אנו, אעזר שוב בקלי-עט ממני. במאמרה של שרה בן-ראובן, הנסמך על זכרונם של בן כתתי עזרא סדן ושל אלמנתו של הסופר יעקב שבתאי, שלמד שנתיים אחרינו, מצאתי את התיאור הבא:

תלמידיו זוכרים את המורה הנמוך והנמרץ משכים לבית הספר, בידו האחת ערימת ספרים עבי כרס ובידו השנייה תיק עור דק ובו בגד ים רטוב. על הקשר בין ספורט לדעת שמר כל חייו. שוסטר היה המורה המבוגר היחיד שיצא עם תלמידיו לכל טיוליהם בארץ. בעת הטיול לים המלח טיפס למצדה בקלילות והותיר את תלמידיו מתנשפים מאחור. התלמידים לא ידעו שלמורם עבר של אלפיניסט. שוסטר לא הסתפק בפעילות הספורטיבית. הוא גילה בקיאות מפתיעה בפרטי הפרטים של אירועי הספורט בארץ. אבל למרות האווירה החברית, לא הצליחו התלמידים להוציא ממנו פרטים כלשהם על חייו הפרטיים, מוצאו ועיסוקיו בחו"ל. הוא נשאר אדם מסתורי וזר בחברתם.

שוסטר לא הרבה במילים, והיה מחמיר בדרישותיו. היה לו הומור סרקסטי, אך לא מריר. הוא גרס שאי אפשר להבין היסטוריה מבלי לשלוט בגיאוגרפיה, ולכן לאחר סיכום השיעור הקודם, בדרך כלל מפי אחד התלמידים, בא מבחן האיתור במפה. ואוי לו לזה שלא ידע להתמצא בה: "מה זאת? הדנובה העתיקה את מקומה?!"... הוא אהב מאוד את ההיסטוריה של רומא, והמליץ לנו בחום על ספרו הקלאסי של מומזן, אשר לדבריו "נקרא כמו רומן ואפשר להתחיל בכל פרק ופרק...". כמובן שהתאכזב מהתלמידים שלא היו שותפים לאהבתו זו, והיה מפטיר כלפיהם: "להוציא מכם אינפורמציה נכונה הרי זה כמו לחלוב את הקיר". לפי יעקב שבתאי (ב'זכרון דברים) היה שולח את התלמידים המפריעים לתופת של דנטה אליגיירי במקום לעזאזל שלנו, וזאת בציטוט דברי השער לגיהינום מ'הקומדיה האלוהית' של דאנטה, קטע אותו נדרשו להעתיק ולשנן בעל-פה:

Per me si va ne la citta dolente, per me si va ne l'eterno dolore,
per me si va tra la perduta gente

(דרכי הולכים לעיר הדואבת, דרכי הולכים למכאוב הנצחי, דרכי הולכים לבין האנשים האבודים). עדנה שבתאי מספרת, כי בטיול הלילי הראשון שלה עם יעקב, על הכביש מקיבוץ מרחביה לבית שאן, בליל 4 באוגוסט 1950, דיקלם לה את השורות האלה באיטלקית וסיפר לה בהתלהבות על המורה שוסטר. ואכן גיבורו של שבתאי חוזר ומשנן פסוקים אלו, ושבתאי, בפי גיבורו, אשר "רגש חס של יראת כבוד והערצה אל האיש הזה מילא אותו", מרגיש צורך להודות למורה שלו להיסטוריה. אני לא זכרתי סיפור זה - אולי מפני שאין לי אותו חוש לספרות ולשירה. אבל לא פחדתי משיעוריו של שוסטר. לימים סיפר לי פרופסור יהושע יורטנר, שלמד שנה אחרי, שכשפעם התלוננו בכיתתם על קשיי המבחנים הוא הביא להם אותי בתור דוגמה למי שלא רק אינו חושש ממבחנים, אלא ניגש אליהם "כשש אלי קרב".

בגמנסיה הייתה גם פעילות תרבותית מסויימת, ומפעם לפעם ערכנו ביקורים בקונצרטים, הצגות תיאטרון או קולנוע, ואפילו בתערוכת ציור במוזיאון תל-אביב (ששכן אז בשדרות רוטשילד). התערוכה הייתה תערוכת "אופקים חדשים" –

תערוכה חדשנית ונועזת במונחי הזמנים ההם. כששאלנו את שוסטר, שהתלווה אלינו גם בביקור זה, על התרשמותו מהתערוכה השיב בזהירות דיפלומטית בארבע מלים: "שלל צבעים נעים לעין"... באותה שנה הוכרז על תחרות בין כיתות הגמנסיה בקישוט הכיתה, ואנחנו החלטנו ללכת ברוח "אופקים חדשים" ולקשט את הכיתה בציורים מודרניים. היו בכיתתנו שני ציירים אמנים ממש – יואב אלקינד (לימים יואב-בראל, מחלוצי ה'פופ-ארט' בישראל), בנו של המציל האגדי אהרונצ'יק מחוף תל-אביב, ובוקי (משה) שוורץ. הם ציירו כמיטב כשרונם האמנותי. גם אני הקטן תרמתי ציור משלי. כשרוני הדל בציור איפשר לי רק לצייר ריבועים ומשולשים ושאר עצמים גיאומטריים ברוח הקוביזם. קראתי לציורי "נפש החייל". ועדת הקישוט, שבה השתתפו המורה לציור אלוואיל (שהיה עצמו צייר – קלאסי כמובן), נציגי המורים, ההורים והתלמידים, לא ידעה איך להתייחס ליצירתנו, וליתר זהירות לא העיזו לפסול את ציורינו ה"מודרניים", וזכינו בפרס הראשון...

בתיאטרון ראינו, בין השאר, את 'הוא הלך בשדות' של משה שמיר ב'קאמרי' ואת 'בערבות הנגב' של יגאל מוסינזון ב'הבימה', אך התרשמנו ואהבנו במיוחד את 'הצל' של יבגני שוורץ, שראינו בתיאטרון הקאמרי בינואר 1950 בבימוי המעולה של ליאופולד לינדברג, בתפאורה המרהיבה של משה מוקדי ועם השחקנים יוסף מילוא, חנה מרון, אורנה פורת, יוסף ידין, רחל מרקוס, אברהם בן-יוסף ועוד. ההצגה הייתה משעשעת ביותר. אחד הקטעים שאהבנו היה הטקס בחצר המלך: כשנכנסים הנכבדים לחדרו, הוא אומר להם: "שבו רבותי!", והם משיבים "איך נוכל?!", המלך חוזר בשנית: "שבו רבותי?!", והם משיבים: "איך נעזיז?!", המלך חוזר בשלישית: "שבו רבותי!", והפעם הם אומרים "רב תודות!" ומתיישבים. החלטנו לאמץ את הטקס. למחרת בבוקר נכנס שוסטר לכיתה, ולאחר שקמנו ונעמדנו במקומותינו כנהוג, הורה לנו: "שבו רבותי", ואז, להפתעתנו, במקום להתיישב השבנו במקלה: "איך נוכל?". הוא עוד לא תפס את העניין גם אחרי שבפעם השנייה השבנו "איך נעזיז?", כך שהצלחנו להגיע גם ל"רב תודות" ולהתיישב. מכיוון שהיה קר רוח לא יצא מכליו, וקיבל את המהתלה בהבנה.

שלוותו של שוסטר הייתה כה מאתגרת, עד כי כיתתנו הפרועה החליטה למתוח את החבל עד שייקרע. לצורך זה השיג מישהו תרמיל פגז של תותח אנטי-אווירי שהשיג בדרך כלשהי, ה"חבלנים" שלנו מילאו אותו בראשי גפרורים שחוקים ואטמו את פיו, בנו בתוך פח האשפה שעמד ליד הלוח מתקן מיחד שעליו הוצב הפגז הקטן הממולא, וממש לפני תחילת השיעור של שוסטר הדליקו נר בתחתית הפח, מתחת לפגז וסגרו היטב את מכסה הפח. ליתר ביטחון, מי שהתנדב להדליק את הנר היה איתמר רזנבאום – מי שהיה החסין ביותר בינינו מעונש. שוסטר נכנס, השיעור התחיל, והציפייה הייתה מורטת עצבים. פתאום נשמע "בום!" גדול, והפח התעופף באוויר. שוסטר החוויר, האדים ושוב החוויר, אך לא יצא מכליו. הוא רק אמר, לאיטו כרגיל: "ובכן ולכן, התורנים סופר וסדן יירדו למנהל". אבל חמתו עלתה והוא הכריז שאינו מוכן לוותר כמלוא הנימה. התורנים נחקרו והכחישו כל קשר לפשע או ידע על מבצעיו. ההנהלה גמרה אומר לגלות את מבצעי הפשע. כאמצעי לחץ פסק המנהל שכל חברי ועד הכיתה, חמישה במספר, יישלחו לביתם לזמן בלתי מוגבל. הכיתה הכריזה שאם התורנים לא יורשו לבוא לבית הספר, אף תלמיד אחר לא יבוא. אינני זוכר בדיוק כמה זמן נמשכה השביתה-השבתה, אבל ההנהלה לא יכלה להרשות לעצמה לפזר את הכיתה ונאלצה לבסוף לוותר.

למרות סיפור 'מבצע הפח המעופף', שוסטר היה סמכותי וחשנו אליו יראת כבוד. פחות שפר גורלו של עמיתו, מורנו לתנ"ך משה פרנק-דרורי. גם עליו ידענו מעט מאוד, אבל בניגוד למשמעת והשקט ששררו בשיעוריו של שוסטר, הרי בשיעוריו של פרנק עשה כל אחד מאתנו את הישר בעיניו. "הילדים הטובים" ישבו בקידמת הכיתה והשתתפו אקטיבית בשיעור, והפרועים יותר שיחקו בירכתי הכיתה במשחקים שונים ומשונים. אני ישבתי באיזור הביניים, בשורה השלישית, ולמרות שאצל לבטוב בהרצליה ואצל קמחי בגמנסיה רחביה אהבתי מאוד את שיעורי התנ"ך, עסקתי בזמן שיעורי התנ"ך של פרנק במגוון עיסוקים אחרים פרט לספר 'קוהלת' וספר 'איוב', שהיו ספרי התנ"ך האהובים עליו, לא למדתי הרבה משיעוריו. הוא היה מר נפש ולפעמים הגיב על התפרעויותינו בגסות רוח מדהימה.

פעם אחת, כשהוצאנו אותו לגמרי מגדרו, צעק עלינו: "אתם אומרים: המורה זקן, הוא ימות. אתם תהיו בשר תותחים! אני ארקוד על הקברים שלכם!" גם בכיתות הבנות, שהיו תלמידות שקטות וממושמות הרבה יותר מאיתנו, הייתה גסותו מדהימה: על אחת הילדות, שהייתה גדולה במיוחד, צעק "יש לך לב שמן!". על אחרת צעק: "פרצוף אין לך! גוף אין לך! תנ"ך את לא יודעת! מה את עושה פה? צאי מהכיתה!". כאשר באחד המבחנים עבר ליד אחת התלמידות בדיוק כאשר זו ניסתה להציץ בחומר שכתבה על ירכה. הוא צעק עליה: "את רוצה לגרות מורה זקן כמוני!?" וזרק אותה מהכיתה... כמו לגבי יתר המורים, לא היה לנו מושג על גילו של פרנק, לא כל שכן על חייו הפרטיים ואישיותו. היה זה מאמרה של שרה בן-ראובן בעיתון 'הארץ', 'משה פרנק - המורה הנשכח של לאה גולדברג', שפקח את עינינו והאיר אותו באור שונה לחלוטין. מסתבר שאותו "זקן" היה בוגר משוסטר רק בשנתיים, היה נשוי ואב לבן, והארץ ימים 16 שנה אחריו...

אבל הסיפור המדהים הוא שפרנק היה מושא הערצתה ואהבתה של המשוררת הגדולה לאה גולדברג. לפי בן-ראובן, האיש שתפס את המקום החשוב ביותר בלבה בשנות לימודיה בגימנסיון העברי [...] בקובנה [...] היה המורה הנערץ משה פרנק. מיומניה של גולדברג מתגלה שהנערה המתבגרת היתה מאוהבת עד כלות באיש, במשך חמש שנים תמימות [...] ושהיתה למשה פרנק השפעה מכרעת על בגרותה הרוחנית. הוא עיצב את אישיותה של גולדברג ותרם רבות להתפתחותה כמשוררת. בדרכו המייסרת והמיוסרת ובעושר הידע התרבותי שלו הצליח להטמיע את עולמו הרוחני בעולמה הנפשי... בן-ראובן מצטטת את תיאורו של פרנק ביומנה של לאה גולדברג, בת ה- 15: אדם לא צעיר, בן 30 שנה. אדם כנראה לא יפה (אני כבר לא מבחינה אם הוא יפה או לא, מפני כשהפנים נעשים אהובים יותר, יודעים שהם כאלו ולא אחרים ואי אפשר לראות את החסרונות והמעלות) והעיקר שהוא אינו מכיר אותי כלל, אני אינני מכירה אותו כלל, ואינני יודעת אם הוא טוב או רע. אני רק יודעת שהוא אדם אינטליגנטי, שמבין היטב בספרים... אהבתה הנכזבת לפרנק הוסיפה לייסר את גולדברג במשך כל ימי שהותה בקובנה. בינואר 1930 כתבה בייאוש: אתה, משה פרנק, היחיד הרחוק שלי. אתה אשר יודע את אהבתי הרבה ואת

תוגתי הגדולה [...] אני אוהבת אותך, אני נשרפת על מדורתך [...] אני כאונייה נטרפת ואתה אינך שומע את קולי - קול טובע... כמה רחוק היה גיבור רומנטי זה מהאיש שהיכרנו אחרי פחות מעשרים שנה!!! פרנק עלה ארצה ב- 1931, ולאחר שסיים את לימודי הפילוסופיה באוניברסיטה העברית הצטרף לצוות המורים בגמנסיה 'בלפור', ומשם – לעירוני א'.

אכן, כתלמידים, היינו אכזריים מאוד כלפי מורינו. ידענו לאתר את נקודות החולשה שלהם. נקודות החולשה של מורנו לספרות, פסח בן-עמרם (ליפובצקי), היו רגשנותו וטוב ליבו. הוא היה אידיאליסט בכל נפשו ומאודו, עד כדי פתטיות, כאילו נלקח ישירות מסיפוריו של יוסף חיים ברנר. הוא היה צעיר בכמה שנים משוסטר ופרנק ולא היה דמות אניגמטית כמוהם. הכרנו את תרגומיו לכמה ספרים אהובים, כמו 'האוניברסיטאות שלי', של מקסים גורקי, 'משני הכיסים גם יחד' ו'כבוד השופט צוחק' של קארל צ'אפק ו'משחק המלכים' של סטפן צווייג, ואת ספרו על יוסף טרומפלדור, שידענו שנכתב מתוך ידע אישי. הרצאותיו בשיעורים היו רוויות פתוס, לא כל שכן תוכחותיו לנו. "פְּלֶבָה מְהַר שְׂרָפָה..." היה פותח את תיאור השיר של ביאליק. כשהיה יוצא מכליו, מה שהיה קורה לעתים די תכופות, היה כל אחד מאתנו, ערלי הלב, נוקט בתכסיס אחר כדי שלא לפרוץ בצחוק גלוי. בסביבתי הקרובה היה יגאל, שישב לידי, מגחך; עזרא, שישב מאחורי, היה מסנן קללות בין שיניו; שכנו בוקי היה משרבט ציורים; ואני הייתי מתאפק בקושי ומנסה לפתור חידה מתמטית כלשהי. פעם אחת כמעט הביאו אותו להתקף לב – בהפסקה התנדב ל"מבצע" עמירם עזרוני, שהיה אז הקטן מבינינו (הוא גבה מעלינו משכמו ומעלה בשנים הבאות): הוא נעקד לשולחן למראית עין (החבלים לא היו קשורים). כשליפובצקי נכנס לכיתה, ליבו נחמץ והוא שאל את הקרבן האומלל: "מי עשה את זה לך?", וזה השיב: "אינני יודע. לא ראיתי. אלה..." , עד שפסח רץ לקרוא למנהל, "הצליח" עזרוני להשתחרר...

הטיפוס הציורי ביותר בין מורינו היה המורה למתמטיקה, סְטָאָרְץ. את סטארץ לא "שיגעו", אבל גם את נקודות התורפה שלו היו מנצלים מעת לעת לבזבוז זמן השיעור. סטארץ היה קצת "שוויצר", כמו שהיו אומרים אז, וכבודו בעיני

התלמידים היה חשוב לו מאוד. כשאמר לנו פעם: "שוסטר אדם בריא – הוא הולך כל יום לים", הוסיף מייד: "גם אני הולך יום-יום לים!" הדרך הקלה ביותר הייתה לומר, על אחד מהסבריו או מפתרוניו לבעייה, שבספר מסויים כתוב אחרת. בדרך כלל היו עשר הדקות הבאות מוקדשות להשמצת אותו ספר וכותבו. הדרך הקשה יותר, אבל המבטיחה גמול גדול יותר, הייתה לשכנע אותו לספר על הרפתקאותיו, במיוחד על עלילותיו במלחמת האזרחים בספרד. אם הוא היה במצב הרוח המתאים, הוא היה נתפס לדבר ותוך כדי כך היה גם מגיע לסיפורים שהיו נראים לנו פרי דמיונו. גם לגביו אתחיל בתיאור שמצאתי באינטרנט, בקטע מזיכרונותיו של היסטוריון האצ"ל, יהודה לפידות, על "הסזון הקטן", המספר על מחנכו בבית הספר "אוהל-שם" ברמת-גן בשנות הארבעים: המחנך יצחק סטרץ (או כפי שנהג לכתוב בכרטיס-הביקור שלו: פרופ' ד"ר יצחק אייזיק סטרץ, מתמטיקאי ואסטרונום) [...], יליד רוסיה, היה דמות יוצאת-דופן; הוא היה נמרץ וקפדן ויחד עם זאת טוב-לב, שאהב לעזור לכל פונה. נמוך-קומה, שפס דק על שפתו העליונה, נהג להופיע בחולצה רוסית עם רקמה, לבוש מכנסי-רכיבה (בריצי'ס) ונעול במגפיים. סטרץ סיפר לנו שהשתתף במלחמת האזרחים בספרד בשנות השלושים ולאחר ניצחונו של פרנקו - הצליח לברוח והגיע ארצה. הוא ניסה את מזלו באוניברסיטה העברית בירושלים, וכאשר לא התקבל לצוות המורים שם, החל ללמד בבית-הספר התיכון. הוא היה מורה מעולה ולימד מתמטיקה בהתלהבות בלתי-רגילה. סטרץ התחבב על תלמידיו וחיבב עלינו את מקצוע המתמטיקה. אחר מותו של סטרץ, בגיל 88, פירסם אלכס דורון ב'מעריב' כתבה בת שני עמודים עליו בכותרת 'פרופסור לכל דבר', ובה לא רק הזכיר לי נשכחות, אלא גם סיפר עליו הרבה סיפורים מופלאים שלא ידעתי, אם כי גם כאן – כמו בכל מה שסיפר או סופר עליו – לא קל להבדיל בין המציאות לדמיון. וכך מתאר דורון את הופעתו של סטרץ בכיתה ועל סיפוריו: ברגע שבו נשמע צילצול הפעמון נפתחה הדלת במשיכה רבת עוצמה שאיימה לקרוע אותה מעל ציריה. בבת-אחת השתררה דממה בחדר. כולם קפצו לדום, דרוכים כקפיץ. ספר בכריכה קשה התעופף "כמו פגז" ונחת נחיתה רכה ומדוייקת מאד בקצה הקתדרה, כארבעה מטרים מפתח הדלת. נשמעה נקישת עקבים "פרןסית". הוא נכנס לכתה: מכנסי-רכיבה ("גאליפה")

חומים-בהירים, "רובאשקה" ממשי לבן מבריק, אבנט תואם על המתנניים, "ענן של בושם" חזק, מבט חודר ו"מאיים" בעיני-זכוכית כחולות, רעמת שיער מוגבהת, שפם דקיק וזקור קצוות בנוסח סלואדור דאלי.

... פעם, לבקשת אחת התלמידות, חזר אל ימיו הסוערים במלחמת העולם הראשונה, וגילה מדוע איננו נפרד ממגפיו שהפכו לו לסמל מסחרי. "זה היה לאחר הפגזה כבדה בחזית גאליציה", נזכר פרופ' סטרץ, "היינו תקועים בחפירות, ולגדוד שלנו היו נפגעים רבים, עשרות ואולי מאות הרטגים. חברים לנשק נפלו לידי מימין ומשמאל, כמו זבובים. בבוקר מצאתי את עצמי קבור מתחת לערימת גוויות. ההפגזה פסקה לפתע, וכוח חילוץ הצליח להגיע לעמדות שלנו. מישהו משך מעל רגלי את המגף שהיה ספוג בבוץ ובדם, וגילה לתדהמתו שעודני מניע את בהונותי. הוא מיהר להזעיק רופא והעבירוני למרפאת השדה. אתם מבינים? בגלל המגפיים ניצלו חיי"ם... "לילה אחד", סיפר לתלמידיו בהזדמנות אחרת את אחד הציזבאטים מהפולקלור הסטארצי, "כאשר ניצבתי בתצפית מול עמדות האוייב, ניצנץ משהו לנגד עיני. מחשבת בזק חלפה במוחי: אלו העיניים של האוייב! שלפתי בזריזות את אקדח הבראונינג שלי והכיתי ישר בעיניים! הכאב ביד היה קשה מנשוא. התברר לי שה'עיניים' אותן היכיתי בחזקה היו הספרות הזוהרות בשעון שלי." התלמידים צחקו, וכרגיל היה הפרופסור למתמטיקה מוסיף להם "הדרך" ומפליג איתם ללנינגרד, לאחד מימי החורף בהם יצא להחליק על גבי מימין הקפואים של הנהר נייבה, החוצה את העיר היפה, שהיתה בעבר בירת האימפריה הצארית ונקראה פטרוגראד. "פתאום", מספר סטרץ, "אני מגלה שהשעון היקר נעלם ואיננו. שעה ארוכה אני מחפש, וללא תוצאות, כאילו הקרח פצה את פיו ובלעו. מילא, הלכתי משם וחזרתי כעבור שנה. ומה אני רואה על הקרח? שעוני היקר מונח לו כאילו חיכה לי. אז תגידו שבלנינגרד אין אנשים הגונים..."

לפי הכתבה, סטארץ התיידד עם קולונל ג'ון הנרי פטרסון, מי שהיה ידיד גדול של הציונות ופיקד על גדוד נהגי הפרדות ועל אחד הגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה, ויצא עימו למסע נועז במדבר סהרה. כשהם רכובים על סוס וחמור בלבד. אלבום המסע, ובו מפות מפורטות של הנתיב בו נסעו, היה שמור בביתו. בתמונה מטושטשת אחת, ששיני הזמן חרצו בה תלמים עמוקים, נראה

סטארץ מתגלח תחת בטנו של החמור, כדי למצוא מיסתור מן השמש היוקדת במדבר. בתמונה אחרת נראים, לכאורה, סטארץ ופטרסון במאהל של שייח' צפון-אפריקני בנווה מדבר בסהרה.

כאמור לעיל, גולת הכותרת של סיפורי סטארץ היו הסיפורים על מלחמת האזרחים בספרד. הוא סיפר איך, כאשר פרצה המלחמה, הצטרף לכוחות האנארכיסטים. ושירת אצלם כטייס. הוא היה מספר כיצד גילגל מן המטוס, ברגליו, את הפצצות שהטיל על חילות פראנקו, ואיך עמיתו הספרדי האמיץ פדרו היה משליך פצצות על הפשיסטים מהשמיים כשהוא רכוב על כנף האווירון... כנראה שגם הוא הרגיש שהגזים בכך, ולכן אם בזמן הסיפור המרתק היה מישהו מהתלמידים עושה את הטעות החמורה ומזכיר את פדרו, סטארץ היה מרצין מייד ואומר שכבר בזבזנו יותר מדי זמן וצריך לחזור לחומר הלימוד... סטארץ אינו מופיע בתמונת המחזור שלנו, וכנראה בשום תמונת מחזור – לפי הסיפור, הסברו לכך היה שאנשיו של פראנקו המשיכו לחפש אחריו, והציעו פרס כספי גבוה על ראשו.

יחסי עם סטארץ היו טובים, במיוחד אחרי שלמדתי להיזהר לא לפגוע בכבודו בתיקון שגיאות שארעו לו, אם כי לא לעתים קרובות, כשכתב על הלוח. הוא אפילו הזמינני פעם לביתו, מה שהיה אירוע נדיר בגמנסיה. הוא המליץ לי לנסות להתאמן במתמטיקה מעשית בעבודה במכון וייצמן. כנראה שאבא פנה לאהרן קציר, וזה קישר אותי עם קבוצת הגבישים במכון. נסעתי לשם כמה פעמים – הם נתנו לי לחשב טרנספורמציות לינאריות תלת-ממדיות, אבל מכיוון שעדיין לא היכרתי אז מטריצות היו צריכים ללמד אותי איך עושים זאת. לא התמדתי בכך, כי העבודה הייתה טכנית מדי וההנאה ממנה לא נראתה לי שווה במחיר מאמץ הנסיעה למכון.

מורה אהוד על רבים היה מורנו לאנגלית (אלכסנדר) אהרונסון, אותו כינינו בכינוי "צ'ארלי". אצלו למדנו מספר הלימוד הקלאסי *Adventures in English Literature*, ספר עב-כרס בכריכה כחולה. כמה מהסיפורים הקצרים שבו זכורים לי עד היום, כמו "הכפפה" של R.U. Joyce, הפותח במשפט הזכור היטב James

Dunne hung by his fingertips from the window-sill and after a moment dropped noiselessly to the ground, או "החלון הפתוח" של 'סאקי' (H.H.Munroe). למדנו גם מחזות של שקספיר. כדי להתגבר על האנגלית השקספירית השיגו כמה מהתלמידים את תרגום המחזות לעברית על ידי ש.צ.דוידוביץ', ולכן זוכרים רבים מאתנו את הקטעים המרשימים יותר, כמו חרוזי המכשפות ב'מקבת', לא רק באנגלית, כמו When shall we three meet again, in thunder lightning or in rain, או Double, double toil and trouble וכן הלאה, אלא גם בעברית, כמו: שְׁלוֹשׁ יָלָל חֲתוּל עֶקוּד, שְׁלוֹשׁ יָעוּד יָבֵב קְפוּד, חֲפִיָּה קוֹרֵאת: כָּבֵד זָמַן... אֶזְק, בְּזָק, רַק בְּחֶזֶק! יִאָזַל לִי, בֵּישׁ מִזָּל לִי!... צָב מִזֵּיעַ אָרֶס מָר, אֶף טוֹרְקִי, שְׁפִתֵי טָטֶר, בְּהֶן נִפְּל שֶׁל זֹנָה, חֲנֻקְתָּהוּ בְּשִׁנָּה וְכוּלֵי וְכוּלֵי... ל"ספר הכחול" עב הכרס היה ייתרון נוסף – משום מה היו בסופו מספר דפים ריקים. אלה היו לנו למועיל כאשר בסוף השנה החלטנו להוציא בדפוס את הקטעים הנבחרים מעיתון הכיתה 'אליפסה'. לשם כך נערכה בינינו מגבית נייר – כל אחד תרם למגבית את הדפים הריקים של הספר הכחול, והספרים חזרו לספריית בית-הספר קצת פחות עבים. אינני חושב שמישהו מתלמידי השנים שאחרינו חש בכך. היינו אמורים גם להגיש דו"חות קריאה (book-reports) על ספרים שקראנו באנגלית. הספרים הפופולאריים ביותר לצורך זה היו My name is Aram של וויליאם סרויאן ו-The lost horizon של ג'יימס הילטון, שלא זו בלבד שלא היו עבים ולשונם לא הייתה קשה מדי, אלא שגם היו בהישג דו"חות שכתבו עליהם אחרים... עלי להודות שפרט לאותם ספרי חובה, כמעט ולא קראתי ספרות יפה באנגלית עד שיצאתי לארה"ב, ועד היום קצב הקריאה שלי באנגלית אטי פי שתיים מהקצב בעברית.

המורים האחרים לימדו קורסי בחירה, וכיוון שבשיעוריהם היו הכיתות מעורבות, לא תרמו באותה מידה להווי הכיתתי. פיסיקה לימד אותנו מר דויד. היה לו מבטא יקי, והשיעורים שלו לא היו מרתקים במיוחד, אם כי אהבתי את החומר. כימיה למדנו עם (יעקב) ריבנפלד. הייתי חזק בתיאוריה, בייחוד בחלק החישובי, ופחות במעבדה בה היינו צריכים לבצע אנליזה של חומרים בעזרת תמיסות שונות,

חימום במבער בונזן וכדומה. בשני המקצועות האלה ישבה לידי, בדרך כלל, נימה, שהייתה הטובה ביותר בין הבנות במקצועות הריאליים, ולעתים היינו גם חוזרים הבייתה יחדיו. בת לווייה אחרת, שלא השתתפה בלימודים הריאליים, הייתה רעיה השמנמונת, שגרה באותו הבניין ברחוב פרישמן בו גרה משפחתה של בת-דודתי צפרירה. הבנים היו נוסעים באופניים, ולפעמים היו "מרכיבים" אותי על ה"כידון".

בשיעורים הפחות פופולאריים, ובמיוחד אצל המורים שלא הטילו עלינו אימה, הייתה הכיתה מתפצלת, למעשה, לשניים: "הילדים הטובים" היו מצטופפים בשורות הראשונות, כך שלאחרים היה נותר מגרש משחקים מרווח מאחור, בו יכולנו להתבדר – לבד, עם השותף לשולחן, או עם החברים היותר מרוחקים. הבידור העצמי שלי היה בעיקר בפתרון חידות מתמטיות ובציור דגמי אריחים. לצורך זה היה לי עט כדורי רב-צבעי (כנראה שאבא הביא אותו מחו"ל).

עם השכן לשולחן היה ניתן לשחק במשחקי נייר ועיפרון, מה שהיה ניתן לעשות מבלי לעורר יותר מדי את חשדו של המורה. קצת נועז יותר היה משחק ה"פינג-פונג" המינימליסטי שהמצאתי (לא רשמתי עליו פטנט, למרות שהייתי מאוד גאה בהמצאתי זו): כ"שולחן" המשחק שימשה שורה של 8 משבצות שסומנה בדף מחברת החשבון, כש"הרשת" הוא הקו החוצה את השורה לשני "מגרשים" בני 4 משבצות כל אחד. כ"כדור" שימש חפץ קטן כלשהו, למשל כדורון של נייר. המרכיב המסובך ביותר של המשחק היה קוביית משחק רגילה, שבדרך כלל יצרנו אותה מגיר. הטלה ראשונה קובעת את השחקן הפותח בחמשת הכדורים הראשונים, היריב פותח בחמישה הבאים וכן הלאה. מכת הפתיחה נעשית מהמשבצת השנייה במגרשו של הפותח, והכדור מקודם לפי תוצאת זריקת הקוביה. יש להעביר את הכדור למגרש של יריבך. אם הצלחת, היריב עונה מהמקום בו נחת הכדור, וכן הלאה... יתרונה של קוביית הגיר הוא שהיא די שקטה, ואם המורה עסוק באותו רגע בשיחה או בכתיבה על הלוח, אינו שומע את קול גלגולה. מכיוון שאת אביזרי המשחק, הכדור והקוביה, היה קל להעלים, לא גילו המורים את המשחק הלא מוכר. רק שוסטר אמר פעם: "אני יודע שאתם משחקים במשהו, אבל לא ברור לי

במה...". משחק רעשני הרבה יותר, ששוחק בעיקר בשיעורי התנ"ך והפילוסופיה, היה ה"כדור-בור". למרות שהיינו בתקופת העט הנובע, והיו אפילו עטים כדוריים, שולחנות הכיתה היו מתקופת עט הציפורן וקסת הדיו. בשולחן היו שני חריצים, עבור העטים, וביניהם – חור עגול עבור הקסת. אינני זוכר בדיוק את כללי המשחק, אבל המטרה הייתה לגלגל את הכדור לאורך החריץ שלך כלפי הבור כך שייפול פנימה... העיסוקים הבין-ספסליים כללו העברת פתקים ומכתבים ו"יצירות ספרותיות" אחרות (שאוסף מובחר מהן נדפס ב'אליפסה'), משחקי "מסירות" וקליעה בכדור ובגולות, ועוד. אני התמחיתי בקליעת כדורי נייר או חתיכות גיר לפתח הצר שבין העורף לצווארון החולצה של היושבים לפני... זה היה הספורט היחיד בו הצטיינתי (אם לא נחשוב את השחמט כספורט), בתחילת 1950 זכינו לחופשה בלתי צפויה של כמה ימים, כשבבוקר אחד התעוררנו בעיר מכוסה לבן. זה היה גל השלג הכבד ביותר שנרשם אי-פעם בארץ, ובתל-אביב היה זה השלג המשמעותי היחיד הזכור בה (12 ס"מ).

באותה שנה השתתפתי, בפעם הראשונה, בתחרות שחמט. תחרות זו התקיימה בגמנסיה 'שלוה' ואורגנה על ידי השחמטאי שאול הון, שערך את מדור השחמט ב'דבר השבוע'. בסיומה הוענקה לי החוברת 'שח-נוע, 3 קרבות בהגנה סיציליאנית' (מחירה: 275 פרוטה), עם ההקדשה: פרס למנצח בתחרויות השחמט שנערכו במועדון רחי' רני"ק 11 תל-אביב 2.3.50. הלוח הראשון בקבוצת שחמטאי 'שלוה' היה זלמן בנקוביץ' (בן) ובלוח אחר שיחק גבריאל מונבז, לימים חוקר ומבקר הספרות פרופ' גבריאל מוקד. עוד דמות מרכזית לעתיד בספרות הישראלית שהיכרתי במשחקי השחמט בגמנסיה 'שלוה' היה הסופר המהולל יעקב שבתאי, שהשתתף במשחקי הכדורסל שנערכו במגרש אותה גמנסיה בזמן ששיחקנו שחמט באולם, והתלווה אלי מספר פעמים בדרכנו מ'שלוה' הביתה. הוא היה ב'השומר הצעיר' וזכור לי שהשיחות בינינו היו ידידותיות ומעניינות, אם כי אינני זוכר בדיוק את תוכנן. הן נסבו גם לנושאים פוליטיים. גם אני, כרוב חברי תנועות הנוער ורוב האינטלקטואלים בארץ ובעולם באותן שנים, הייתי אז עדיין לא רק סוציאליסט

ואנטי-קפיטליסט, אלא גם חסיד של ברית המועצות. הערצנו את רוסיה בזכות מלחמתה ההרואית בנאצים. "התנ"ך של הפלמ"ח" היה הספר 'אנשי פנפילוב' של אלכסנדר בק (אם כי רוח המלחמה של הפלמ"ח הייתה רחוקה מאוד מזו של חטיבתו של אותו מפקד קזאחי מומיש-אולי, בה חיי אדם לא נחשבו במיוחד), וזכרנו לה את נאום גרומיקו ואת תמיכתה בהקמת המדינה היהודית, ולא פחות מכך – את הסכמתה למשלוחי הנשק מצ'כוסלובאקיה כאשר ארה"ב ורוב מדינות העולם המערבי הטילו אמברגו על אספקת נשק למדינת ישראל הנאבקת על חייה. לעומת כל אלו, החווירו ונשתכחו רדיפת הציונות, החיסולים הגדולים ושאר פשעי סטאלין ומשטרו. ספרות הנוער שקראנו, כמו 'פואמה פדגוגית' של מקרנקו, 'מפרש לבן מלבין באופק' של ולנטין קטאיב, ו'הגווארדיה הצעירה' של אלכסנדר פאדייב עשתה גם היא את שלה, וגם ספרות המבוגרים המתורגמת שהטביעה את רושמה עלי בתקופה זו נכתבה ברובה על ידי קומוניסטים או קומוניסטים מאוכזבים, ולמרות שנמצאה בה גם ביקורת חריפה על המשטר הסטליניסטי, עדיין הייתה חזורה באידיאלים הסוציאליסטים. אחד הספרים האלו שהתרשמתי ממנו, בזכות דרך הכתיבה המיוחדת שלו, המדברת בשני קולות – הסיפור והמחשבה, ובגלל שילוב האידיאליזם והציניות שבו, היה ספרו של רוז'ה ואייאן (Roger Vailland) 'שחוק הגורל' (drole de jeu), על לוחמי ה'רוזיסטאנס' בצרפת. כל זה היה עדיין לפני ההתפכחות הגדולה בארץ בעקבות משפטי סלאנסקי ואורן. עד אז היה נראה שהדרך הצ'כית לאידיאל הסוציאליסטי היא הדרך הטובה ביותר – ללא מלחמת אזרחים ומהפיכה עקובת דם, אלא פשוט ובשקט בחסות הצבא הסובייטי...

תוצאות מרחיקות לכת יותר היו להליכה הביתה עם שולה. שולה הנאה ומלאת המרץ גרה ברחוב ז'ן ז'ורס הסמוך והייתה חברה טובה של עודד. כמוהו וכמו רוב החברים, היא הייתה מבוגרת ממני, וגם הייתה מנוסה כבר ביחסים שבינו לבינה – היה לה כבר חבר... לאחר מספר פעמים בהן חזרנו הביתה יחדיו מהקן, באה ההזמנה לסרט, סרטים נוספים, ספסל בגן הציבורי, פרידה ארוכה בחדר המדרגות, וכן הלאה... ראינו ביחד סרטים רבים, ובתחילה היה קשה לי להיזכר ולמנות אותם

– ייתכן שלא הסרט עצמו היה זה שעמד במרכז התעניינותנו כשהיינו באולם הקולנוע. למרות זאת, כשאני מסתכל ברשימת הסרטים המצטיינים של אותן שנים אני מזהה הרבה שראיתי, כמו סרטיו החברתיים של דה-סיקה – 'מצחצחי הנעליים' ו'גונבי האופניים', 'רשומון' של אקירה קורוסאוה, סרט המתח 'האדם השלישי' של קרול ריד בכיכובם של אורסון וולס וג'וזף קוטון, הקומדיה 'דם כחול' בכיכובו הווירטואוזי של אלק גינס והמחזה המוסרט 'סיראנו דה ברז'ראק' עם חוזה פרר. מכיוון שלא נהגתי ללכת לקולנוע לבדי, בוודאי שראיתם ביחד עם שולה. ליום הולדתי ה-17 קיבלתי ממנה ספרון קטן של ציוריו של פול סיניאק (signiac) כיוון שבאותו זמן התגלה לי הציור הפואנטליסטי. באביב התחממו היחסים ובילינו יחד ערבים שלמים כשהוריה יצאו לקונצרט של הפילהרמונית והיא נשארה בבית לשמור על אחותה הקטנה. לקראת הקיץ כבר היינו זוג צמוד והיא נחשבה כבת המשפחה, והצטרפה לאירועינו ולטיולינו המשפחתיים. בילינו גם יחד בבית הקטן שהם רכשו לא הרחק ממלון 'השרון' בהרצליה. אז היה אותו אזור, שהפך במשך השנים לאזור 'הרצליה פיתוח' היוקרתי, שומם למדי, והבית היה מוקף חולות זרועים עצי תאנה ושיחים. ערכנו גם מספר טיולים בשניים. זכור לי אחד מהם שעשינו לירושלים, ואני שמחתי להיות המדריך בעיר שכה אהבתי.

ב-1949/50 ערכנו כמה טיולים משפחתיים לגליל ולעמקים וגם דרומה. המכונית של אבא הוחלפה במכונית 'דודג' חדשה, והוא לא היסס לנסוע בה גם בדרכי העפר של הנגב. למדתי להכיר היטב את הארץ ואת שביליה לא רק ברכב, אלא גם דרך הרגליים – בטיולי התנועה. הראשון שבהם היה במסלול הקלאסי "מים אל ים" – מאכזיב שלחוף הים התיכון למגדל שבחוף ים כינרת. מכיוון שלא נשארו לי תמונות מאותו טיול, אינני זוכר לפרטיו את מסלול הטיול. התחלנו באכזיב והלכנו במעלה ה'קוריין' (נחל כזיב) עד מצודת המונטפורט, וממנה עלינו אל הכפר מעילייה (מעלות של היום). בעלייה התלולה סבלתי מקוצר נשימה. אמנם עודד, שהלך לידי, עודד אותי ועזר לי, אך לבסוף הועליתי על חמור של אחד הערבים תושבי מעילייה. זיכרון אחר מאותו טיול הוא הלינה על גג ביתה של

משפחת זינאתי בפקיעין. אחר כך עלינו על הג'רמק (הר מירון) וידנו בוואדי למון (נחל לימון) וואדי עמוד עד מגדל שליד הכינרת. טיולי התנועה בימים ההם נערכו ברוח הפלמ"ח, כלומר עם תרמילים על גבינו ובמשמעת מים חמורה. כשטיילנו באיזורים המיושבים היינו פוגשים את המשאיות בערבים, ולכן נשאנו על גבינו רק צידה למשך היום. אבל בטיולים למדבר - למצדה ומדבר יהודה ולמכתשים, ולבסוף גם לאילת, היו לנו גם לינות בשטח ללא מפגש עם המשאיות, והמשא על הגב כלל, בנוסף למזון ושתייה למספר ימים, גם את ציוד השינה והלבוש. השתייה מהמימיות שנשאנו עלינו הייתה אסורה אלא במקרה חירום, ומים חולקו במועדים קצובים ובמשורה מהמיכלים ('ג'ריקנים') הקבוצתיים שנשאנו איתנו. השתדלנו לשתות לרווייה רק ממקורות המים במדבר שדרכנו עברה בהם – אותם מקורות ששימשו גם את גמלי ועדרי הבדואים. את מי הגבים המעופשים היינו מוצצים מבעד למטפחת כדי לא לבלוע עלוקות ושאר יצורים לא רצויים.

בטיולים במדבר למדנו להתמודד עם חום המדבר הלוהט, ובכמה לילות – גם עם קור הלילה המקפיא, כיוון שלא יכולנו להרשות לעצמנו לסחוב בתרמיל הגב יותר משמיכת צמר אחת. הלינה במצפה רמון בפסח בלילה הראשון של הטיול לאילת, הייתה חוויית הקור המקפיא הראשונה שלי, וגרועה ממנה חוויית רק מעל הקניון הגדול באריזונה בשלג של חודש דצמבר. במדבר הצלחתי לסגל לי את תכונות הגמל – לאכול ולשתות כמה שניתן בבוקר, ולהימנע מאוכל ושתייה עד החנייה או עד מקור המים הבא. בהליכה היו גם רגעים קשים, בייחוד כשחצינו ואדיות וכשטיפסנו בהרים. במיוחד זכורה לרע רמה אחת, שכנינו אותה לאחר מעשה "המחבת", כיוון שאחרי שטיפסנו אליה בשארית כוחותינו עלו ספקות לגבי המסלול, ועד שהסירים שלנו החליטו על המסלול הנכון "היטגנו" שם בשמש הלוהטת למעלה משעה. היו גם טעויות בניווט, כמו שמספר חברנו "מוֹזֶס" בספר הזיכרון לאביגדור: [...] טעינו בדרך. סובבנו ארבע פעמים באותו ואדי ולא מצאנו את הדרך. זה היה באחת בלילה. אתה הולך על האבנים, תרמיל על הגב. [...] כשלו לי הרגליים, לא יכולתי להמשיך. אמרתי לאביגדור: 'אני לא יכול ללכת. הוא לקח לי את התרמיל, וזאת לאחר שהלכנו כבר כשש שעות

[...] זה לא נמשך הרבה זמן, התביישתי, ולכן לקחתי את התרמיל ממנו מהר בחזרה. קשה היה לבוא בטענות על אותם סיירים, ובראשם מנש'קה האגדי, הוא מנשה הראל "הבדואי" – הם עצמם עשו טיול חלוצי זה לראשונה רק שבועיים קודם לכן. סיפור אותו "טיול קומונות" שלהם, ובו גם תיאור המסלול, המראות והחוויות שהם עברו, ואנחנו עברנו בעקבותיהם, נמצא בספר "עלה והגשם". לרובנו המכריע זו הייתה היכרות ראשונה עם הדרום הרחוק. בעוד שאת ים המלח הכרתי כבר ב- 1947 וגם ראיתי אז את המצדה, אמנם רק מהסירה, הרי הטיול לאילת היה המפגש הראשון שלי עם ים סוף.

כיוון שאנו, חברי התנועה, לא ייחסנו חשיבות רבה מדי לתעודת הבגרות, גם בחינות הבגרות לא ריגשו אותנו במיוחד והמשכנו בעיסוקינו האחרים כמעט עד הרגע האחרון. אצלי, זה היה ממש רגע אחרון – כלומר בוקר הבחינה. לפי המסורת המשפחתית של השכמה מוקדמת, שנוסחה על ידי אמא באימרה הרוסית "הבוקר חכם מן הערב", הייתי רגיל להשלים משימות השכם בבוקר, וזה היה גם הזמן המועדף עלי לשינון החומר. כנראה שדי הצלחתי בבחינות, כי תעודת הבגרות שזכיתי לה הייתה די טובה, למרות שכמה מציוני "המגן" לא היו כה טובים. יתר על כן, הציונים הטובים שהבאתי אתי מירושלים במקצועות שלא המשכתי בהם בירושלים נכנסו אף הם לתעודה, וכך זכיתי ל'מצויין' לא רק במתמטיקה, אלא גם בגיאוגרפיה, ול'טוב מאוד' לא רק בפסיקה ובכימיה, אלא גם בערבית, ונוספו לי גם שני ציוני 'טוב' תמוהים – האחד בביולוגיה, כנראה בזכות המקצוע 'טבע' מהגמנסיה, והשני, שהפתיע אותי במיוחד – בתלמוד...

בניגוד לשנות ילדותי עתירות המחלות, מאז גיל 10 הייתי, בדרך כלל, בריא. אך ב- 1950 חליתי בצהבת. זו היתה מחלה די ממושכת – כשבועיים או שלושה, ובמשך כמה שבועות נוספים נאלצתי להינזר ממאכלי המועדפים, במיוחד שניצלים, קציצות, לביבות ושאר מאכלים מטוגנים. מחלה זו חסכה ממני את אחד האירועים הטראומטיים שאירעו בעדה – השיט בסירה שהייתה שייכת למועדון 'זבולון', שיט שנעשה ללא בקשת רשות מהבעלים, והסתיים במעצר בתחנת המשטרה ובגיוס ה"פרוטקציות" הלא מבוטלות של כמה מהורי חברינו...

סמוך לסוף שנת הלימודים הספקתי גם לטייל עם זיוה. בטיול אחד ביקרנו בגנים 'הפרסיים' (הבהאיים) בחיפה, ובשני טיילנו לבית-לחם הגלילית שביער האלונים הגדול ולחוות נווה-יער (ואלדהיים), שם היה לה מכר.

ליום הולדתו ה-18 של עודד, ב-15 ביוני 1950, החלטנו – כמה מחבריו בכיתה ובתנועה – לקנות לו מתנה גדולה. הבחירה הייתה, כמובן, ביצירה מוסיקלית. אמה של אחת מחברותינו בתנועה, גבי, הייתה מבעלי חנות תקליטים, ובהמלצתה החממה קנינו לו את הסימפוניה השמינית של ברוקנר, בניצוחו של אויגן יוכום, על כעשרה תקליטי בקליט של חברת 'דויטשה גרמופון'. בניגוד להקלטות הישנות שהיכרתי, כמו חמשת תקליטי הסימפוניה הפסטוראלית שקיבלתי לבר-המצווה, בהן היו שומעים קודם את התקליט הראשון על שני צדדיו, אחר כך את השני, וכן הלאה, הייתה הקלטה זו כבר סדורה עבור הפטיפון האוטומטי (שלא היה אצלנו עדיין) – בו היו התקליטים מחכים לתורם בערימה המונחת על מוט, ולאחר שנוגן הצד הפונה כלפי מעלה של תקליט, היה צונח עליו מלמעלה הבא בתור, ומושמע צידו העליון של זה, וכן הלאה. כשהיו מגיעים למחצית הישירה היו מניחים את הערימה במהופך וממשיכים בנגינה. כך שהתקליטים היו סדורים בשיטת אתב"ש – מצידו האחר של התקליט הפותח נמצא הקטע המסיים, לקטע השני הוצמד הקטע שלפני האחרון, וכן הלאה... כך שכדי להאזין אפילו לפרק אחד של הסימפוניה נזקקת לכמה תקליטים... באותה שנה נסע אבא לארה"ב ובשובו הביא עימו חידוש לא מוכר. היה זה מכשיר הקלטה תוצרת חברת 'וובסטר-שיקאגו'. זה היה דיקטאפון, או wire-recorder, כלומר ההקלטה נעשתה על תיל מגנטי דק. איכות ההקלטה הייתה ירודה למדי, ולא היה לה שום ערך מוזיקלי, אבל היא הייתה מספיקה כדי להקליט ולפענח שיחות, והיותה מקור עניין ובידור רב לחברים. היו לנו כמה הקלטות מעניינות ומשעשעות כאלו, אבל עם ההתפתחות הטכנולוגית, כשהווייר-רקורדר הולף בטייפ-רקורדר, ולא כל שכן לאחר שזה האחרון הוחלף בקסט-רקורדר וגם זה נעלם מן העולם, ירדו גם הקלטות אלו לתהום הנשייה.

כשהתקרבו לגיוס לנח"ל החלו החיזורים אחרי הגרעין שלנו וזכינו לביקור של נציגים ממספר קיבוצים ששיוועו לתגבורת. המדריכים דב'לה ואמנון שמוש משכו למעיין ברוך, ראובן אורני וחבריו שהיכרנו במחנה העבודה בקיץ הקודם – ליזרעאל, וגם קיבוץ ותיק הרבה יותר, רמת-יוחנן, שלח אלינו נציג שניסה לפתות אותנו לבוא להכשרה דווקא אליהם. ביולי 1950, בין בחינות הבגרות לגיוס, יצאנו למחנה עבודה בקיבוץ צרעה. מכל עיסוקינו שם, זכור לכולנו – ולא דווקא לטובה – קטיף פירות הצבר. כמובן שלא היינו אמורים לקטוף את הסאברס בידיים, והשתמשנו במכשיר המקובל לצורך זה – מקל ארוך עם קופסה בקצהו. אבל זה הציל אותנו רק מהקוצים הגדולים והאכזריים הנראים לעין, ולא מהקוצים הדקיקים כשערה שעם ניעור השיח היו ניתקים ממנו ומרחפים באוויר. קוטפי הסאברס המנוסים יודעים להתמודד עם הקוציציים – הם ניגשים אל השיח רק מהכיוון ממנו נושבת הרוח, אבל אנחנו, הטירונים, לא תמיד השכלנו לעשות זאת והם נחתו עלינו ודבקו בבגדינו או ישירות בגופנו, ודקרו וגרדו אותנו שעות לאחר סיום הקטיף. ב"אופרה" שכתבנו בסיום המחנה שרנו, בנעימת השיר הידוע 'דחילק מוטקה' של להקת הצ'יזבטרון: "את הסאברס, כשקטפנו, בבגדי שריון; לא נזהרנו, וחטפנו, קוץ-קוצים מיליון! בידיים, בפרצוף, ובכל הגוף! מספיק עם סאברס! כך אמרנו, לא נוכל לסבול עוד! לא נוכל לסבול!".

בשנים שלאחר הלימודים ארע לי לפגוש גם כמה מחברי לכיתה שלא התגייסו איתנו לנח"ל. עו"ד יצחק לוטן (פלוטניצקי) (1932-2014), התחתן עם אחותה החורגת של בת-דודתי צפרירה, דליה מרקוביץ' – עידן. ברוך עובדיה התחתן עם קרובת משפחה של דודי רחבעם. אצל יוסק'ה רום (רבינוביץ') ואשתו יעל ביקרתי מספר פעמים כשלימדתי בטכניון. ברוך מודן (וגשול) (1932-2001) היה פרופסור לאפידמיולוגיה בתל-השומר וגם מנכ"ל משרד הבריאות. את דני יקר אני פוגש במכללת הגמלאים בהרצליה – הוא חזר לארץ אחרי שנים רבות בהן שהה בארה"ב כרופא אונקולוג, וממשיך להיפגש עם יורם ארידור ולשחק אתו שח. לצבי בנדרלי הנמצא באמריקה מסרתי דרישות שלום באמצעות חותנו – אשתו זיוה היא בתו של פרופ' אמנון יקימובסקי שהיה ראש המחלקה למתמטיקה בתל-אביב.

שוסטר כדייג על הלוח שלנו (צייר: בוקי שורץ)

יוסף שוסטר (שילה)

בשמיר, עם סוריקה ובורשי במצודת נבי יושע, עם משפחת סלע

ליד חורפייש

העליה ל"מחבת"

בוואדי ג'יראפה

טיול תנועה לאילת, פסח 1950

טיול בדרך לא דרך למכתש הגדול באוטו הדודג' החדש, עם סבא זבודניק ושולה, פסח 1950

עם זיוה

בחדר התרבות של צרעה, קיץ 1950, משחק שח (ותשבץ) עם מייקל לוטן. צופה: דודה יחיאלי